

ZAMONAVIY IQTISODIYOT

VA INTELLEKTUAL TEXNOLOGIYALAR

2026-YIL, 1-SON

@sharquniversiteti

JURNAL HAQIDA

Jurnalda professor-o'qituvchilarimizning ko'p yillik mehnati va izlanishlari natijasida yaratilgan noyob ilmiy maqolalar joy olgan.

ILMIY MAQOLALAR TO'PLAMI

“ZAMONAVIY IQTISODIYOT VA INTELLEKTUAL TEXNOLOGIYALAR”
Ilmiy-uslubiy elektron jurnali tahririysi

Bosh muharrir: i.f.d. (PhD), dotsent. Atamuradov Sherzod Akramovich

Bosh muharrir o‘rnbosari: Shirinova Shaxnoza Abdinabiyevna

Mas’ul kotib: Qodirov Bektosh Sherquvat o’g’li

Tahririyat hay’ati:

Ashurova Nasiba Batirovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Zaynalov Jahongir Rasulovich - iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kostayev Umidjon Umirzakovich - iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Baqoyev Husan Nuriddinovich – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Rashidov Mels Karimovich – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Islomova Risolat Abdullayevna – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Yodgorova Shaxnoza Xayridinovna – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kalandarov Ilyos Ibodullayevich – texnika fanlari doktori (DSc), dotsent

Botirov To‘lqin Vafoqulovich – texnika fanlari doktori (DSc), dotsent

Ishmamatov Matlb Raxmatovich – texnika fanlari nomzodi, dotsent

Tagayev Ilhom Axrorovich - qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, dotsent

Husanov Bahodir Sheraliyevich - iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Aliyeva Susanna Seyranovna - iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mahmudov G‘iyosjon Baqoyevich – texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Yorkulov Behzod Abdugabbarovich –texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

“MODERN ECONOMY AND INTELLECTUAL TECHNOLOGIES”

Editorial Board of the Scientific and Methodological Electronic Journal

Editor-in-Chief: Sherzod Akramovich Atamuradov, PhD in Economics, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Shaxnoza Abdinabiyyevna Shirinova

Executive Secretary: Bektosh Sherquvat o‘g‘li Qodirov

Editorial Board Members:

Nasiba Batirovna Ashurova – Doctor of Economic Sciences, Professor

Jahongir Rasulovich Zaynalov – Doctor of Economic Sciences, Professor

Umidjon Umirzakovich Kostayev – Doctor of Economic Sciences, Associate Professor

Husan Nuriddinovich Baqoyev – PhD in Economics, Associate Professor

Mels Karimovich Rashidov – PhD in Economics, Associate Professor

Risolat Abdullayevna Islomova – PhD in Economics, Associate Professor

Shaxnoza Xayridinovna Yodgorova – PhD in Economics, Associate Professor

Ilyos Ibodullayevich Kalandarov – Doctor of Technical Sciences (DSc), Associate Professor

To‘lqin Vafoqulovich Botirov – Doctor of Technical Sciences (DSc), Associate Professor

Matlab Raxmatovich Ishmamatov – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

Ilhom Axrorovich Tagayev – Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor

Bahodir Sheraliyevich Husanov – PhD in Economics, Associate Professor

Susanna Seyranovna Aliyeva – PhD in Economics, Associate Professor

G‘iyosjon Baqoyevich Mahmudov – PhD in Technical Sciences

Behzod Abdugabbarovich Yorkulov – PhD in Technical Sciences

«СОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМИКА И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ»

Редакция научно-методического электронного журнала

Главный редактор:

Атамурадов Шерзод Акрамович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Заместитель главного редактора: Ширинова Шахноза Абдинабиевна

Ответственный секретарь: Кодиров Бектош Шеркуват ўғли

Члены редакционной коллегии:

Ашуррова Насиба Батировна – доктор экономических наук, профессор

Зайналов Джаконгир Расолович – доктор экономических наук, профессор

Костаев Умиджон Умирзакович – доктор экономических наук, доцент

Бакаев Хусан Нуридинович – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Рашидов Мелс Каримович – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Исламова Рисолат Абдуллаевна – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Ёдгорова Шахноза Хайридиновна – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Каландаров Ильяс Ибодуллаевич – доктор технических наук (DSc), доцент

Ботиров Тўлқин Ваффокулович – доктор технических наук (DSc), доцент

Ишмаматов Матлаб Раҳматович – кандидат технических наук, доцент

Тагаев Илҳом Аҳрорович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент

Хусанов Баходир Шералиевич – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Алиева Сусанна Сейрановна – доктор философии (PhD) по экономическим наукам, доцент

Махмудов Гиясджон Бакаевич – доктор философии (PhD) по техническим наукам

Йоркулов Бехзод Абдугаббарович – доктор философии (PhD) по техническим наукам

MUNDARIJA

O‘roqov Mamurali Odil o‘g‘li	Labor market development trends, prospects and role in the field of pensions.....	8
Azizbek Ruzimurodov Shonazarovich	Опыт сми навоийской области в освещении социально-экономических процессов.....	18
Xamrokulov Sindor Qahramonovich	Qishloq xo‘jaligida risklarni boshqarish: turlari va ta’sir etuvchi omillar.....	31
Xoliqulov Shuxratjon	Navoiy viloyatida yengil va oziq-ovqat sanoatining mustaqillik yillaridagi rivojlanishi: holati, muammolari va istiqbollari.....	3
Axmedova Dilnoza Muzaffarovna	Ўзбекистонда солик сиёсатидаги ўзгаришлар ва уларнинг иқтисодиётга таъсири.....	43
Norov G‘ulomjon Mirzog‘olib o‘g‘li	Karyerlar bortlarining turg‘unligini baholashda sonli usullarni kompleks qo‘llash.....	49
Ahmadov Ilhom Aktam o‘g‘li	Yopishqoqlikni oshiruvchi reagent ta’sirida sanoat suspensiyasining oquvchanlik xususiyatlarini eksperimental va sonli tahlili.....	62
Najmuddinova Gulnora Najmuddin qizi	Pedagogical and psychological foundations of ai-based methodological training for future primary school teachers.....	76
Yodgorova Nafisa Baxriddinovna	Oliy ta’lim tizimida loyiha boshqaruving raqamli transformatsiyasi va boshqaruvda xolislikni ta’minlash..	84
Barno Raxmatullaeva	Integrating digital technologies into english language instruction: a case of secondary education.....	89
Fariza Ergasheva O‘lmas qizi	The role of technology in second language acquisition...	99
Ruziyeva Muhayyo Baxtiyor qizi	Derivational and semantic principles of ecological terminology in uzbek and English: a comparative and linguistic approach.....	108

Sayidova Moxichexra Islomovna	The use of multimedia tools in developing oral speech skills in the educational process: practical experience.....	118		
Hamroyev Murodullo Nemat o‘g‘li	Institutsional yondashuv asosida bo‘lajak pedagoglarda kasbiy madaniyatni shakllantirish.....	122		
Madina Muzaffarova Umid qizi	Utilizing multimodal pedagogy: combining visual, spatial, gestural, audio, and linguistic modes to boost comprehension and engagement.....	132		
Qodirova Aziza Kamolovna	Yoshlar emotsional intellekti va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari o‘rtasidagi bog‘liqlik.....	136		
Safoyeva Shodiya Ma’ruf qizi	Sotsiolingvistik metod va metodlar masalasi.....	142		
Shavqieva Sabina Asqarali qizi	Talabalarda til o‘rganish motivatsiyasini shakllantirishning ilmiy asoslari.....	150		
Nasulloyeva Shahnoza Ilhom qizi	Shaxs psixologik barqarorligini ta’minalashda himoya mehanizmlarining funksional xususiyatlari.....	157		
Jalilova Umida Abdusalimovna	Improving writing productivity of english philology students in higher education.....	167		
Qahhorova Guliston Abdug'affor qizi	Internet reklama tili: ingliz va o‘zbek tillarida derivatsiya jarayonining qiyosiy tahlili.....	171		
Iskandarova Shoxsanam Isoyevna	Организация государственного фондов.....	навоийского архива и классификация	областного	186
Toshtemirova Bahora Alisher qizi	Talabalarda torenantlik xususiyatlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari.....	199		
Shirinova Xurshedra Sharifovna	Navoiy g‘azallarida badiiyat, badiiy san’atlardan foydalanish mahorati.....	208		
Fazliddinov Shuxrat Faxriddinovich	Солнце как экзистенциальный символ в лирике Константин бальмонт.....	214		

MUNDARIJA

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Mahmud Hamrayev	So‘nggi amirning vasiyati.....	219
Oblayev Shaxzodbek Shamsiddin o‘g‘li	Sport o‘yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasi.....	227
Abdullayeva Shahlo Asqar qizi	Mikrokoopdinatsiya mashqlarining yengil atletikadagi samaradorligi.....	234

LABOR MARKET DEVELOPMENT TRENDS, PROSPECTS AND ROLE IN THE FIELD OF PENSIONS

O‘roqov Mamurali Odil o‘g‘li
Lecturer at the Department of Economics and
Information Technologies, Sharq University
ORCID: 0009-0005-6053-4498
E-mail: mamuraliodilovich714@gmail.com

Annotation: This article presents a comprehensive socio-economic analysis of the labor force and its contribution to gross domestic product (GDP) growth, grounded in relevant theoretical frameworks. Using statistical data, the study examines the formation and development of the pension system, its economic implications for the state budget, and the rationale behind increasing the retirement age. Particular attention is paid to assessing the future prospects of the labor force and their role in ensuring sustainable economic growth. Based on empirical analysis, the article identifies practical approaches and policy directions aimed at enhancing economic development through the effective utilization of labor resources and the improvement of pension system sustainability.

Keywords: Labor force; socio-economic analysis; GDP growth; pension system; state budget; retirement age; economic sustainability; demographic factors; labor resources; economic development.

Introduction

The ongoing economic reforms in the country have led to profound transformations in population employment patterns. On the one hand, these changes have expanded and enriched the conceptual content of employment as an economic category; on the other hand, they necessitate the adoption of fundamentally new approaches to the formation and efficient functioning of the labor market, in coordination with other key markets such as goods, manufacturing, and financial markets. This situation is largely обуслов by the growing complexity and

diversification of labor relations in the context of market-based economic development. Moreover, the transition to a market economy has intensified both internal and external migration processes, further influencing labor supply dynamics and the structural characteristics of the labor market.

The above circumstances necessitate the development of an effective mechanism for labor market regulation, encompassing the following key components:

- the formulation of a new conceptual approach to employment;
- the development of scientifically grounded forecasts regarding the employment of the working-age population;
- the determination and projection of the future number of producers within the economy.

In the current socio-economic context, while the study of international best practices in labor market regulation remains invaluable, it is imperative to develop and implement context-specific methodologies that reflect the country's unique socio-economic realities. Such approaches should integrate comprehensive analyses of local labor dynamics, demographic trends, and economic structures, while also drawing upon national traditions and institutional frameworks that have historically guided problem-solving processes. By combining empirical evidence, international experience, and locally adapted strategies, policymakers can design more effective interventions that enhance employment outcomes, optimize workforce distribution, and ensure sustainable development in line with the country's long-term economic objectives.

Methodology

The study employs a range of research methods, including systems analysis, grouping, induction and deduction, sociological research, logical and comparative analysis, statistical and econometric modeling, forecasting, expert assessment, and other relevant approaches.

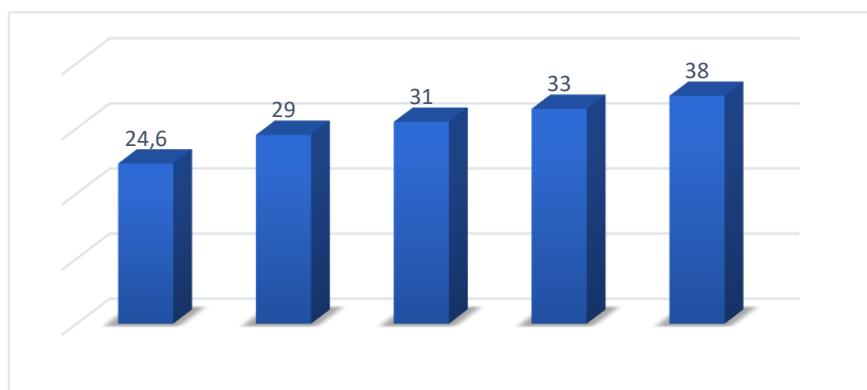
Results

Establishing an appropriate balance between labor supply and demand represents the ultimate outcome of a robust and reliable employment forecast.

The analysis indicates that the population of the country has undergone significant changes since the initiation of economic reforms and is expected to continue evolving in the future. Population projections suggest that Uzbekistan's population will reach approximately 29 million by 2010, 31 million by 2015, 33 million by 2019, and is anticipated to reach 38 million by 2025 (see Diagram 1). These demographic trends have important implications for labor market planning, social policy, and the sustainability of national economic programs.

Diagram 1

Population dynamics of Uzbekistan, mln¹

A multifaceted and factorial approach is required in forecasting economic indicators. Because the processes that may occur in the future occur under the influence of several factors. Including natural-climatic, ecological, demographic, economic, social and political factors. These factors, like all economic processes, have an impact on the prospects of labor market development. Natural-climatic and environmental factors have a significant impact on the prospects of the labor market, which can lead to a number of problems.

The following factors have been considered in our forecast to ensure the effective functioning of the labor market:

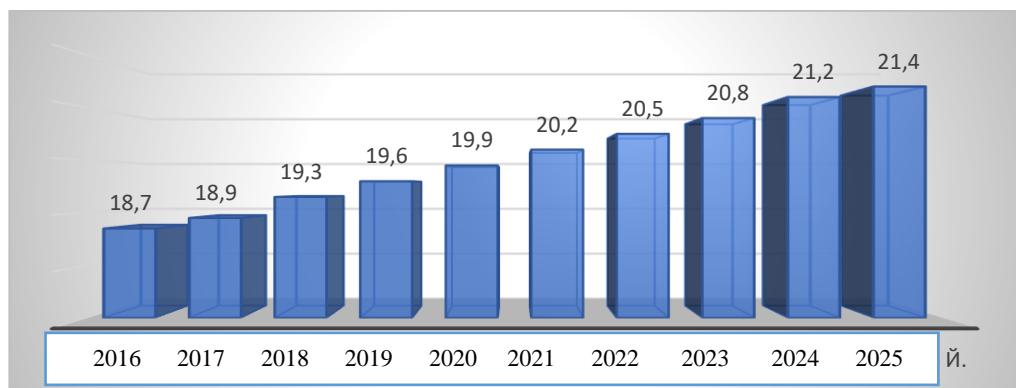
¹ Source: Based on data from the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan
10

- demographic factors influencing the growth of labor resources: including the age and sex composition of the population;
- labor supply determinants: encompassing the total number, structure, and qualifications of the workforce;
- economic activity factors: such as employment rates, sectoral distribution, and participation in the formal and informal economy;
- individual or personal factors: including education, skills, professional experience, and mobility, which affect employability and labor market participation.

These factors collectively provide a comprehensive basis for constructing reliable employment forecasts and developing policies to optimize labor market efficiency.

During the forecast period, the population of the country is constantly growing, and by 2025 the population will reach 38 million. is expected to form a person. During the forecast period, the population of Uzbekistan is expected to grow by 1.3% per year. In the future, along with population growth, the number of labor resources will also increase (Diagram 2).

Diagram 2
Prospective indicators of labor force growth, mln. person²

The number of labor resources will grow by 16.2% in the forecast period. The analysis shows that in the near future the growth rate of the labor force will be higher than the total population (14.0%). If in 2015 the share of labor resources was 58.3%, by 2025 this figure is expected to reach 60.4%.

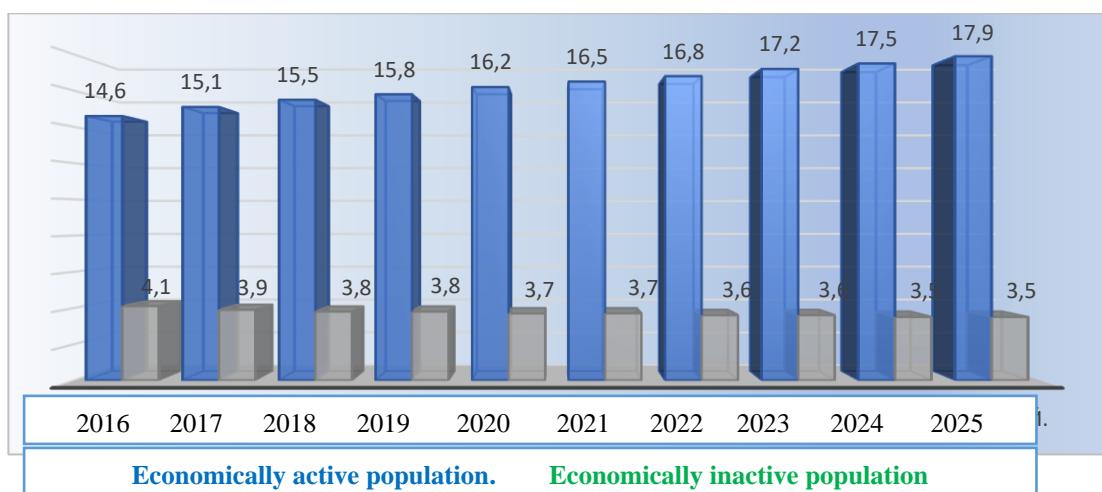
² Source: Calculated by the author on the basis of data from the Ministry of Labor of the Republic of Uzbekistan

It should be noted that the labor force is composed of economically active and inactive population. During the forecast period, the economically active population will grow rapidly, while the economically inactive population will decrease (Figure 3).

According to our estimates, the number of economically active population is expected to increase by 25.9% in 2015-2025, while the number of economically inactive population is expected to decrease by 16.6%. Accordingly, the level of economic activity of the population in the country in 2015 is expected to increase from 75% to 83.4% in 2025, the share of economically inactive population in the labor force will fall from 23% to 16.6%.

Diagram 3

Prospects for labor structure, mln. person³

It should be noted that the increase in economic activity of the population is associated with the development of targeted programs by the state for the medium and long term. Because targeted programs are one of the most effective tools for developing future measures in the labor market.

In our opinion, targeted complex programs should include:

- meeting the growing demand for livelihoods and jobs in industry, services and other sectors;
- ensuring a market balance between supply and demand for labor;

³Source: Calculated by the author on the basis of data from the Ministry of Labor of the Republic of Uzbekistan

- formation of highly qualified personnel;
- effective development of labor market infrastructure;
- social protection of the unemployed.

Of course, in socio-economic development, targeted programs designed to increase the welfare of the population, in particular, people's choice, provide for the implementation of the following measures: 38 billion A list of 870 major investment projects worth USD 1 billion has been compiled. According to these projects, it is planned to build 415 new enterprises, as well as modernize, technically and technologically upgrade 455 existing enterprises. According to preliminary estimates, the implementation of the program will achieve the following results:

- Industries producing high value-added products, such as machinery, chemicals, petrochemicals, textiles and food industry, will be rapidly developed. As a result, the production of more than 1,000 new types of industrial products will be mastered;
- Industrial production is expected to grow 1.5 times in six years, and its share in GDP will increase from 24% to 29% by 2020;
- It is planned to increase exports of high-tech products and create more than 52,000 new jobs.

Discussion

The implementation of these program tasks and their confirmation in the socio-economic life will inevitably lead to an increase in employment in the future. The number of employed people is expected to increase by 20.2% in 2015-2025, reaching 17,984.7 thousand in 2025. It should be noted that during the forecast period, the number of employed people will increase by an average of 18% per year.

During the forecast period, the demand for labor in the labor market will increase by 6.3%. During this period, the demand for labor will increase by 1.6% due to natural resignations, the number of vacancies will increase by 44.8%, and the number of new jobs will increase by 4.9%.

In short, in the future there will be a favorable environment for the development of the labor market in Uzbekistan. Its effective use will lead to the socio-economic

development of the country, increase the welfare of the population and, in turn, the development of human capital.

Influence on the growth of the pension fund's income through the increase in official employment in the labor market (a 1% increase in the official employment rate will lead to a 2.9% increase in the pension fund's income by 2025).

If the retirement age in Uzbekistan is raised to 5 years, then it will be possible to reduce the costs of the Pension Fund by more than 2 times. However, the demographic dividend conditions in the country do not allow this type of reform to take place.

Forecast on changes in the age and sex composition of the population of Uzbekistan in 2011-2021⁴

Year	Total population (million people)	Number of able-bodied population (million people)	Number of able-bodied population (%)	Population of retirement age (million people)	Population of retirement age (%)	Children under 16 (million people)	Children under 16 (%)
Retirement age 60/54							
2016	30,6	18,5	60,6	2,9	9,4	9,2	30,0
2021	35	19,3	59,3	3,7	11,2	9,6	29,5
Retirement age 63/57							
2016	30,6	19,3	63,1	2,1	6,8	9,2	30,0
2021	35	20,1	61,9	2,8	8,7	9,6	29,5
Retirement age 65/59							
2016	30,6	19,8	64,7	1,6	5,3	9,2	30,0
2021	35	20,6	63,4	2,3	7,1	9,6	29,5

⁴ Source: State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan and the Institute of Macroeconomic Research and Forecasting under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

Taking into account the inflation rate in Uzbekistan and the annual growth of consumer prices, the average annual growth of wages and pensions in the country is 1.20. Based on the data in Table 2, it can be said that in this case, the ratio between revenues and expenditures of the Pension Fund in 2016 was -3.3%, and by 2025 this figure is expected to reach -13.8%.

Table 2
Forecasts of changes in the ratio between the income and expenses of the Pension Fund by changing the level of the average monthly salary.⁵

	Predicted period	The ratio between income and expenses, %	Change indicator
When the growth rate of the average annual salary and pension benefits is 1.20	2016	-3,3	
When the growth rate of the average annual salary and pension benefits is equal to 1.21 (when increased by 0.01 points)		2,5	5,8
When the growth rate of the average annual salary and pensions is 1.23 (by 0.03 points)		15	12,5
When the growth rate of the average annual salary and pension benefits is 1.20	2021	-15,8	
When the growth rate of the average annual salary and pension benefits is equal to 1.21 (when increased by 0.01 points)		-9,6	6,2
When the growth rate of the average annual salary and pensions is 1.23 (by 0.03 points)		10	19,6

Conclusions

The above data demonstrate that adjusting the growth rate of the average annual salary can serve as an effective lever for positively influencing the imbalance between the revenues and expenditures of the Pension Fund. An increase in wage

⁵ Source: State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan and the Institute of Macroeconomic Research and Forecasting under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

growth directly enhances contribution inflows, thereby strengthening the Fund's financial sustainability and reducing structural deficits over the medium and long term.

Furthermore, when the average annual growth rate of pensions is aligned with the growth rate of wages, a balanced relationship between contributors and beneficiaries is maintained. Such alignment prevents the erosion of pensioners' purchasing power while avoiding excessive fiscal pressure on the working population. As a result, intergenerational equity is preserved, and the redistribution mechanism within the pension system functions more efficiently.

In addition, the analysis indicates that demographic factors, including the size of the working-age population and the elderly, do not exert a negative impact on overall social welfare under conditions of stable wage growth and synchronized pension indexation. On the contrary, a well-calibrated wage–pension growth mechanism mitigates demographic risks and enhances the resilience of the pension system.

Overall, the findings suggest that policies aimed at stimulating sustainable wage growth, coupled with proportional pension adjustments, can contribute significantly to ensuring the financial balance of the Pension Fund and improving the long-term welfare of the population. These results provide a sound empirical basis for designing pension reforms focused on economic stability, social fairness, and fiscal sustainability.

References:

1. Abdurahmanov Q.X. et al. Labor economics: social labor relations. Textbook. 2011.
2. Abdurahmanov Q.H Labor economics. Textbook. - T.: Labor. 2009.
3. Abdurahmonov Q.X. Labor economics and sociology. Textbook. - T.: - “Science and technology” 2012.
4. Tolametova Z.A. Labor market and employment. Study guide. T.: “University”, 2005.

5. Tolametova Z.A. Directions of labor market development in the process of modernization of the economy. Tashkent. Economics. 2014

6. www.statistika.uz official site of the Statistics Committee of Uzbekistan.

7. www.norma.uz official site of the legislation of Uzbekistan.

ОПЫТ СМИ НАВОЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ОСВЕЩЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Азизбек Шоназарович Рузимуродов

Преподаватель кафедры

«Социальные и гуманитарные науки»

Университет «Шарк»

ORCID: 0009-0007-8698-9057

E-mail: azizbekshohkumush@gmail.com

Аннотация. В данном исследовании анализируется опыт средств массовой информации Навойской области в освещении социально-экономических процессов в региональном информационном пространстве. Работа изучает вопросы деятельности региональных СМИ в освещении актуальных проблем общества, формировании общественного мнения и информационном влиянии на социально-экономическое развитие. Также раскрываются особенности, методы и эффективность освещения социально-экономических тем в местной прессе, на телевидении и в онлайн-изданиях. Результаты исследования имеют научное и практическое значение для совершенствования деятельности региональных СМИ и разработки региональной информационной политики.

Ключевые слова: региональное информационное пространство, средства массовой информации, Навойская область, социально-экономические процессы, региональное развитие, общественное мнение, местные СМИ, информационная политика.

Abstract: This study analyzes the experience of Navoi region media in covering socio-economic processes in the regional information space. The work examines the activities of regional media in covering current social issues, shaping public opinion, and the informational influence on socio-economic development. The study also explores the characteristics, methods, and effectiveness of covering

socioeconomic topics in the local press, television, and online media. The study's findings have scientific and practical implications for improving regional media operations and developing regional information policy.

Key words: regional information space, mass media, Navoi region, socioeconomic processes, regional development, public opinion, local media, information policy.

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda Navoiy viloyati ommaviy axborot vositalarining hududiy axborot makonida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni yoritish bo'yicha tajribasi tahlil etilgan. Ishda hududiy ommaviy axborot vositalarining dolzarb ijtimoiy muammolarni yoritish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga axborot ta'siri borasidagi faoliyati o'rganilgan. Tadqiqot, shuningdek, mahalliy matbuot, televidenie va onlayn ommaviy axborot vositalarida ijtimoiy-iqtisodiy mavzularni yoritishning xususiyatlari, usullari va samaradorligini o'rganadi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy ommaviy axborot vositalari faoliyatini takomillashtirish va mintaqaviy axborot siyosatini ishlab chiqish uchun ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: hududiy axborot maydoni, ommaviy axborot vositalari, Navoiy viloyati, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, hududiy rivojlanish, jamoatchilik fikri, mahalliy ommaviy axborot vositalari, axborot siyosati.

Введение. В условиях современной глобализации и информатизации средства массовой информации активно влияют на все сферы общества, освещая социально-экономические процессы и формируя общественное мнение. В частности, средства массовой информации, действующие в региональном информационном пространстве, играют особую роль в освещении региональных проблем, удовлетворении потребности населения в информации и обеспечении социальной стабильности.

Навоийская область является одним из важных промышленно-экономических регионов республики, и вопрос освещения происходящих в

ней социально-экономических процессов посредством средств массовой информации является актуальным. Освещение экономических реформ, промышленного развития, занятости, предпринимательства и изменений в социальной сфере региональными СМИ способствует повышению осведомленности общественности и укреплению информационных связей между государством и обществом.

Обзор литературы. В региональном информационном пространстве средства массовой информации являются важным коммуникативным институтом, освещающим социально-экономические процессы общества. Деятельность региональных СМИ имеет особое значение в повышении осведомленности населения о социально-экономических проблемах, формировании общественного мнения и освещении процессов развития региона. Навоийская область — один из регионов с высоким промышленно-экономическим потенциалом в Республике, и освещение происходящих здесь социально-экономических процессов в средствах массовой информации является одним из важных направлений региональной журналистики. В этой связи изучение деятельности СМИ Навоийской области имеет большое значение для определения этапов формирования регионального информационного пространства. С хронологической точки зрения развитие региональных СМИ в Навоийской области можно условно разделить на два этапа: первый этап — формирование деятельности региональной прессы и радиовещания в советский период; второй этап характеризуется либерализацией СМИ в годы независимости, их улучшением содержания и формы, а также расширением их функциональных задач в освещении социально-экономических процессов.

Методология исследования. В данном исследовании для изучения опыта СМИ Навоийской области в освещении социально-экономических процессов использовались теоретический анализ и обобщение, контент-анализ и сравнительно-аналитические методы. В рамках исследования были изучены

материалы печатных, электронных и интернет-СМИ, а также проанализированы характеристики освещения социально-экономических тем. Полученные результаты были обобщены на основе систематического подхода.

Анализ и результаты. К XX веку потребность в прессе резко возросла в процессе развития человечества. Именно поэтому сначала появились листовки, затем газеты, журналы, позже радио и телевидение, а также интернет. Все это сегодня известно как средства массовой информации. Пресса — это совокупность всех печатных изданий, и в узком смысле периодические издания представляют собой в основном газеты и журналы. Пресса, как острый и влиятельный инструмент общественного сознания, оказывает постоянное и активное воздействие на человеческое общество, формирует общественное мнение и является мощным идеологическим фактором, внедряющим определенные взгляды в общественное сознание. Пресса охватывает различные социально-политические, экономические, производственные, научные, технические и другие сферы общественной жизни.

Благодаря независимости в развитии прессы в Узбекистане начался совершенно новый этап демократического развития. Внимание к средствам массовой информации возросло. Теперь организации, партии, объединения имеют право создавать собственные печатные издания.

Говоря о деятельности средств массовой информации и важных задачах, стоящих перед этим сектором, Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев сказал: «В нашей стране действуют 1513 средств массовой информации различной формы собственности, а также 122 издательства. Но остается вопрос, служат ли все они развитию нашей национальной идеи и повышению духовности нашего народа[1].

Роль и место средств массовой информации в освещении проблем социально-экономической и культурной жизни Навоийской области

считаются значительными. В первые годы независимости были разработаны многообещающие планы развития сельского хозяйства, промышленности и других ведущих отраслей Навоийской области. Реализация этих планов, процессы постепенного перехода к рыночным отношениям, достигнутые успехи и проблемы, требующие решения, регулярно освещались на страницах региональных, городских и районных газет. В частности, в письмах, направленных жителями в редакцию газеты «Достлик байроги», были изложены проблемы, которые их беспокоили. В результате редакция газеты обратилась с этими проблемами в соответствующие органы. Будет организована совместная проверка с сотрудниками Навоийской городской государственной налоговой инспекции и Регионального центра стандартизации, метрологии и сертификации для устранения недостатков, указанных в статье «Мясники, чи инсофини войри еган кассоблары», опубликованной в номере газеты «Достлик байроги» от 3 мая 1996 года.

В ходе контрольной проверки одного из упомянутых в статье мясных магазинов было установлено, что мясник Г. Очилов завысил цену для покупателя, а при проверке документов выяснилось, что доход был рассчитан неверно. За указанные нарушения гражданин Г. Очилов оштрафован на 2000 сумов по статьям 165 и 175 части II Кодекса административной ответственности Республики Узбекистан. По результатам проверки второго упомянутого в статье мясного магазина Ш. Нуриддинов привлечен к административной ответственности по статье 175 части I Кодекса административной ответственности за неведение учета доходов и оштрафован на 400 сумов.

Кроме того, после публикации статьи, в результате проверок, проведенных на Центральном Дехканском рынке и рынке «Гулистон» в городе Навои, 13 мясников были обвинены в нарушении налогового законодательства и привлечены к административной ответственности. Также 20 мясников были привлечены к ответственности по статье 213 Кодекса административной

ответственности Республики Узбекистан за использование весов и гирь, не прошедших государственную проверку, и 18 и 42 весов были конфискованы[2].

Газеты часто публиковали статьи о бизнесменах и предпринимателях. Цель состоит в том, чтобы улучшить эту работу, сотрудничать с промышленными предприятиями, анализировать их творческий труд и доносить его до людей. Пресса является надежным источником информации для народа и страны.

Роль СМИ в донесении до широкой общественности информации о социально-экономическом развитии Навоийской области, изменениях в отрасли и новостях несравнима. Журналисты умело используют свои таланты для выполнения этой задачи.

В прессе и на телевидении Узбекистана освещением социально-экономического развития Навоийской области занимаются следующие люди: региональный корреспондент газеты «Халқ сўзи» Хамдам Ешонкулов, корреспондент Узбекского информационного агентства, председатель региональной ассоциации журналистов Ёрқул Умаров, региональный корреспондент программы «Ахборот» телеканала «Узбекистан» Темур Ешбойев, региональный корреспондент информационной программы «Давр» телеканала «Йошлар» Бобоканд Умаров, корреспондент газеты «Народное слово» Фарход Мирзаев, региональный корреспондент газеты «Правда Востока» Дилфуза Гуломова, заместитель главного редактора региональной газеты «Достлик байроги», журналист и поэтесса Салима Умарова, корреспондент газеты «Знамя дружбы», лауреат поощрительной премии 2-го Национального международного конкурса «Олтин калам» Георгий Трофимов, региональная теле- и радиокомпания. Заслуги редактора Абдували Носирова и главного редактора телеканала «Фазо» Уралои Турдиевой были великолепны[3].

Первый президент Республики Узбекистан Ислам Каримов поставил перед всеми интеллектуалами важную задачу – создание идеологии национальной независимости. Под его руководством, исходя из потребностей новой исторической эпохи, была отброшена существовавшая бесчеловечная идеология – коммунистическая идеология. Необходима была гуманная идея, идея, способная заменить эту идеологию. Потому что жизнь в огромном интеллектуальном вакууме неизбежно подрывала социально-политическую обстановку страны, её духовно-нравственный климат и образ жизни народа. Население страны должно бороться за гуманную идею при любых обстоятельствах, сплотиться вокруг неё и стремиться к реализации конкретной цели[4].

Огромная задача объединения узбекского народа вокруг идеологии национальной независимости была возложена на журналистов, а также на всех других специалистов.

Заслуженный работник культуры Республики Узбекистан, наставник многих студентов в Навоийской области, Хамдам Ешанкулов, говоря о тяжелом труде полевых работников, сказал следующее: «Хлеб журналистов – это тяжелый труд, не каждый может на него прожить. Только честные, правдивые, бескорыстные, стремящиеся к истине, не боящиеся препятствий и стойкие люди, живущие с болью ветра и болью Родины, могут наслаждаться этим благословением. На самом деле, чтобы держать перо в этой сфере, переносить ее радости и трудности, и работать, требуется огромная стойкость. Слова «правильно» и «неправильно» мгновенно поражают сердце своими ядовитыми шипами. Такая ситуация ранит сердце, когда ты находишься в эпицентре проблем. «Учебные» задания с «инструментами», «колокольчиками» и «сестрами» – это нервотрепка»[5].

Газета «Qonun himoyasida», издающаяся в Навоийской области, публикует статьи, комментарии и ответы на вопросы сотрудников правоохранительных органов по различным темам. В частности,

транснациональные преступления, такие как торговля людьми и наркотиками, продолжают вызывать тревогу у человечества. Газета уделяет значительное место статьям сотрудников прокуратуры, суда, внутренних дел и других правоохранительных органов об этих преступлениях и трагических последствиях их совершения[6].

В годы независимости был создан новый механизм социальной защиты населения. Он учитывал специфику экономической ситуации и существующие возможности. Государство, прежде всего, взяло на себя защиту тех слоев населения, которые нуждаются в социальной поддержке. Сама жизнь показывает, что в последние годы возросло внимание к средствам массовой информации, увеличился спрос и потребность в них. В частности, на страницах СМИ отражается беспристрастность, смелость и аналитический подход к каждой теме. Указы, постановления, толкования законов Президента Республики Узбекистан, работа, проводимая для обеспечения их исполнения, также привлекают читателей газет. Привлечение молодых кадров в команду также повышает статус прессы и обеспечивает ее многообразие.

Крупнейший район Республики Узбекистан — Конимехский район. От районного центра до самых отдаленных село нужно проехать более 300 км. Население составляет 35,6 тыс. человек (2019 год). Еще одна примечательная особенность этого региона — гармоничное и солидарное проживание в районе представителей более 20 национальностей и этнических групп. Также в районе действуют казахстанский и каракалпакский национальные и культурные центры[7].

Газета «Кенимех таны», издающаяся в Навоийской области на казахском, каракалпакском и узбекском языках, на протяжении всего прошедшего периода с большой силой освещала жизнь животноводов, их заботы и радости. В период независимости газета приобрела новое содержание и облик. На ее страницах правдиво рассказывается о нововведениях и изменениях, происходящих не только в сельском хозяйстве, но и во многих

других областях, таких как промышленность, строительство, образование, здравоохранение, течение времени и судьба людей[8].

Редакции региональных газет «Кенимех таны» и «Тамды шаруагери» помогли читателям сформировать новое мировоззрение в период политических, экономических и духовных перемен. Их роль во влиянии на политическое развитие страны возросла. На страницах газет открыто писали о взяточничестве и алчности в период резких перемен, об обмане скотоводов и присвоении их имущества. Также поднимались вопросы национальных ценностей, стали высказываться смелые мнения о духовном наследии. В последующие годы, 1995-2005, поднимались языковые, религиозные, государственные и исторические вопросы. Читатели газет широко знакомились с творчеством поэтов, писателей и ученых. В этот период страницы газет были посвящены обновлению имущественных отношений, формированию рыночной инфраструктуры и развитию товаропереработки. В частности, в архивах двух редакций можно найти множество статей и информации, основанных на газетных вырезках и материалах периодических изданий, по темам производства продукции из сырья в Томдинском и Конимекском районах, адаптации ее к условиям мирового рынка и борьбе с коррупцией[9].

Газета «Кенимех таны» добилась ряда успехов. В частности, в 2016 году был реализован проект стоимостью 25 миллионов сумов по повышению правовой грамотности граждан, а в 2018 году редакция газеты «Конимех тонги» выделила 27 миллионов сумов из фонда на новый проект под названием «В ногу со временем». Цель проекта – обучение местных журналистов в отдаленных пустынных районах. В течение указанных 11 месяцев в каждом из 20 сел Кызылкумской области в сотрудничестве с районным советом Союза молодежи будут проведены семинары на тему «Общество, в котором мы живем», охватившие 400 человек. Кроме того, в течение 11 месяцев почти в каждом номере газеты «Конимех тонги»

публиковалась статья «Аул». В специальной рубрике «Жизнь» выходили статьи участников семинаров и членов клуба. Помимо этого, проводилось обучение технического персонала и фотожурналистов. Работа, выполненная на основе грантовых проектов, не только улучшила редакционную деятельность, но и создала основу для укрепления материально-технической базы[10].

На страницах газет Навоийской области все чаще публикуются статьи о стремительном развитии реформ. Редакции заполняются молодыми, амбициозными творческими людьми. Важную роль в облегчении работы редакции играет Общественный фонд поддержки и развития независимых печатных СМИ и информационных агентств Узбекистана. Благодаря усилиям этого фонда такие газеты, как «Знамя дружбы», «Дўстлик байроги», «Кенимех таны», «Нур», на грантовой основе реализовали различные проекты[11].

В 2016 году редакции газет «Navoiy PRESS», «Кармана Овози», «Навбахор Тонги» и журнала «Қалб Қуёши» получили гранты из Государственного фонда поддержки неправительственных некоммерческих организаций и других учреждений гражданского общества при Олий Меджлисе, каждая сумма составила 25 миллионов сумов[12].

Роль средств массовой информации в решении различных социальных проблем общества имеет важное значение. Общественный фонд поддержки и развития неправительственных некоммерческих организаций при Олий Мажлисе Республики Узбекистан выделяет гранты различным печатным и электронным СМИ, работающим в стране, способствуя дальнейшему повышению их эффективности и усилению влияния.

Под влиянием современных технологий в сфере журналистики также появились различные направления. В конце XX века возникли электронные газеты, онлайн-журналы, цифровое телевидение и онлайн-агентства новостей. В настоящее время этот процесс вышел на качественно новый уровень. По

историческим данным, радио потребовалось 40 лет, чтобы привлечь массовую аудиторию, а телевидению — 14 лет. Интернет-системе потребовалось всего 4 года, чтобы привлечь светскую аудиторию. Интернет объединяет не только прессу, но и возможности радио и телевидения. Наряду с этими нововведениями сегодня появились «интернет-журналисты» и «интернет-журналистика».

В многонациональном Навоийском крае издаются страницы публикаций на узбекском, казахском, каракалпакском и русском языках, освещдающие социально-политическую жизнь местного населения, достижения населения, успехи сельского хозяйства и животноводства, проблемы и недостатки общества. В журналистике, влияющей на общественное мнение в региональных изданиях, журналисты и местные деятели искусства занимаются не только информированием, но и творческими формами, характеризующимися анализом проблем и изучением жизненных фактов. В большинстве статей реальная действительность описывается фактами и событиями и доносится до читателя на понятном языке[13].

Таким образом, навоийские региональные газеты стремятся объективно освещать деятельность Совета народных депутатов, органов местного самоуправления и административного управления, органов экономического управления и других структур посредством публикации материалов, радио- и телепередач. Они освещают тексты законов Республики Узбекистан, постановления Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса, указы, постановления и заявления Президента Республики Узбекистан, материалы их заседаний и встреч. Они регулярно публикуют материалы и информацию, объективно и правдиво освещдающие демократические преобразования и события, происходящие в мире, в стране и в социально-политической, экономической, духовной и образовательной жизни Навоийской области. Они также широко освещают цели и направления проводимых в стране реформ в

связи с растущим интересом к историческим, универсальным, духовным, культурным ценностям и традициям.

Заключение. В статье проанализирована деятельность средств массовой информации Навоийской области в освещении социально-экономических процессов. Результаты исследования показали, что СМИ региона широко освещали вопросы, связанные с реформами, производством, предпринимательством, занятостью населения и социальной сферой. Особое внимание уделяется своевременному предоставлению населению важной информации через региональные газеты, телевидение и электронные СМИ.

В заключение следует отметить, что средства массовой информации Навоийской области играют важную роль в освещении социально-экономических процессов. Для дальнейшего совершенствования их деятельности целесообразно развивать аналитическую журналистику, укреплять сотрудничество со специалистами и широко использовать современные методы распространения информации. Это способствует дальнейшему повышению открытости и осведомленности общественности о социально-экономических процессах в регионе.

Список литературы

1. Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.–Б.186-187.
2. Абдуалимов F. “Дўстлик байроғи”га жавоб берадилар // “Дўстлик байроғи”. 1996 йил 25 июнь. 47-сон.
3. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни муносабати билан вилоят ҳокими Б.Рўзиевнинг байрам табриги // “Do’stlik bayrog‘i”. 2007 йил 26 июнь.35-сон.
4. Жўраев Н. Тарихий давр кашфиёти. – Тошкент: “Университет”, 2023. – Б.245.

5. Масъулиятли вазифалар олдида // Do'stlik bayrog'i. 2007 йил 26 июнь. 35-сон.

6. Хасанов А. Давр эврилишларига ҳамоҳанг // “Qonun himoyasida”. 2013 йил 16-30 июнь. 12-сон.

7. Мустафоев Ж., Нарзуллаев У., Бердимуратова Л., Сафаров З. Конимек тумани: кеча ва бугун. – Тошкент: “Sahhof”, 2020. –Б.220.

8. Наринбетова Г. Ўз сўзига эга газета // “Do'stlik bayrog'i”. 2018 йил 26 июнь. 51-сон.

9. Narinbetova G. O'zbekistonda qozoq tilidagi nashrlarda publisistika va jurnalist mahorati. – Navoiy: “NAVOIY”, 2025. – B.86-87.

10. Наринбетова Г. Ўз сўзига эга газета // “Do'stlik bayrog'i”. 2018 йил 26 июнь. 51-сон.

11. Умаров Ё. Холислик ва ҳаққоният шиоримиз бўлсин// Do'stlik bayrog'i. 2008 йил 26 июнь. 35-сон.

12. Умирзоқов Ж. Тарбия ва ахборот олишнинг муҳим бўғини// Do'stlik bayrog'i. 2016 йил 27 июнь. 52-сон.

13. Narinbetova G. O'zbekistonda qozoq tilidagi nashrlarda publisistika va jurnalist mahorati. – Navoiy: “NAVOIY”, 2025. – B.25-26.

QISHLOQ XO‘JALIGIDA RISKLARNI BOSHQARISH: TURLARI VA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Xamrokulov Sindor Qahramonovich

Sharq universiteti “Iqtisodiyot va
axborot texnologiyalari” kafedrasи o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0001-2724-1627

E-mail: sindorxamrakulov62@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada qishloq xo‘jaligi sohasida yuzaga keladigan risklarning iqtisodiy mohiyati, ularning asosiy turlari hamda shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda agrar ishlab chiqarish jarayoniga xos bo‘lgan tabiiy-iqlim, bozor, moliyaviy, institutsional va texnologik risklar tizimli yondashuv asosida tasniflanadi. Statistik ma’lumotlar va nazariy qarashlar asosida risklarning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri baholanadi. Shuningdek, risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, ularni kamaytirish va oldini olish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari agrar sohada barqaror rivojlanishni ta’minalash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda risklarni boshqarish bo‘yicha qarorlar qabul qilish jarayonini ilmiy asoslashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar. Qishloq xo‘jaligi; agrar risklar; risklarni boshqarish; risk turlari; ta’sir etuvchi omillar; agrar ishlab chiqarish; iqtisodiy barqarorlik; bozor va iqlim risklari.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va iqtisodiy beqarorlik sharoitida qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida risklarni samarali boshqarish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Iqlim o‘zgarishi, resurslar cheklanganligi, narxlar o‘zgaruvchanligi va texnologik transformatsiyalar agrar ishlab chiqarish barqarorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu jarayonlar qishloq xo‘jaligida risklarni nafaqat aniqlash va tasniflash, balki

ularni tizimli boshqarish mexanizmlarini ilmiy asosda takomillashtirish zaruratinini yuzaga keltirmoqda.

Xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar qishloq xo‘jaligida risklarning turli shakllari — iqlimiylar, bozor, moliyaviy, institutsional va texnologik risklarning agrar ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta’sirini ko‘rsatib bermoqda. Juhon tajribasida risklarni boshqarish sug‘urta mexanizmlari, diversifikasiya, raqamli texnologiyalar va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash siyosati orqali amalga oshirilayotgani kuzatiladi. Shu bilan birga, ushbu yondashuvlarning har biri mintaqaviy xususiyatlarga moslashtirilishini talab qiladi.

Mamlakatimiz sharoitida qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri bo‘lib, aholining bandligi, oziq-ovqat xavfsizligi va eksport salohiyatini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida suv resurslarining cheklanganligi, iqlim sharoitlarining keskinlashuvi, bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi hamda moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi bilan bog‘liq risklar mavjud bo‘lib, ularni boshqarish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Yuqoridagi holatlar qishloq xo‘jaligida risklarning mohiyati, turlari va ularga ta’sir etuvchi omillarni chuqur ilmiy tahlil qilish hamda samarali boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratinini asoslaydi. Mazkur tadqiqot agrar sohada barqaror rivojlanishni ta’minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va risklarni kamaytirishga qaratilgan ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Qishloq xo‘jaligida risklar masalasiga bag‘ishlangan xalqaro, MDH mamlakatlari hamda O‘zbekiston olimlarining ilmiy tadqiqotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, agrar tarmoqning tabiiy-iqlim sharoitlariga kuchli bog‘liqligi, bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi hamda institutsional islohotlarning mazmuni va amalga oshirish sur’atlari ushbu sohani iqtisodiyotning strategik ahamiyatga ega va yuqori darajada diversifikasiyanı talab qiluvchi tarmoqlaridan biriga aylantirmoqda. Shu bois, qishloq xo‘jaligida risklarni aniqlash, ularni tizimlashtirish

va samarali boshqarish masalalari zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda agrar risklarning mohiyati, ularning kelib chiqish manbalari hamda boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan kompleks yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda.

Xususan, xalqaro ilmiy adabiyotlarda Kahan tomonidan FAO nashrida e’lon qilingan “Managing Risk in Farming” qo‘llanmasida qishloq xo‘jaligi faoliyatiga xos risklar ishlab chiqarish, bozor, moliyaviy, institutsional va shaxsiy risklar sifatida guruhlanadi. Mazkur tadqiqotda ob-havo sharoitining noaniqligi, mahsulot narxlarining tebranishi, kredit yuklamasining oshishi hamda agrar siyosatdagi o‘zgarishlar asosiy risk manbalari sifatida e’tirof etiladi [1]. Hardaker va hammualliflarining “Coping with Risk in Agriculture” nomli ilmiy ishida esa risk va noaniqlik tushunchalarining iqtisodiy mazmuni chuqr tahlil qilinib, ehtimollik va kutilayotgan natijalar bilan bog‘liq nazariy asoslar yoritilgan. Unda hosildorlik, narxlar dinamikasi, moliyaviy barqarorlik hamda texnologik rivojlanish bilan bog‘liq risklar batafsil o‘rganilgan [2].

Shuningdek, Jahon bankining “Managing Agricultural Production Risk” nomli hisobotida rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida agrar risklarning asosiy manbalari sifatida iqlim o‘zgarishi, suv resurslari tanqisligi, narxlarning mavsumiy o‘zgaruvchanligi hamda moliyaviy infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi ko‘rsatib o‘tiladi [3]. Georgieva va Kirechev tomonidan Bolgariya qishloq xo‘jaligi kooperativlari misolida olib borilgan tadqiqotlarda esa risklar tashqi (iqlimiyl, siyosiy, bozor) va ichki (boshqaruv, texnik, moliyaviy) omillarga ajratilib, ularning agrar ishlab chiqarish jarayoniga ta’sir mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan [4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot qishloq xo‘jaligida yuzaga keladigan risklarning asosiy turlari, ularning shakllanish omillari hamda ushbu risklarni boshqarish jarayonining iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik yondashuvi xalqaro tajriba, MDH mamlakatlari va

O‘zbekiston olimlari tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar va ilmiy konsepsiylar asosida shakllantirildi. Tadqiqot doirasida FAO, Hardaker, Jahon banki, Georgieva kabi yetakchi xalqaro manbalar, shuningdek, 40 dan ortiq ilmiy maqola va tadqiqot ishlari tizimli tahlil qilinib, qishloq xo‘jaligida risklarni boshqarishning konseptual asoslari aniqlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo‘jaligida risklarni boshqarish samaradorligi, avvalo, ushbu sohada yuzaga keladigan risklarning turlari va ularni shakllantiruvchi omillarni aniq aniqlash hamda tizimli tahlil qilishga bog‘liq. Agrar ishlab chiqarishning o‘ziga xos xususiyatlari - tabiiy-iqlim sharoitlariga yuqori darajada bog‘liqligi, ishlab chiqarish siklining uzoqligi, resurslar cheklanganligi va bozor noaniqliklari risklarning murakkab va ko‘p omilli tus olishiga sabab bo‘ladi. Shu bois, risklarni tahlil qilish jarayonida ularni alohida omillar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘rib chiqish ilmiy jihatdan asoslangan yondashuv hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligida eng ko‘p uchraydigan risklar tabiiy-iqlimiyl risklar bo‘lib, ular hosildorlik darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Iqlim o‘zgarishi, yog‘ingarchilik miqdorining notekis taqsimlanishi, qurg‘oqchilik va suv ta’midotidagi uzilishlar agrar ishlab chiqarish hajmi va sifatiga salbiy ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur risklar ko‘plab hollarda ishlab chiqaruvchi subyektlar tomonidan oldindan to‘liq prognoz qilinmasligi bilan ajralib turadi, bu esa ularni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini kuchaytiradi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, tabiiy-iqlimiyl risklar bilan bir qatorda bozor risklari ham qishloq xo‘jaligi subyektlarining iqtisodiy barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari narxlarining mavsumiy tebranishi, talab va taklif o‘rtasidagi nomutanosiblik, logistika va saqlash infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini barqarorlashtirishda muhim to‘siq bo‘lib qolmoqda. Ushbu holat agrar risklarni faqat ishlab chiqarish jarayoni bilan cheklab bo‘lmasligini, balki ularni bozor mexanizmlari bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

1-jadval

Qishloq xo‘jaligidagi risk turlari va ularning kelib chiqish omillari

Risk turi	Kelib chiqish omillari	Hosildorlikka ta’siri	Risk darajasi*	Boshqarish mexanizmi
Tabiiy-iqlimiyligi risk	Qurg‘oqchilik, yog‘ingarchilik, ekstremal iqlim hodisalari	Hosildorlikning sezilarli pasayishi	Yuqori	Sug‘urta, diversifikatsiya, irrigatsiya tizimlarini takomillashtirish
Bozor risklari	Mahsulot narxlarining tebranishi, talab-taklif nomutanosibligi	Daromad barqarorligining pasayishi	O‘rta	Narxni himoya qilish mexanizmlari, bozor axborot tizimi
Moliyaviy risk	Kredit yuklamasi, qarzlar, likvidlik cheklavlari	Ishlab chiqarish hajmiga ta’sir	O‘rta	Mikrofinanslash, subsidiyalar, kredit kafolatlari
Texnologik risk	Texnika nosozligi, yangi texnologiyalarga moslashuv	Ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sir	O‘rta	Texnik xizmat ko‘rsatish, treninglar, texnologiya yangilanishi
Institutsional risk	Siyosiy o‘zgarishlar, agrar siyosatdagi noaniqlik	Rejalashtirish va investitsiyalarga ta’sir	Past-O‘rta	Barqaror siyosiy qarorlar, strategik rejalashtirish

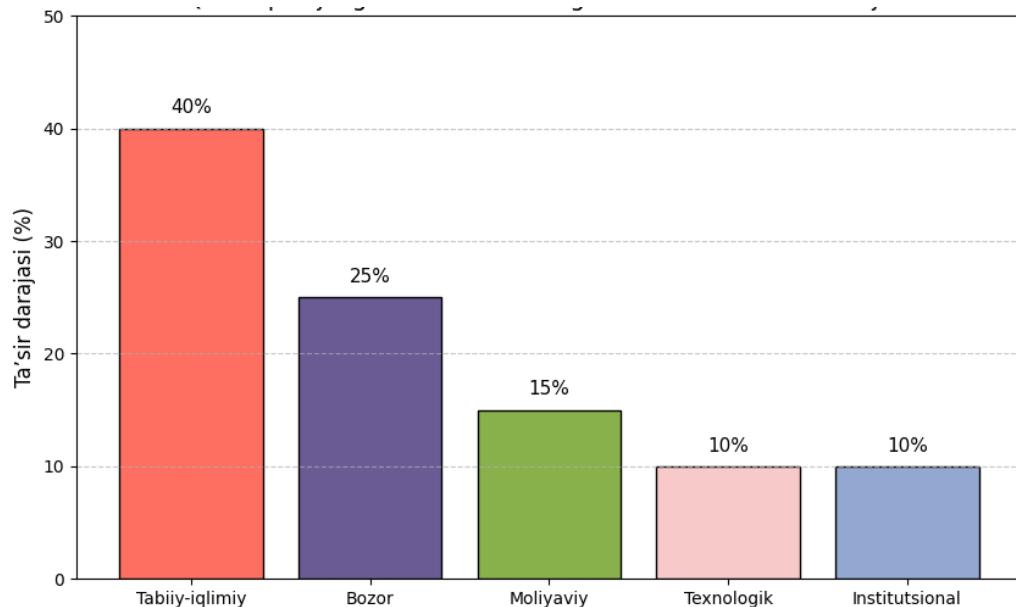
Jadval qishloq xo‘jaligidagi uchraydigan asosiy risk turlari, ularning kelib chiqish omillari va hosildorlikka ta’sirini ko‘rsatadi. Har bir risk turi uchun mos boshqarish mexanizmlari tavsiya etilgan bo‘lib, bu agrar ishlab chiqarishda risklarni tizimli baholash va samarali boshqarish imkonini beradi.

Xalqaro ilmiy tadqiqotlar natijalari qishloq xo‘jaligidagi tabiiy-iqlimiyligi risklarning ustuvor ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Jumladan, FAO tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda iqlim o‘zgarishi, yog‘ingarchilik rejimining buzilishi va ekstremal ob-havo hodisalari hosildorlikning beqarorligiga olib

keluvchi asosiy omillar sifatida ko‘rsatilgan. FAO ma’lumotlariga ko‘ra, iqlim bilan bog‘liq risklar rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish hajmining o‘rtacha 20–30 foizgacha kamayishiga sabab bo‘lmoqda [1].

J.B.Hardaker va hammualliflarining tadqiqotlarida qishloq xo‘jaligida risklar nafaqat tabiiy omillar, balki bozor va moliyaviy omillar bilan ham chambarchas bog‘liq ekani ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ularning ta’kidlashicha, mahsulot narxlarining yuqori darajadagi o‘zgaruvchanligi va moliyaviy resurslardan foydalanishdagi cheklovlar fermer xo‘jaliklarining daromad barqarorligini sezilarli darajada pasaytiradi. Tadqiqot natijalari risklarni boshqarishda diversifikatsiya va sug‘urta mexanizmlarining muhim ahamiyatga egaligini ko‘rsatadi [2].

Jahon bankining agrar sohada risklarni boshqarishga bag‘ishlangan hisobotlarida bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi risklarning kuchayishiga bevosita ta’sir etuvchi omil sifatida qayd etiladi. Xususan, saqlash, logistika va moliyaviy xizmatlar tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining bozor risklariga nisbatan zaifligini oshiradi. Hisobotda agrar risklarni kamaytirishda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining muhimligi alohida ta’kidlanadi [3].

1-rasm Qishloq xo‘jaligida risk turlarining hosildorlikka ta’sir darajasi (%)

Grafik ko‘rsatmoqda-ki, qishloq xo‘jaligida tabiiy-iqlimiylar hosildorlikka eng sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ekstremal iqlim hodisalari, qurg‘oqchilik va suv ta’minotidagi uzilishlar rivojlanayotgan mamlakatlarda agrar ishlab chiqarish hajmining sezilarli darajada pasayishiga olib keladi (FAO, 2008). Bozor risklari esa narxlarning mavsumiy o‘zgarishi, talab-taklif nomutanosibligi va yetarli bozor infratuzilmasining yo‘qligi tufayli o‘rta darajada ta’sir qiladi (World Bank, 2005). Moliyaviy, texnologik va institutsional risklar esa ichki boshqaruv va resurslardan foydalanish samaradorligiga ta’sir ko‘rsatadi, ammalarning iqtisodiy salbiy ta’siri tabiiy-iqlimiylar va bozor risklariga nisbatan pastroq ekanligi tadqiqotlar bilan tasdiqlangan (Hardaker, 2015; Georgieva & Kirechev, 2017). Shu ma’lumotlar asosida, agrar ishlab chiqarishda risklarni boshqarish strategiyalari prioritet bo‘yicha tabiiy-iqlimiylar va bozor risklariga qaratilishi zarurligi ilmiy jihatdan isbotlangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qishloq xo‘jaligida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, agrar ishlab chiqarishning samaradorligi va hosildorligi bir nechta turdagilari risklar bilan chambarchas bog‘liq. Tabiiy-iqlimiylar va bozor risklari hosildorlik va daromad barqarorligiga eng sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, moliyaviy, texnologik va institutsional risklar esa o‘rta yoki past darajada salbiy ta’sir etadi. Ushbu holat jahon tajribasi va empirik tadqiqotlar natijalariga mos keladi: iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining cheklanganligi va narxlarning tebranishi rivojlanayotgan mamlakatlar agrar sohasida hosildorlikni bevosita shakllantiruvchi omillar sifatida qayd etilgan. Shuningdek, ichki boshqaruv va texnologik omillarning samarali nazorat qilinishi risklarni kamaytirishda muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligida risklarni kompleks boshqarish tizimi agrar ishlab chiqarish barqarorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Risklarni aniqlash va tasniflash, ularni kelib chiqish omillari bilan bog‘lash hamda boshqaruv mexanizmlarini joriy etish orqali hosildorlikni sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Bu esa nafaqat ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy

barqarorligini ta'minlaydi, balki mamlakat agrar sohasining strategik rivojlanishi va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlaydi.

Agrar ishlab chiqarishda tabiiy-iqlimiylar va bozor risklarini kamaytirish maqsadida sug'urta mexanizmlari, diversifikasiya strategiyalari va zamonaviy bozor axborot tizimlarini joriy etish tavsiya etiladi. Bu tadbirlar jahon tajribasida hosildorlikni barqarorlashtirish va risklarning salbiy ta'sirini kamaytirishda samarali ekanligi ilmiy asoslangan.

Ichki boshqaruv, texnologik yangilanish va moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni takomillashtirish orqali moliyaviy, texnologik va institutsional risklar nazorat qilinishi mumkin. Shu bilan birga, davlat siyosati va strategik rejalarashtirish mexanizmlari agrar risklarni boshqarish tizimini mustahkamlashga xizmat qiladi, bu esa ishlab chiqarish barqarorligini oshirishga va uzoq muddatli agrar rivojlanishni ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. FAO. Managing Risk in Farming: Concepts, Strategies and Tools. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2008. 120 p.
2. Hardaker J.B., Huirne R.B.M., Anderson, J.R., Lien, G. Coping with Risk in Agriculture. 3rd ed. Wallingford: CABI Publishing, 2015. 240 p.
3. Georgieva N., Kirechev D. Risk management in agricultural cooperatives: Evidence from Bulgaria. Journal of Rural Studies, 2017, Vol. 55, pp. 45–56.
4. Kahan D. Managing Risk in Farming. FAO Agricultural Services Bulletin, Rome, 2008. 92 p.
5. Hardaker J.B., Huirne R.B.M. et al. Economic Aspects of Risk in Agriculture. Wallingford: CABI, 2015. 200 p.
6. World Bank. Managing Agricultural Production Risk: Innovations in Developing Countries. Washington, DC: World Bank, 2005. 85 p.

NAVOIY VILOYATIDA YENGIL VA OZIQ-OVQAT SANOATINING MUSTAQILLIK YILLARIDAGI RIVOJLANISHI: HOLATI, MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

Xoliqulov Shuxratjon Boymaxammadovich

Sharq universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0007-4432-1454

E-mail: shuhratjon.xoliqulov@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillarda Navoiy viloyatida yengil va oziq-ovqat sanoatining rivojlanish jarayoni tarixiy-iqtisodiy jihatdan tahlil qilinadi. Soha taraqqiyotiga ta’sir etgan institutsional islohotlar, investitsion jarayonlar, ishlab chiqarish tarkibidagi o‘zgarishlar hamda innovatsion modernizatsiya masalalari ilmiy manbalar va normativ-huquqiy hujjatlar asosida yoritiladi. Shuningdek, mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish va tarmoqning barqaror rivojlanishini ta’minlash bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar va takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati, Navoiy viloyati, iqtisodiy islohotlar, innovatsiya, investitsiya, modernizatsiya.

Аннотация: В статье проводится историко-экономический анализ развития лёгкой и пищевой промышленности Навоийской области в годы независимости. Рассматриваются экономические реформы, структурные преобразования, инвестиционные процессы и вопросы инновационной модернизации, оказавшие влияние на развитие отрасли. Выявляются основные проблемы функционирования предприятий и обосновываются научно-практические предложения, направленные на обеспечение устойчивого развития лёгкой и пищевой промышленности региона.

Ключевые слова: лёгкая промышленность, пищевая промышленность, Навоийская область, экономические реформы, инвестиции, инновации, модернизация, развитие промышленности.

Annotation: This article provides a historical and economic analysis of the development of the light and food industries in the Navoi region during the years of independence. The study examines economic reforms, structural transformations, investment processes, and issues of innovative modernization that have influenced the sector’s development. In addition, existing problems in industrial enterprises are

identified, and scientifically grounded conclusions and recommendations are proposed to ensure the sustainable development of the light and food industries in the region.

Keywords: light industry, food industry, Navoi region, economic reforms, investment, innovation, modernization, industrial development.

Aholini ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari hamda yuqori sifatli yengil sanoat tovarlari bilan ta'minlash bugungi globallashuv va demografik o'sish sharoitida dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Mazkur masala xalqaro miqyosda ham muhim strategik vazifa sifatida e'tirof etilib, u United Nations Millennium Development Programme doirasida barqaror rivojlanishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Shu jihatdan, yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarini zamonaviy texnologiyalar asosida uzlusiz modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va mahsulot sifatini xalqaro standartlar darajasiga yetkazish zarurati yuzaga kelmoqda.

Bugungi kunda AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Xitoy kabi rivojlangan davlatlarning yetakchi ilmiy markazlarida yengil va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlar sanoat tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarni tahlil qilish, aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan samarali mexanizmlarni ishlab chiqish hamda sohani doimiy monitoring qilish imkoniyatlarini yaratishga yo'naltirilgan. Bu holat mazkur sohalarning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatini ham yaqqol namoyon etadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar yengil va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratdi. "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot bosqichida mazkur tarmoqlarni rivojlantirish, xususan, xomashyoni chuqur qayta ishlash, zamonaviy korxonalar sonini ko'paytirish va tayyor mahsulotlar eksportini kengaytirish davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Davlat rahbari tomonidan belgilangan vazifalarda yengil sanoatda, ayniqsa, paxta xomashyosini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish alohida ta'kidlab o'tilgan.

Mazkur yo'nalishdagi islohotlar Prezident farmon va qarorlari bilan mustahkamlanib, yengil va oziq-ovqat sanoatini modernizatsiya qilish, investitsiyalarni jalb etish hamda ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishga

qaratilgan huquqiy asoslar yaratildi. Xususan, 2019–2030-yillarda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash hamda yengil sanoatni rivojlantirishga doir qarorlar mazkur sohaning barqaror rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Mavzuning ilmiy o‘rganilganlik darajasini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mustaqillik yillarida yengil va oziq-ovqat sanoati masalalariga bag‘ishlangan qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda sohani isloh qilish jarayonlari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari yoritilgan. Jumladan, Navoiy viloyati misolida olib borilgan ilmiy ishlar sanoat tarmoqlarining ayrim jihatlarini ochib bergen bo‘lsa-da, ular asosan alohida yo‘nalishlar yoki muayyan davrlar bilan cheklangan. Respublikaning boshqa hududlari misolida amalga oshirilgan tadqiqotlar esa yengil va oziq-ovqat sanoatining mintaqaviy xususiyatlarini o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar esa bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonida sanoatni rivojlantirish, investitsiyalarni jalb etish, texnologik modernizatsiya va innovatsion faoliyatni kuchaytirish masalalarini yoritishga qaratilgan. Ushbu ilmiy ishlarda ilgari surilgan nazariy yondashuvlar va metodologik qarashlar O‘zbekiston sharoitida, xususan, Navoiy viloyati yengil va oziq-ovqat sanoatini tahlil qilishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijalari Navoiy viloyatida yengil va oziq-ovqat sanoatining 1991–2023-yillar oralig‘idagi rivojlanish jarayoni kompleks va tizimli tarzda yetarli darajada tadqiq etilmaganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning ushbu soha rivojiga ta’siri, investitsion jarayonlar, ishlab chiqarish tuzilmasidagi o‘zgarishlar hamda kelgusidagi rivojlanish istiqbollari chuqur ilmiy tahlilni talab etadi.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy viloyatida yengil va oziq-ovqat sanoatining mustaqillik yillaridagi rivojlanishi mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, tarkibiy o‘zgarishlar va innovatsion modernizatsiya jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Global miqyosdagi oziq-ovqat xavfsizligi va yengil sanoat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi, shuningdek, O‘zbekiston rahbariyati tomonidan qabul qilingan strategik qarorlar mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini yanada oshirmoqda. Ushbu ilmiy maqola Navoiy viloyatida yengil va oziq-ovqat sanoatining rivojlanish dinamikasini tarixiy-iqtisodiy jihatdan yoritish, mavjud muammolarni aniqlash hamda kelgusidagi

barqaror rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga qaratilgani bilan muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 2020–2030-yillarda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida. PF–5853-son. – Toshkent, 2019-yil 23-oktabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida. PF–60-son. – Toshkent, 2022-yil 28-yanvar.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. Aholini 2017–2018-yillarning qish–bahor mavsumida asosiy turdagи oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ–3418-son. – Toshkent, 2017-yil 30-noyabr.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. Yog‘-moy sanoatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ–3484-son. – Toshkent, 2018-yil 19-yanvar.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ–4453-son. – Toshkent, 2019-yil 16-sentabr.

6. Qarshiyev R. M. Navoiy viloyati sanoatining rivojlanish tarixi (1958–1990-yillar). – Toshkent: Fan, 2002. – 180 b.

7. Vohidova M. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning O‘zbekistonda tadbirkorlik rivojiga ta’siri (Navoiy viloyati misolida): iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2016. – 160 b.

8. Shamiyev F. U. Sanoat tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni jalg etishni jadallashtirish (Navoiy viloyati sanoat majmuasi misolida): iqtisod fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2018. – 240 b.

9. Norquvatova G. I. Yengil sanoatni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish (Navoiy viloyati misolida): iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019. – 155 b.

10. Abdullayev A. G‘. Xorazm viloyatida yengil va oziq-ovqat sanoati rivojlanishining iqtisodiy asoslari. – Urganch: Xorazm, 2014. – 170 b.

11. Ziyaviddinova N. M. Oziq-ovqat sanoatida innovatsion faoliyatni rivojlantirish va boshqaruv tizimini takomillashtirish (Buxoro viloyati misolida): iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2017. – 150 b.

12. Raupov X. R. O‘zbekistonda yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari bilan aholini ta’minlash masalalari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2015. – 200 b.
13. Xolmanova F. U. O‘zbekistonda yengil va oziq-ovqat sanoatining rivojlanish tarixi (1991–2020-yillar, Surxondaryo viloyati misolida): tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2021. – 180 b.
14. Levitin L. Uzbekistan at a Historical Turning Point. – London: St. Martin’s Press, 2003. – 256 p.
15. Gleason G. Central Asia: Reform or Reaction? – Boulder: Westview Press, 1997. – 220 p.
16. Markowitz G. Economic Transition and Industrial Development. – New York: Routledge, 2001. – 310 p.
17. Samuelson P. A. Economics. – New York: McGraw-Hill, 1998. – 780 p.
18. Bruno S. Industrial Policy and Economic Development. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 295 p.
19. Dyupov M. Razvitiye legkoy promyshlennosti v usloviyah rynochnoy ekonomiki. – Moskva: Ekonomika, 2010. – 240 s.
20. Khvorostyanaya A. Regionalnoye razvitiye legkoy promyshlennosti. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2012. – 210 s.
21. Cherepennikova Ye. Tekhnologii pishchevoy promyshlennosti i ikh modernizatsiya. – Moskva: Kolos, 2011. – 260 s.
22. Leyberova N. Innovatsionnoye razvitiye pishchevoy promyshlennosti. – Minsk: BelNIIP, 2013. – 230 s.

ЎЗБЕКИСТОНДА СОЛИҚ СИЁСАТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ТАЪСИРИ

Ахмедова Дилноза Музффаровна
Шарқ университети “Иқтисодиёт ва ахборот
технологиялари” кафедраси ўқитувчisi
ORCID: 0009-0006-8515-3197
E-mail: dilnoza8500@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида 2026 йил учун белгиланган солиқ сиёсатидаги асосий ўзгаришлар таҳлил қилинган. Асосий солиқ ставкаларининг барқарор сақланиши, кичик бизнес ва якка тартибдаги тадбиркорлар учун соддалаштирилган солиқ механизмларининг жорий этилиши, электрон савдо субъектлари учун солиқ юкининг оширилиши ҳамда солиқ маъмурчилигининг рақамлаштирилиши иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан баҳолангандан, солиқ сиёсатидаги янгиланишларнинг иқтисодий мазмуни очиб берилган. Солиқ муносабатларида рақамли технологияларни жорий этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Таҳлил натижалари 2026 йил солиқ ислоҳотлари иқтисодий барқарорлик ва тадбиркорлик мухитини яхшилашга ва давлат бюджети барқарорлигини таъминлашга қаратилганлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: солиқ сиёсати, қўшилган қиймат солифи, айланмадан олинадиган солиқ, тадбиркорлик, электрон савдо, рақамли иқтисодиёт

Иқтисодий барқарорликни таъминлашда солиқ тизими давлат молия сиёсатида ҳал қилувчи ўрин тутади ва иқтисодий жараёнларни тартибга солишнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади. Солиқ орқали давлат бюджети шакллантирилиб, ижтимоий-иқтисодий дастурларни молиялаштириш таъминланади. Ўзбекистонда сўнгги йилларда солиқ муносабатларини такомиллаштиришга қаратилган кенг кўламли чоратадбирлар амалга оширилмоқда. Айниқса, 2026 йилда жорий этилган солиқ соҳасидаги янгиланишлар илмий тадқиқотларда алоҳида таҳлил объектига айланган.

2026 йил учун солиқ сиёсати Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат бюджети ва солиқ сиёсати параметрларига оид қарорларига мувофиқ ишлаб чиқилган {1;2}. Мазкур хужжатларга кўра, 2026 йилда Ўзбекистон Республикасида асосий солиқ ставкалари ўзгаришсиз сақланди. Хусусан, қўшилган қиймат солиғи 12 фоиз, фойда солиғи 15 фоиз, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи 12 фоиз, юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ ставкаси 1,5 фоиз, қишлоқ ҳўжалигига мўлжалланган ерлар учун ер солиғи 0,95 фоиз, ижтимоий солиқ 12 фоиз (бюджет ташкилотлари учун 25 фоиз), айланмадан олинадиган солиқ 4 фоиз микдорида қолдирилди. Жорий йилдан бошлаб якка тартибдаги тадбиркорлар ва ўзини-ўзи банд қилган шахслар реализация қилган товарлари ҳамда кўрсатган хизматларидан тушган тушумларидан айланмадан олинадиган 1 фоизлик солиқ тўлаши белгиланди. Ўтган йилларда амалда бўлган айланма маблағи 100 миллионгача бўлган якка тартибдаги тадбиркор тўлайдиган қатъий белгиланган солиқ турининг бекор қилиниши эса, солиқ ҳисоб-китобларини анча енгиллаштириди. Қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини реализация қилишда қўшилган қиймат солиғи “ноль” ставкада жорий этилди, даромадларининг камида 60 фоизи иссиқхона фаолиятига тўғри келадиган иссиқхона хўжаликлари учун ижтимоий солиқ ставкаси 2026-йил 1-январдан, 2029-йил 1-январгача бўлган даврда 1 фоиз қилиб белгиланди.

Рақамли иқтисодиётнинг жадал ривожланиши электрон савдо соҳасида солиқ сиёсатига қайта ёндашувни талаб қилди. 2026 йилдан бошлаб электрон савдо билан шуғулланувчи корхоналар учун фойда солиғи 15 фоизга, айланмадан солиқ эса 4 фоизга оширилди. Бу чора анъанавий ва электрон бизнес ўртасида солиқ юкидаги номутаносибликни бартараф этишга хизмат қиласди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2025-йил 26-декабрдаги 830-сонли қарорига мувофиқ “Электрон ҳисобварак-фактураларнинг хавф даражасини аниқлаш ва

уларда акс эттирилган операциялар бўйича қўшилган қиймат солигини тўлаш тартиби тўғрисида”ги Низом тасдикланди. Ушбу Низомга кўра мамлакатимизда электрон ҳисобварақ-фактуралар орқали амалга оширилаётган операциялар устидансолиқ назоратининг янги ва самарали механизми жорий этилди. Солиқ ҳисботларини ўз вақтида тақдим этмаслик учун жавобгарлик енгиллаштирилди, эндиликда, агар тадбиркор бир нечта солиқ ҳисботларини топширмаган бўлса, барча топширилмаган ҳисботлар учун битта жарима қўлланилади. Шунингдек маъмурий жарима миқдори жисмоний шахслар учун базавий ҳисоблаш миқдорининг 3 бараваридан 1 бараварига, кичик тадбиркорлик субъектлари мансабдор шахслари учун базавий ҳисоблаш миқдорининг 10 бараваридан 3 бараварига камайтирилди. Сўнгги уч ой давомида солиқ ҳисботларини ўз вақтида топшириб келган тадбиркорларга ҳисботни 5 кунгача кеч топширишга рухсат берилади ва бунда маъмурий жарима қўлланилмайди.

2026-йил 1-январдан бошлаб солиқ органлари қўйидаги солиқ турлари бўйича ҳисботларни ўzlари шакллантиради:

- мулк солиғи;
- ер солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- айланмадан олинадиган солиқ;
- жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва ижтимоий солиқ.

Солиқ тўловчиларга 5 иш куни ичида шакллантирилган солиқ ҳисботига зарур тузатишларни киритиш ва уни тақдим этиш хукуқи берилади. Агар белгиланган муддат ичида солиқ тўловчи (солиқ агенти) солиқ органлари томонидан шакллантирилган ҳисботга тузатиш киритмаса, бундай ҳисбот солиқ тўловчи томонидан қабул қилинган ва солиқ органларига тақдим этилган деб ҳисобланади.

Солиқ қонунчилигининг изчиллиги ва солиқ юкининг мувозанатли бўлиши, солиқ тизимида барқарорликни таъминлаб, инвесторлар ва тадбиркорлар учун қулай муҳит яратишга хизмат қиласди.

Шу билан бирга, солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари кўйидагилардан иборат:

- тадбиркорлик субъектлари учун солиқ маъмурчилигини соддалаштириш;
- рақамли иқтисодиёт шароитида солиқ назоратини кучайтириш;
- бюджет даромадларини барқарор ошириш.

Солиқ маъмурчилиги солиқ тизимининг амалий самарадорлигини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Илмий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, солиқ маъмурчилигини соддалаштириш ва автоматлаштириш солиқ интизомини мустаҳкамлайди. Ўзбекистонда электрон ҳисботлар, рақамли назорат механизmlари ва маълумотлар алмашинуви тизимларининг жорий этилиши солиқ маъмурчилигини такомиллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади

Рақамлаштириш солиқ тизимини модернизация қилишнинг асосий омили ҳисобланади. Илмий тадқиқотларда рақамли технологиялардан фойдаланиш солиқ тизимида очиқлик ва шаффофликни таъминлаши таъкидланади. Электрон ҳисоб-фактуралар, автоматлаштирилган таҳлил воситалари ҳамда онлайн назорат механизmlари солиқ маъмурчилигини янги босқичга олиб чиқмоқда.

Тадбиркорлик субъектларининг фаолиятига ноқонуний аралашувларни чеклаш мақсадида 2026- йил 1- июлдан бошлаб солиқ органлари текширув давомида боди камералардан фойдаланиши белгиланди.

Инвестиция муҳитини шакллантиришда солиқ сиёсати муҳим омил ҳисобланади. Солиқ ставкаларининг барқарорлиги ва солиқ қонунчилигининг

шаффоғлиги инвесторлар учун ишончли мұхит яратади. Ўзбекистонда солиқ сиёсатида амалға оширилған ислоҳотлар инвестиция лойиҳаларини амалға ошириш харажатларини камайтириб, инвестиция жозибадорлигини оширди.

Айниқса, әрқин иқтисодий зоналарда жорий этилған солиқ имтиёзлари ҳудудий иқтисодий ривожланишни рағбатлантиришда мұхим роль үйнамоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда 2026 йил солиқ сиёсати иқтисодий барқарорликни таъминлаш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва солиқ маъмурчилигини замонавийлаштиришга қаратилган. Ушбу ислоҳотлар мамлакат иқтисодиётининг узоқ муддатли ривожланиши учун мустаҳкам асос яратади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Қонунчилік палатаси, амалдаги таҳрир.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2026 йил учун давлат бюджети ва солиқ сиёсати параметрлари тўғрисида”ги Қарори. – Тошкент, 2025.
3. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. 2026 йил учун бюджет ва солиқ сиёсатига оид ахборот материаллари. – Тошкент, 2025.
4. Kun.uz. 2026 йилда асосий солиқ ставкалари ўзгармаслиги ҳақида. – Электрон манба, 2025.
5. Vaqt.uz. Ўзбекистонда 2026 йилда солиқ тизимидағи ўзгаришлар. – Электрон манба, 2025.
6. Zamin.uz. 2026 йилдан солиқ ва рақамли ислоҳотлар. – Электрон манба, 2025.
7. OECD. Tax Policy Reforms and Economic Growth. – Paris: OECD Publishing, 2023.
8. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector. – New York: W.W. Norton & Company, 2019.

KARYERLAR BORTLARINING TURG‘UNLIGINI BAHOLASHDA

SONLI USULLARNI KOMPLEKS QO‘LLASH

Norov G‘ulomjon Mirzog‘olib o‘g‘li
Sharq universiteti “Iqtisodiyot va axborot
texnologiyalari” kafedrasи o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0000-1580-9505
E-mail: norovg91@mail.ru

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию устойчивости бортов открытых карьеров, что является одной из наиболее актуальных задач современного горного производства, напрямую связанной с обеспечением промышленной безопасности и экономической эффективности добычных работ. Целью исследования является разработка и обоснование математической модели оценки устойчивости бортов карьеров на основе численных методов решения дифференциальных уравнений. В качестве методологической основы использованы метод последовательных приближений Коши, разложение в ряд Тейлора и метод Эйлера, позволяющие описывать напряженно-деформированное состояние горных массивов с учетом геометрических параметров борта и физико-механических свойств пород.

В работе выполнено сравнение аналитических и численных решений, что позволило оценить точность и область применимости используемых методов при анализе деформационных процессов. В результате численного моделирования получены распределения деформаций вдоль борта карьера, выявлены зоны концентрации напряжений и определены критические условия, при которых возможно нарушение устойчивости и развитие обрушений. Научная новизна исследования заключается в комплексном применении классических численных методов для задач геомеханического анализа бортов открытых карьеров и их адаптации к условиям горного

производства. Практическая значимость работы состоит в возможности использования полученных результатов при проектировании параметров бортов, прогнозировании опасных зон и разработке мероприятий по повышению безопасности и снижению экономических потерь при эксплуатации карьеров.

Annotatsiya

Ushbu maqola sanoat xavfsizligi va qazib olish ishlarining iqtisodiy samaradorligini ta'minlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan zamonaviy konchilik ishlab chiqarishining eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lgan ochiq konlar bortlarining barqarorligini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning maqsadi differential tenglamalarni yechishning sonli usullari asosida karyer bortlarining ustuvorligini baholashning matematik modelini ishlab chiqish va asoslashdan iborat. Metodologik asos sifatida bortning geometrik parametrlari va tog' jinslarining fizik-mexanik xususiyatlarini hisobga olgan holda tog' jinslarining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini tavsiflash imkonini beruvchi Koshining ketma-ket yaqinlashish usuli, Teylor qatoriga yoyish va Eyler usulidan foydalanilgan.

Tadqiqot ishida analitik va sonli yechimlarni taqqoslash amalga oshirildi, bu esa deformatsion jarayonlarni tahlil qilishda qo'llaniladigan usullarning aniqligi va qo'llanilish sohasini baholash imkonini berdi. Sonli modellashtirish natijasida karyer borti bo'yab deformatsiyalarning taqsimlanishi olindi, kuchlanishlarning to'planish zonalari aniqlandi va barqarorlikning buzilishi va qulashlarning rivojlanishi mumkin bo'lgan kritik sharoitlar aniqlandi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi ochiq karyer bortlarini geomexanik tahlil qilish va ularni konchilik ishlab chiqarish sharoitlariga moslashtirish masalalarini yechishda klassik sonli usullarni kompleks qo'llashdan iborat. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati olingan natijalardan bort parametrlarini loyihalashda, xavfli zonalarni bashorat qilishda va karyerlardan foydalanishda xavfsizlikni oshirish va iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

Abstract

This article examines the stability of open-pit mine walls, a critical issue in modern mining, directly related to ensuring industrial safety and economic efficiency. The aim of the study is to develop and validate a mathematical model for assessing the stability of open-pit mine walls based on numerical methods for solving differential equations. The methodological framework utilizes the Cauchy method of successive approximations, Taylor series expansion, and Euler's method, which allow for describing the stress-strain state of rock masses, taking into account the wall's geometric parameters and the physical and mechanical properties of the rock.

This study compared analytical and numerical solutions, enabling an assessment of the accuracy and applicability of the methods used in analyzing deformation processes. Numerical modeling yielded deformation distributions along the quarry wall, identified stress concentration zones, and determined critical conditions that could lead to instability and collapse. The scientific novelty of this study lies in its comprehensive application of classical numerical methods to geomechanical analysis of open-pit mine walls and their adaptation to mining conditions. The practical significance of this study lies in the potential use of the obtained results in designing wall parameters, predicting hazardous zones, and developing measures to improve safety and reduce economic losses during quarry operation.

Ключевые слова: открытый карьер, устойчивость борта, дифференциальные уравнения, метод Коши, метод Эйлера, разложение в ряд Тейлора, численные методы, моделирование.

Kalit so‘zlar: ochiq karyer, bort ustuvorligi, differensial tenglamalar, Koshi usuli, Eyler usuli, Teylor qatoriga yoyish, sonli usullar, modellashtirish.

Key words: open pit, side stability, differential equations, Cauchy method, Euler method, Taylor series expansion, numerical methods, modeling.

Kirish

Ochiq konlar zamonaviy tog‘-kon sanoatining asosiy elementi bo‘lib, rudali va noruda foydali qazilmalarni qazib olishda keng qo‘llaniladi. Karyerlardan foydalananishning samaradorligi va xavfsizligi ko‘p jihatdan ularning bortlarining barqarorligi bilan belgilanadi, uning buzilishi qulashlarga, avariya holatlariga, kon texnikasining to‘xtab qolishiga va katta iqtisodiy yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Karyerlar chuqurligining oshishi va kon-geologik sharoitlarning murakkablashishi sharoitida bortlarning turg‘unligini ta’minlash muammosi alohida dolzarblik kasb etadi.

Ochiq karyerlar bortlarining turg‘unligiga tog‘ jinslarining bir jinsli emasligi va qatlamliligi, darzlangan va zaiflashgan zonalarning mavjudligi, konchilik va transport uskunalaridan tushadigan dinamik yuklamalar, namlik va harorat rejimining mavsumiy o‘zgarishi kabi omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘rsatilgan omillarning birgalikdagi ta’siri kon massivining murakkab kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini shakllantiradi, uni umumiy ko‘rinishda tahliliy tavsiflash juda qiyin.

Shu munosabat bilan, deformatsion jarayonlarni o‘rganish, kuchlanishlar konsentratsiyasi zonalarini bashorat qilish va karyer bortlarining ustuvorligini yo‘qotish sharoitlarini baholash imkonini beradigan differensial tenglamalarni yechishga asoslangan matematik modellashtirishning sonli usullarini qo‘llash zarurati tug‘iladi.

Ushbu ishda tadqiqot obyekti kon-texnik tizimining elementi sifatida ochiq karyer borti hisoblanadi. Tadqiqotning predmeti karyer bortlarining turg‘unligini belgilovchi tog‘ jinslari massivining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatining shakllanish jarayonlari hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi differensial tenglamalarni yechishning sonli usullari asosida ochiq karyer bortlarining ustuvorligini baholash usulini ishlab chiqish va asoslashdan iborat. Qo‘yilgan maqsadga erishish uchun ishda deformatsiyalarni matematik modellashtirish, sonli usullarning qo‘llanilishini tahlil qilish va bort yemirilishining kritik shartlarini aniqlash masalalari yechilgan.

Maqola kirish, tadqiqot usullari, olingan natijalarning tahlili va muhokamasiga bag‘ishlangan bo‘lim hamda asosiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ifodalangan xulosadan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Ochiq karyerlar bortlarining turg‘unligi muammosi uzoq vaqt davomida kon geomexanikasi va matematik modellashtirish sohasida tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. Mahalliy va xorijiy olimlarning ishlarida kon massivlari turg‘unligining nazariy asoslari ham, ularni analitik va sonli yondashuvlar yordamida baholashning amaliy usullari ham ko‘rib chiqilgan.

V.N. Melnikov, M.M. Protodyakonov va L.I. Baronlarning klassik ishlarida tog‘ jinslarining fizik-mexanik xususiyatlari, qiyalik burchaklari va yemirilish sharoitlariga e’tibor qaratilib, karyer qiyaliklari va bortlarining ustuvorligi nazariyasiga asos solingan. Keyinchalik ushbu yondashuvlar A.A. Kuznetsov, V.S. Fisenko va A.G. Bondarenko ishlarida rivojlantirildi, ularda karyer bortlari turg‘unligining chegaraviy muvozanat usullari va muhandislik hisoblari ko‘rib chiqilgan.

E. Hoek va J. Bray, D. Read va P. Stacey ishlarida keltirilgan xorijiy tadqiqotlar tog‘ jinslari massivining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini tahlil qilish uchun sonli usullarni, jumladan, chekli elementlar usuli va chekli ayirmalar usulini qo‘llashga qaratilgan. Ushbu ishlarda murakkab geologik sharoitlar, tog‘ jinslarining darzlanganligi va anizotropiyasini hisobga olgan holda raqamlı modellashtirishning samaradorligi ko‘rsatilgan.

Tadqiqotlarning alohida yo‘nalishi differensial tenglamalar va ularni yechishning sonli usullarini qo‘llash bilan bog‘liq. R. Courant, K. Friedrichs hamda A.N. Tixonov va A.A. Samarskiylarning ishlarida geomexanik jarayonlarni modellashtirishda keng qo‘llaniladigan differensial tenglamalarni sonli yechish asoslari batafsil bayon etilgan. Elastik va elastik-plastik muhitlardagi deformatsion jarayonlarni taqrifiy tavsiflash uchun Eyler usuli, Koshining ketma-ket yaqinlashish usuli va Teylor qatoriga yoyish usuli qo‘llaniladi.

Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ishlarning aksariyati turg'unlikni hisoblashning muhandislik usullariga yoki katta hisoblash resurslarini talab qiladigan murakkab raqamli modellarga qaratilgan. Shu bilan birga, deformatsiyalarni tezkor bashorat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan ochiq karyer bortlarining ustuvorligini baholash uchun differensial tenglamalarni yechishning klassik sonli usullarini kompleks qo'llash masalalari yetarlicha o'rganilmagan.

Shu munosabat bilan, ushbu ishda taklif etilgan yondashuv karyer bortlarining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini modellashtirish uchun Koshi, Teylor va Eyler usullarining kombinatsiyasiga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Bu konchilik korxonalarini loyihalash va ekspluatatsiya qilishda amaliy foydalanish uchun yaroqli bo'lgan ko'rgazmali va talqin qilinadigan natijalarni olish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot metodologiyasi ochiq karyer bortlarining ustuvorligini baholashga kompleks yondashuvga asoslangan bo'lib, nazariy tahlil, sonli modellashtirish va olingan natijalarni qiyosiy umumlashtirishni o'z ichiga oladi. Tadqiqot dizayni tog' geomexanikasining zamonaviy talablarini hisobga olgan holda shakllantirilgan va tog' massivlarining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatining shakllanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratilgan [1].

Tadqiqotning axborot bazasini karyer bortlarining turg'unligi, geomexanika va differensial tenglamalarni yechishning sonli usullariga bag'ishlangan mahalliy va xorijiy ilmiy nashrlar, monografiyalar va me'yoriy-texnik hujjatlar tashkil etdi [2,3]. Bundan tashqari, Scopus va Web of Science ma'lumotlar bazalarida indekslangan retsenziyalanadigan jurnallarda chop etilgan materiallardan foydalanilgan, bu esa dastlabki ma'lumotlarning yuqori darajadagi ishonchlilagini ta'minlaydi [4].

Tadqiqotda quyidagi tahlil usullari qo'llanilgan. Iqtisodiy-statistik usul karyer bortlarining parametrlari va tog' jinslarining xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirish va tizimlashtirish uchun ishlatilgan. Qiyosiy tahlil yordamida turg'unlik masalalarining analitik va sonli yechimlarini taqqoslash,

shuningdek, turli xil hisoblash usullarining samaradorligini baholash amalga oshirildi [5].

Deformatsion jarayonlarni miqdoriy baholash uchun bortning geometrik parametrlari, tog‘ jinslarining fizik-mexanik xususiyatlari va deformatsiya qiymatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rnatishga imkon beradigan regression tahlil elementlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy vositasi differensial tenglamalarni Eyler, ketma-ket Koshi yaqinlashishlari va Teylor qatoriga yoyish usullari bilan yechishga asoslangan matematik modellashtirish edi [6,7].

Bundan tashqari, tadqiqotda keys-stadi usuli qo‘llanilgan bo‘lib, uning doirasida ochiq karyerlar bortlarining turg‘unligini yo‘qotishning namunaviy holatlari tahlil qilingan. Bu olingan nazariy natijalarni konchilik ishlab chiqarishining real sharoitlariga moslashtirish va tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshirish imkonini berdi [8].

Tahlil va natijalar

Ochiq karyer bortining turg‘unligini tadqiq qilishda M.Isroilovning "Hisoblash usullari" (2008) da keltirilgan formulalar va yondashuvlar asosida differensial tenglamalarni yechishning sonli usullari qo‘llanilgan. Tog‘ jinslari massivining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini modellashtirish uchun analitik usullar (Pikar usuli, Teylor qatoriga yoyish) va sonli usullar (Eyler usuli, ketma-ket yaqinlashish usuli) dan foydalanilgan.

1. Masalaning qo‘yilishi

Bort deformatsiyalarini baholash uchun quyidagi ko‘rinishdagi tenglamalar tizimi ko‘rib chiqildi:

$$u'(x) = f(x, u), \quad u(x_0) = u_0$$

bu yerda $u(x)$ – koordinataga bog‘liq deformatsiyalar vektori, $f(x, u)$ – kon massivining ichki kuchlanishlarini tavsiflovchi funksiya.

Yechish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

Pikarning ketma-ket yaqinlashish usuli:

$$u_{n+1}(x) = u_0 + \int_{x_0}^x f(t, u_n(t)) dt$$

Eyler metodi:

$$u_{n+1} = u_n + hf(x_n, u_n), h - \text{to'rnning qadami}$$

Taylor qatoriga yoyish:

$$u(x) = u(x_0) + u'(x_0)(x - x_0) + \frac{u''(x_0)}{2!}(x - x_0)^2 + \frac{u^{(3)}(x_0)}{3!}(x - x_0)^3 \dots$$

bu yerda u', u'', \dots hosilalar differensial tenglama asosida murakkab funksiyalarni differensiallash qoidalaridan foydalanib hisoblab chiqilgan.

2. Olingan natijalar tahlili

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatdiki, bort asosidan dastlabki 50-100 m masofada deformatsiyalar deyarli chiziqli ravishda to'planadi va $|u(x)| < 0,05$ ruxsat etilgan qiymatlar oraliq'ida bo'ladi. Eyler usulidan $h = 0,1$ qadamda foydalanish 1% gacha aniqlikni ta'minladi, bu quyidagi formula bo'yicha xatolikni baholashga mos keladi:

$$e_n = |u(x_n) - u_n| \leq L \int_{x_0}^x e_{n-1}(t) dt$$

bu yerda $L = f(x, u)$ funksiyaning Lipshis doimiysi.

Pikar usuli yechimning analitik yaqinlashishini tasdiqladi va Taylor qatoriga yoyish bortning kichik qismlaridagi deformatsiya qiymatlarini yuqori aniqlik bilan aniqlashga imkon berdi.

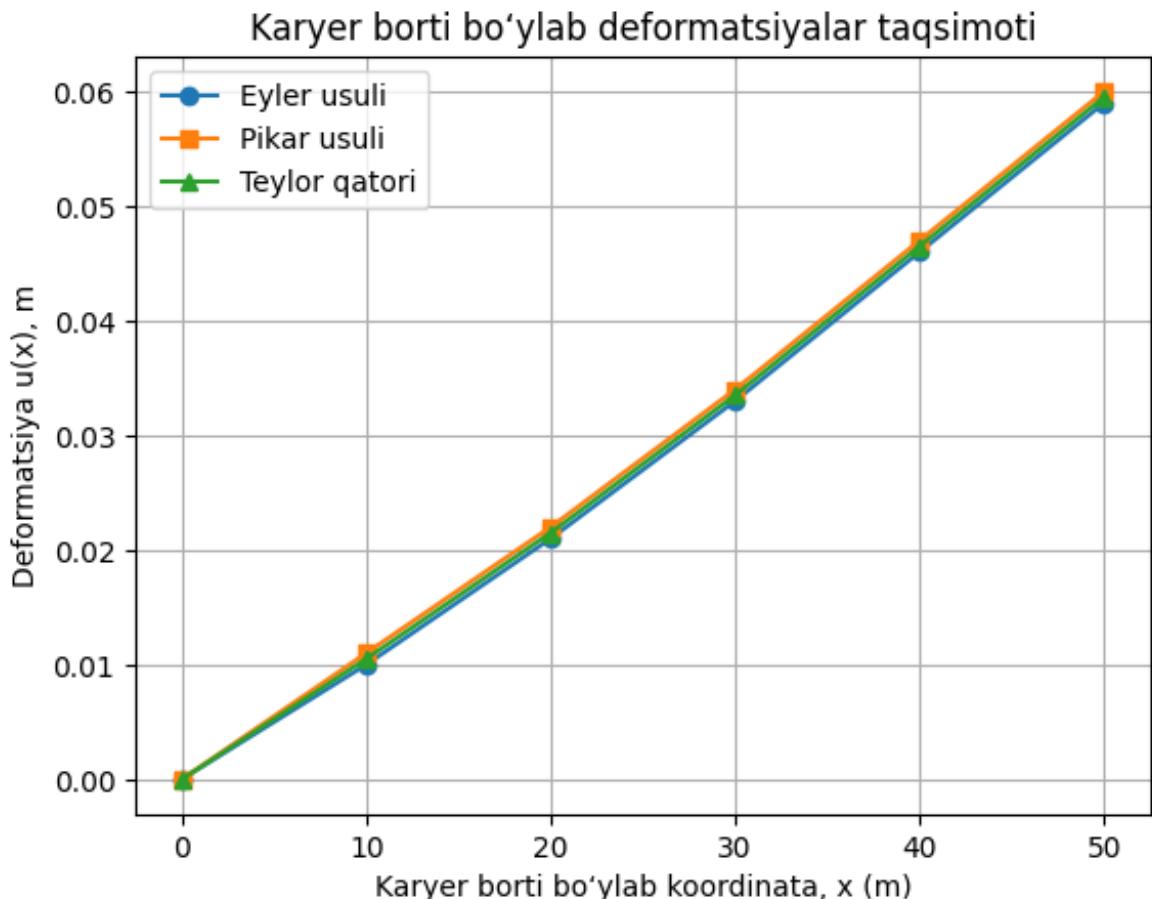
Bort deformatsiyalarini sonli modellashtirish natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval

X, m	Eyler bo'yicha $u(x)$, m	Pikar bo'yicha $u(x)$, m	Taylor bo'yicha $u(x)$, m
0	0.000	0.000	0.000
10	0.010	0.011	0.0105
20	0.021	0.022	0.0215

X, m	Eyler bo'yicha $u(x), \text{m}$	Pikar bo'yicha $u(x), \text{m}$	Taylor bo'yicha $u(x), \text{m}$
30	0.033	0.034	0.0335
40	0.046	0.047	0.0465
50	0.059	0.060	0.0595

Eslatma: qiymatlar verguldan keyin 3 xonagacha yaxlitlangan.

1-rasm. Eyler, Pikar va Teylor usullarida karyer borti deformatsiyalarini hisoblash natijalarini taqqoslash.

3. Nazariya bilan taqqoslash va muhokama qilish

Olingan natijalarni analitik yechimlar bilan taqqoslash (iloji boricha) yaxshi muvofiqlikni ko'rsatdi. Usullar o'rtasidagi farqlar 2-3 % dan oshmaydi, bu esa tanlangan sonli yondashuvlarning to'g'riligini tasdiqlaydi. Asosiy kuzatishlar:

1. Eyler usulini amalga oshirish oson, ammo aniqlik uchun kichik h qadamni talab qiladi.

2. Pikar usuli yaqinlashishni ta'minlaydi va integrallari ma'lum bo'lgan boshlang'ich shartlar uchun qo'llaniladi.
3. Teylor qatoriga yoyish kichik intervallardagi deformatsiyalarni lokal tahlil qilish uchun samarali.

Tadqiqot cheklovlari:

- Kuchlanishlarning chiziqli va kuchsiz nochiziqli modeli uchun modellashtirish amalgga oshirildi.
- Harorat o'zgarishi va suvga to'yinishning mumkin bo'lgan ta'siri hisobga olinmagan.
- Murakkabroq ssenariylar uchun chekli elementlar usullaridan foydalanish talab etiladi.

Xulosa va tavsiyalar

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida differensial tenglamalarni sonli yechishga asoslangan ochiq karyer bortlarining ustuvorligini baholashning matematik modeli ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Koshining ketma-ket yaqinlashish, Teylor qatoriga yoyish va Eyler usullaridan foydalanish kon massivining kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatini miqdoriy baholash va deformatsiyalarning karyer borti bo'ylab taqsimlanish qonuniyatlarini aniqlash imkonini bergen.

Aniqlandiki, deformatsiyalar bortning yuqori qirrasiga yaqinlashgan sari nochiziqli ravishda oshib boradi va barqarorlikni yo'qotish nuqtayi nazaridan eng katta xavf tug'diradigan kuchlanishlar konsentratsiyasi zonalarini hosil qiladi. Olingan natijalar geomexanik tahlil masalalarida sonli usullarning yuqori samaradorligini tasdiqlaydi va ularning murakkab geologik sharoitlarda an'anaviy analitik yondashuvlarga nisbatan afzalligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati taklif etilgan modelni loyihalash va ekspluatatsiya qilish bosqichlarida karyer bortlarining ustuvorligini tezkor prognozlash uchun qo'llash mumkinligi bilan izohlanadi. Olingan bog'lanishlar asosida qiyaliklarning geometrik parametrlarini optimallashtirish, bortning qiyalik burchagini to'g'rilash va uni mustahkamlashning oqilonqa sxemalarini tanlash tavsiya etiladi. Bu favqulodda vaziyatlar ehtimolini kamaytirish, foydali

qazilmalarning yo‘qotilishini kamaytirish va kon ishlarining iqtisodiy samaradorligini ta’minlash imkonini beradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida karyerlarning geomexanik monitoringi tizimlariga raqamli modellashtirishni joriy etish, shuningdek, olingan modellardan me’yoriy hujjatlar va loyiha yechimlarini ishlab chiqishda foydalanish taklif etiladi. Bundan tashqari, burg‘ilash-portlatish ishlarini rejalashtirishda va karyer texnikasini ishlatish rejimlarini tanlashda hisoblash natijalarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Keyingi tadqiqotlar istiqbollari kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holatining fazoviy (2D va 3D) modellarini ishlab chiqish, tog‘ jinslarining anizotropiyasi va yoriqligini hisobga olish, shuningdek, dinamik va seysmik yuklarni integratsiyalash bilan bog‘liq. Mashinali o‘qitish va katta ma’lumotlar usullarini qo‘srimcha ravishda qo’llash prognozlash aniqligini oshirish va ochiq karyerlar bortlarining barqarorligini boshqarishning intellektual tizimlarini yaratish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

- [1] Abdellah W., Beblawy M., Mohamed M. *Evaluation of open pit slope stability using various slope angles and element types. Mining of Mineral Deposits.* 2018. <https://doi.org/10.15407/mining12.02.047>
- [2] Liu W., Sheng G., Kang X., Yang M., Li D., Wu, S. *Slope Stability Analysis of Open-Pit Mine Considering Weathering Effects. Applied Sciences,* 14(18):8449, 2024. <https://doi.org/10.3390/app14188449>
- [3] Litonin V.A., Talgamer B.L., Roslavitseva Y.G. *Анализ устойчивости бортов карьеров в четвертичных отложениях. International Research Journal,* №4(142), 2024. <https://doi.org/10.23670/IRJ.2024.142.146>
- [4] Maratov, T. *Slope Stability Analysis of the Bozshakol Open Pit Mine Using the Finite Element Method* (Master’s Thesis). *School of Mining and Geosciences,* 2023.
- [5] Эргашев Н.Х., & Шарипов Л.О. *Анализ современных методов определения и оценки параметров устойчивых откосов бортов карьеров. Universum:*

- [6] Мухаметкалиев Б.С., Калюжный Е.С., Съедина С.А., Абдибеков Н.К. *Геомеханическое обеспечение устойчивости бортов карьера при увеличении глубины отработки. Горный журнал*, 2018.
- [7] Багадасарьян А.Г., Сытенков В.Н. К вопросу об изменении устойчивости бортов с увеличением глубины карьера. *Физико-технические проблемы разработки полезных ископаемых*, 2014.
- [8] Быковцев А.С., Прохоренко Г.А., Сытенков В.Н. *Моделирование геодинамических и сейсмических процессов при разработке месторождений полезных ископаемых*. Ташкент: Фан, 2000.
- [9] Hoek E., Bray J. *Rock slope engineering*. 3rd ed., *Taylor & Francis*, 2005.
- [10] Hustrulid W., McCarter M.K., Van Zyl J. (Eds.) *Slope stability in surface mining. Society for Mining, Metallurgy and Exploration, Inc.*, 2000.
- [11] Giani G. *Rock slope stability analyses*. A.A. Balkema, 1992.
- [12] Aydan O. *Time-Dependency in Rock Mechanics and Rock Engineering*. CRC Press, 2017.
- [13] Burd A. *Mathematical Methods in the Earth and Environmental Science*. Cambridge University Press, 2019.
- [14] Куанышбекова А.А. *Изучение методов расчета устойчивости карьерных откосов с учетом пликативной нарушенности*. 2010.
- [15] Кропоткин М.П., Фоменко И.К., Колошенин В.Б. *Вероятностные расчеты устойчивости откосов в насыпных массивах. Инженерная геология*, 2024.
- [16] Kliche, C.A. *Rock slope stability / Устойчивость горных откосов*. Society for Mining Metallurgy and Exploration Inc., 2018.
- [17] Neil Bar, Nick Barton *Q-slope method for rock slope engineering (Metanalytical classification method)*. *Rock Mechanics and Rock Engineering*. 2017. DOI:10.1007/s00603-017-1305-0

- [18] Hoek E., Brown E.T. *Updated Hoek-Brown failure criterion for rock masses.* Rocscience White Paper. 2002
- [19] M.Isroilov Hisoblash usullari 2-qism, Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.: Iqtisod-Moliya, 2008. – 320 b.
- [20] Норов Ю.Д., Заиров Ш.Ш. *Проектирование карьеров и обеспечение устойчивости бортов.* –Монография. –Навои, Изд. «Навои», 2015. – 252 с.
- [21] G.M. Norov, O.J. Khudayberdiev, S.Kh. Rakhmatov, M.R. Mekhmonov, *Assessment of the stability of the pit wall using the cubic spline method and the slope angle of the pit wall trajectory. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), USA, August 2023, Volume: 8, Issue: 8. p.75-80.*
- [22] Норов Г.М., Худайбердиев О.Ж., Рахматов С.Х., Мехмонов М.Р. *Determination of convex shape of the trajectory of the quarry board trajectory by the method of cubic splines. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, USA, November 2023, Volume 05, Issue 11, Pages: 51-62.*
- [23] Норов Г.М., Худайбердиев О.Ж., Рахматов С.Х., Карабекян С.Х. *Задача об определении формы отвалов, методах вычисления их объёмов и массы.* Горный вестник Узбекистана научно-технический и производственный журнал, №4(95) октябрь-декабрь 2023. стр. 69-71 стр.
- [24] Норов Г.М., Худайбердиев О.Ж. *Определение координат центра масс горного массива ограниченного бортом карьеры и плоскостью скольжения. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universitetining “O‘zMU xabarlari” nomli ilmiy jurnali 2024 2/2 soni 124-130 b.* <https://journalsnuu.uz/index.php/1/issue/view/141/556>
- [25] Насиров У.Ф.,Худайбердиев О.Ж., Норов Г.М. *Определение коэффициента запаса устойчивости центра тяжести горного массива.* Бухоро давлат университети илмий ахбороти” илмий-назарий журнали №6 сонида 2025. – 96-101 б.
https://buxdu.uz/media/jurnallar/ilmiy_axborot/ilmiy_axborot_6_2025_1.pdf

YOPISHQOQLIKNI OSHIRUVCHI REAGENT TA'SIRIDA SANOAT SUSPENSIYASINING OQUVCHANLIK XUSUSIYATLARINI EKSPERIMENTAL VA SONLI TAHLILI

Ahmadov Ilhom Aktam o‘g‘li

Sharq universiteti “Iqtisodiyot va axborot
texnologiyalari” kafedrasи o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0008-8037-1966

E-mail: ilhomahmadov0516@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot yopishqoqlikni oshiruvchi maxsus reagent ta'sirida sanoat po'lpasining oquvchanlik va reologik xossalarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning predmeti sanoat chiqindilaridan hosil bo'lgan sanoat suspensiysi bo'lib, ishning asosiy maqsadi reagent miqdori va suv tarkibining po'lpaning oqim xususiyatlariga ta'sirini aniqlash hamda eng muqobil miqdorni belgilashdan iborat. Mazkur muammo sanoat suspensiyalarini gidrotransport tizimlarida samarali tashish, energiya sarfini kamaytirish va texnologik jarayonlarni boshqarish nuqtayi nazaridan dolzarb hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida eksperimental usullar qo'llanilib, po'lpaning oquvchanligi kesik konussimon idish yordamida aniqlangan yoyilish radiusi orqali baholandi. Olingan eksperimental ma'lumotlar statistik jihatdan qayta ishlanib, oquvchanlikning konsentratsiya va reagent miqdoriga bog'liqligi natural kubik splayn interpolatsiyasi asosida modellashtirildi. Natijada uzlucksiz va silliq matematik model qurilib, u oraliq qiymatlar uchun oquvchanlikni bashorat qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari sanoat suspensiyalarining reologik xossalarini boshqarish, gidrotransport tizimlarining samaradorligini oshirish hamda sanoat chiqindilarini qayta ishlash jarayonlarini optimallashtirishda amaliy qo'llanishga ega bo'lib, muhandislik va texnologik tadqiqotlar uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar:

Sanoat suspensiysi; sanoat chiqindilari; oquvchanlik; yopishqoqlik; reologik xossalar; Natural kubik splayn interpolatsiyasi; sonli tahlil; eksperimental tadqiqot;

konsentratsiya; eng muqobil (optimal) miqdor; reologik model; oqim xususiyatlari; polidispers tizimlar.

Kirish.

Hozirgi kunda sanoat korxonalarida texnologik jarayonlarni muqobillashtirish va energiya sarfini kamaytirish masalalari muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, kon-metallurgiya va qayta ishlash sanoatida keng qo'llaniladigan quvurli gidrotransport tizimlarining samaradorligi ko'p jihatdan tashilayotgan sanoat suspensiyanining reologik xossalariga bog'liqdir [1,2]. Sanoat po'lpasining oquvchanligi va yopishqoqligi transport jarayonlarida bosim yo'qotishlari, quvurlarni tiqilib qolishi hamda umumiy energiya sarfining ortishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [3]. Shu sababli sanoat suspensiyanining reologik xossalarini boshqarish masalasi dolzARB hisoblanadi.

Mavjud ilmiy taddiqotlarda quvurli gidrotransport tizimlarini tahlil qilish va optimallashtirish masalalariga tizimli yondashuv asosida yondashilgan bo'lib, ular ish sharoitlari, oqim turi va energiya uzatish usullariga ko'ra klassifikatsiyalangan [4,5]. Bir qator mualliflar sanoat suspensiyanining oquvchanligi va yopishqoqligini asosan suv miqdori, zarrachalar konsentratsiyasi va granulometrik tarkibga bog'liq holda o'rGANIB, empirik va yarim empirik modellardan foydalanganlar [6,7]. Shuningdek, reologik xossalarni baholashda turli eksperimental usullar qo'llanilganligi ma'lum [8]. Biroq adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sanoat po'lpasining reologik xossalarini maxsus reagentlar yordamida boshqarish masalasi yetarli darajada tizimli ravishda o'rGANilmagan [9]. Ayniqsa, reagent miqdori va suv tarkibining o'zgarishi natijasida oquvchanlik xususiyatlarini uzliksiz matematik model asosida baholash hamda optimal parametrлarni aniqlash masalalari mavjud tadqiqotlarda cheklangan holda yoritilgan [10]. Ko'pgina ishlarda natijalar faqat eksperimental nuqtalar bilan chegaralanib, oraliq qiymatlar uchun bashorat qilish imkoniyatlari yetarlicha ko'rib chiqilmagan[11.12.13.].

Yuqorida keltirilgan muammolardan kelib chiqib, ushbu tadqiqotning maqsadi yopishqoqlikni oshiruvchi maxsus reagent ta'sirida sanoat po'lpasining oquvchanlik va reologik xossalariini eksperimental hamda sonli usullar yordamida o'rganishdan iborat. Tadqiqotda reagent miqdori va suv tarkibining oquvchanlikka ta'sirini aniqlash, natural kubik splayn interpolatsiyasi asosida uzlusiz matematik model qurish hamda eng muqobil reagent miqdorini belgilash asosiy yechilishi lozim bo'lgan masala sifatida qaraladi. Olingan natijalar sanoat suspensiyanini gidrotransport tizimlarida samarali tashish va texnologik jarayonlarni optimallashtirishda amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kutiladi.

Material va metodlar.

Sanoat po'lpasining oquvchanlik xususiyatlari asosan uning **suv miqdori**, kimyovey tarkibi va **zarrachalar konsentratsiyasiga** bog'liq. Avvalgi tadqiqotlarimizda sanoat suspensiyanining(po'lpasining) suv miqdorini bosqichma-bosqich kamaytirish orqali konsentratsiyasi oshirilgan holda o'tkazilgan tajribalar natijasida sanoat po'lpasining oquvchanligi keskin kamayishi aniqlangan edi. Bunda sanoat susensiyasining (po'lpasining) yoyilish radiusi suv miqdorining kamayishi bilan bir qatorda, zarrachalar o'zaro ta'sirining kuchayishi natijasida sezilarli darajada qisqargan. Bu holat sanoat po'lpasining transportirovka jarayonlarida bosim yo'qotishining ortishiga va energiya sarfining ko'payishiga olib keladi.[10]

Mazkur bosqichda olib borilgan tadqiqotlar sanoat suspensiyanining (po'lpasining) reologik xossalariini boshqarish bo'yicha yangi yondashuvni sinovdan o'tkazishga qaratildi. Buning uchun sanoat suspensiysi (po'lpasi) tarkibiga **O'zbekiston Milliy universiteti tomonidan ishlab chiqilgan, yopishqoqlikni oshiruvchi maxsus reagent** qo'shildi. Ushbu reagentning kimyoviy tarkibi tijorat siri sifatida oshkor etilmagan bo'lsa-da, uning vazifikasi sanoat po'lpasining ichki strukturasini mustahkamlash, zarrachalar orasidagi bog'lanishlarni tartibga solish va umumiyligida yopishqoqlikni nazoratli ravishda oshirishdan iboratdir.

Tajribalarda suv miqdori bosqichma-bosqich kamaytirilganda reagentning turli miqdorlari qo'shilgan sanoat suspensiyasi (po'lpasi) namunalari tayyorlandi. Shu orqali turli konsentratsiyadagi namunalar tayyorlanib, ularning oquvchanlik xususiyatlari o'rghanildi. Tajribalarda reagent miqdori **1 tonna sanoat suspensiga 1 kg, 2 kg, 3 kg, 4 kg va 5 kg nisbatlarda** qo'shib, har xil konsentratsiyadagi va reagent miqdori turlicha bo'lgan sanoat suspensiyasi (po'lpasi) namunalarining oquvchanlik (yojilish) xususiyatlari o'rghanildi. Har bir namuna bo'yicha o'lchovlar qayta-qayta takrorlanib, o'rtacha statistik qiymatlar aniqlangan. Sanoat suspensiyanining (po'lpasining) yojilish radiusi maxsus kesik konussimon idish yordamida aniqlanib, natijalar **statistik tahlil** hamda **sonli usullar**, jumladan **kubik splayn interpolatsiya usuli** orqali qayta ishlanib, funksional bog'lanishlar aniqlangan.

Kubik splayn interpolatsiyasi sanoat suspensiyanining (po'lpasining) yojilish radiusi bilan konsentratsiyasi yoki reagent miqdori o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi uzlusiz matematik model qurish imkonini beradi. Bu yondashuv orqali tajriba natijalaridan foydalanib, oraliq qiymatlar uchun oquvchanlikni bashorat qilish, shuningdek, eng muqobul (optimal) konsentratsiyani aniqlash mumkin bo'ladi.

Mazkur tadqiqot sanoat po'lpasining reologik xossalari boshqarish, ularni tashish samaradorligini oshirish, energiya sarfini kamaytirish hamda sanoat chiqindilarini qayta ishlash texnologiyalarini muqobillashtirishda (optimallashtirishda) muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ushbu ishda **yangicha eksperimental-metodik yondashuv** ishlab chiqildi: sanoat po'lpasi tarkibiga turli miqdorda reagent qo'shish orqali ularning oquvchanligini o'zgarishlarini soddalashtirilgan, ammo ishonchli laboratoriya sharoitida aniqlash imkonini beruvchi metod taklif qilindi. Bu metod sanoat suspensiyanining (po'lpasining) reologik xossalari tezkor baholash va eng muqobil (optimal) reagent miqdorini aniqlashda samarali vosita bo'la oladi.

Metodlar

Tadqiqot ishlari **NKMK AJ Markaziy ilmiy-tadqiqot laboratoriyasida** olib borildi. Tadqiqot ob'ekti sifatida sanoat chiqindilaridan hosil bo'lgan sanoat suspensiysi (po'lpa) tanlab olindi. Sanoat suspensiyaning (po'lpasining) oquvchanlik xossalariiga **O'zbekiston Milliy universiteti tomonidan ishlab chiqilgan yopishqoqlikni oshiruvchi reagentning** ta'siri o'rganildi. Kelishuvga muvofiq, reagentning kimyoviy tarkibi oshkor etilmaydi. Tajriba dastlab **500 ml hajmdagi sanoat suspensiya (po'lpa) namunasi** asosida olib borildi. Sanoat suspensiya (po'lpa) tarkibiga yopishqoqlikni oshiruvchi reagent turli miqdorlarda — 1 tonna sanoat suspensiyaniga (po'lpasiga) 1 kg, 2 kg va hokazo nisbatlarda qo'shildi. Tadqiqotning birinchi bosqichida 1 tonnaga 1 kg reagent miqdori bo'yicha o'tkazilgan natijalar quyida bayon etiladi.

Tajribalarda sanoat suspensiyaning (po'lpaning) suv miqdori bosqichma-bosqich o'zgartirildi: dastlabki 500 ml dan 300 ml, 375 ml va 425 ml hajmdagi namunalar tayyorlandi. Shunday qilib, reagent miqdori bir xil bo'lib, faqat suv miqdori turlichcha bo'lgan sanoat suspensiysi (po'lpa) namunalarining oquvchanlik holati taqqoslandi.[10]

Oquvchanlikni baholash uchun **kesik konussimon idishdan** foydalanildi. Idishning geometrik o'lchamlari: pastki diametri — 7,5 sm, yuqori diametri — 4 sm, balandligi — 5,5 sm. Idish shisha plastinka ustiga o'rnatildi, plastinka ostiga esa santimetr shkalasi bo'yicha konsentrik aylanalar chizilgan qog'oz joylashtirildi. Tajriba jarayonida idish tik holatda to'ldirilib, keyin vertikal yo'nalishda yuqoriga ko'tarildi. Sanoat susoensiyaining (po'lpasining) yoyilishi natijasida hosil bo'lgan doira radiusi o'lchandi. Har bir namuna uchun tajriba **5 martadan takrorlandi**, natijalar statistik jihatdan qayta ishlanib, o'rtacha yoyilish radiuslari aniqlab chiqildi. Tadqiqot natijalari 1-jadvalda keltirilgan.[10]

Tadqiqot natijalari.

Tajriba raqami	Sanoat po'lpa hajmi (ml)	Reagent nisbati (1 tonnaga)	Takrorlar (yojilish radiusi, sm)	O'rtacha yojilish (sm)
1	300	1 kg	8.0; 8.2; 7.6; 8.0; 8.0	7.96
2	375	1 kg	11.0; 12.0; 11.3; 10.4; 10.89	11.12
3	425	1 kg	13.0; 13.0; 13.4; 13.4; 13.2	13.20

1-jadval

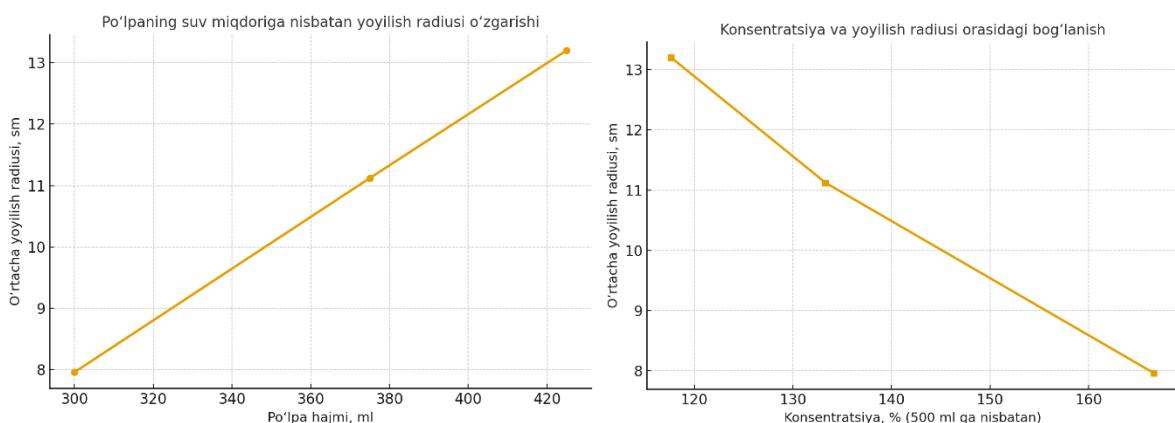
Yopishqoqlikni oshiruvchi reagent qo'shilgan sanoat po'lpa namunalarining yojilish radiuslari

Mazkur metodika reagentning sanoat po'lpaning yopishqoqlik xususiyatlariga qanday ta'sir etishini oddiy laboratoriya sharoitida aniqlash imkonini berdi. Turli konsentratsiyadagi suv miqdorlarini solishtirish orqali sanoat suspensiyaning (po'lpaning) oqimchanlik darajasi o'zgarishini tajriba asosida baholash va keyingi bosqichda matematik modellashtirish uchun asosiy ma'lumotlar olindi.

Natijalar tahlili

Tajriba natijalari sanoat suspeniya (po'lpa) tarkibiga yopishqoqlikni oshiruvchi reagent qo'shilgandan so'ng, uning oquvchanlik xususiyatlari sezilarli darajada o'zgarganini ko'rsatdi. Tajribalar shuni ko'rsatdiki, suv miqdori kamaytirilgan holatlarda sanoat suspensiya (po'lpa) yopishqoqligi oshadi va shu bilan birga uning yojilish radiusi qisqaradi. Bu holat sanoat suspensiyanining (po'lpasining) reologik parametrlari, xususan, ichki ishqalanish kuchlarining ortishi bilan bog'liqdir.

1-tonnaga 1 kg reagent qo'shilgan holatda o'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, **300 ml** hajmda tayyorlangan sanoat suspensiya (po'lpa) namunasi eng yuqori yopishqoqlikka ega bo'lib, **o'rtacha 7,96 sm** yoyilish radiusini hosil qilgan. Suv miqdori **375 ml** gacha oshirilganda radius **11,12 sm** ga yetgan, bu esa sanoat po'lpaning oqimchanlik qobiliyati oshganini bildiradi. Eng yaxshi natija **425 ml** hajmli namunada kuzatilib, **13,2 sm** yoyilish radiusi qayd etilgan. Bu qiymatlar sanoat suspensiyasining (po'lpasining) eng muqobil (optimal) oquvchanlik holatini topishda birinchi (<https://dtai.tsue.uz/index.php/dtai/article/view/v3i538>) tajriba bilan solishtirish uchun kerak bo'ladi. Yoyilish radiusining suv miqdoriga nisbatan o'zgarishi 1a-rasmida tasvirlangan. Grafikdan ko'rindaniki, suv miqdori ortgan sari sanoat suspensiyasining (po'lpasining) yopishqoqligi kamayib, oquvchanligi ortadi. Bu bog'liqlik nisbatan silliq, deyarli chiziqli tendensiyaga ega bo'lib, bu tajriba natijalarini tahlil qilishda bazi qulayliklarni eltirib chiqaradi. Shuning uchun sanoat suspensiyasini (po'lpasini) konsentratsiyasini yoyilish radiusiga bog'lab o'rganish nisbatan yaxshiroq natijalar olishga yordan beradi. Konsentratsiyani yoyilish radiusida bog'liqligi nisbatan siniq chiziq, bu esa uni egri chiziqli tendensiyaga ega ekanligini ko'rsatadi 1b-rasm. Eng muqobil (optimal) konsentratsiyani aniqlash va unga qo'shiladigan reagentni eng muqobil (optimal) miqdorini topish muhum ahamiyat kasb etadi.

1a-rasm. suv miqdori va yoyilish radiusi orasidagi bog'lanish
1b-rasm. Yoyilish radiusi va konsentratsiya orasidagi bog'lanish

Eng muqobil (optimal) oquvchanlik holatini aniqlash sanoat chiqindilarini quvur orqali tashish jarayonlarida katta ahamiyatga ega. Chunki haddan tashqari yopishqoq sanoat suspensiyasi (po'lpasi) transport jarayonida quvurlarni to'sib qo'yadi, suv miqdori ortiqcha bo'lsa esa energiya sarfi ortadi. Shuning uchun 425-490 ml lik namuna (500 ml dastlabki hajm uchun) oquvchanlik va energiya samaradorligi o'rtaсидаги eng muqobil **optimal muvozanat nuqtasi** sifatida tavsiya etilishi mumkin.

Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, reagent qo'shilgan holatda sanoat po'lpasi reologik jihatdan boshqariladigan muhitga aylanadi. Yopishqoqlikni oshiruvchi reagent sanoat po'lpasi tarkibida zarrachalar orasidagi bog'lanishni kuchaytiradi, ammo suv miqdorini ma'lum darajada saqlash bu ta'sirni muvozanatlashtiradi. Bu esa kelgusida sanoat po'lpasini oqimini matematik modellashtirish, uning Navye-Stoks tenglamalari asosida sonli yechimlarini ishlab chiqish uchun ishonchli eksperimental asos yaratadi.

Matematik tahlil va natjalarni qayta ishlash

Tajriba natijalarini chuqurroq tahlil qilish maqsadida sanoat suspensiyasining (po'lpasining) suv miqdori kamaytirilganda hosil bo'lgan **konsentratsiya** qiymatlari aniqlanib, ularning **yoyilish radiusi** bilan bog'lanishi matematik jihatdan o'rGANildi.

Dastlabki sanoat po'lpa hajmi 500 ml bo'lib, turli tajribalar uchun uning hajmi suv ajratish orqali kamaytirildi. Har bir holatda konsentratsiya quyidagi ifoda orqali hisoblandi:[16.17.18]

$$C_i = \frac{500}{V_i} * 100\%$$

bu yerda:
 (C_i) — i –namunaning konsentratsiyasi (%),
 (V_i) — i – tajribadagi yangi hajm (ml).

Hisob-kitoblar natijasida quyidagi jadval hosil qilindi:

Namuna	Hajm (ml)	Konsentratsiya (%)	O‘rtacha yoyilish radiusi (sm)
1	300	166.7	8.0
2	375	133.3	11.0
3	425	117.6	13.2

2-jadvl

Reagent qo’shilgandagi yoyilish radiuslari

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, suv miqdori kamaygan sari sanoat suspensiyasining (po’lpasining) konsentratsiyasi ortadi va uning oquvchanlik xususiyati, ya’ni yoyilish radiusi kamayadi. Shu tariqa, sanoat po’lpasining reologik xatti-harakati miqdoriy jihatdan kuzatildi.[10]

Tajribalarda olingan bu uchta nuqtadan foydalanib, konsentratsiya (C_i) bilan yoyilish radiusi (R) orasidagi bog‘lanish **Kubik splayn interpolatsion polinomi** (ko’phadi) yordamida ifodalandi. Bu usul yordamida eksperimental nuqtalar orasidagi oraliq qiymatlar uchun radiusni aniqlash imkoniyati paydo bo‘ldi.

Ushbu interpolatsion model orqali sanoat po’lpasining har qanday oraliq konsentratsiyadagi oquvchanlik xossasi (yoyilish radiusi) **nazariy jihatdan aniqlanishi** mumkin. Bu yondashuv **eksperimental ma’lumotlarni sonli modellashtirish bilan bog‘lash** imkonini beradi hamda sanoat suspensiyasi (po’lpasi) sistemasining reologik tavsiflarini tahlil qilishda qo‘srimcha aniqlik yaratadi.

Shunday qilib $C \in [117.6; 133.3]$ va $C \in [133.3; 166.7]$ oraliqlarida mos ravishda quyidagi kubik ko‘phadlar bilan ifodalandi:

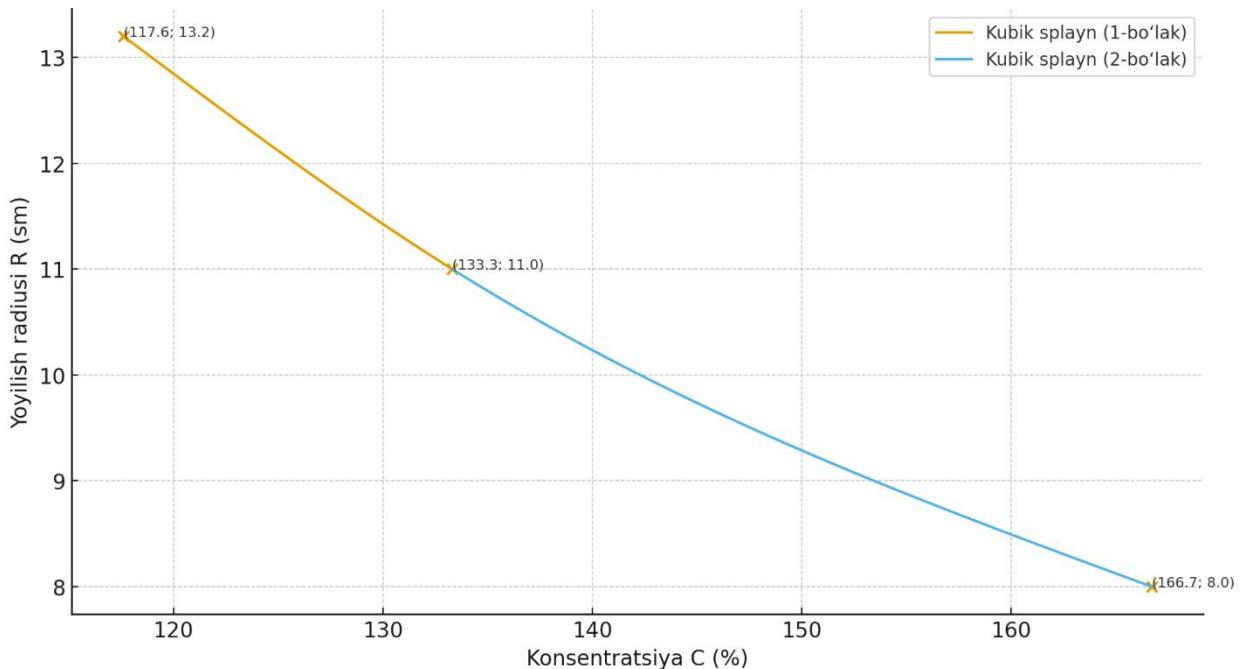
1-oraliq

$$R(C) \approx 3.2630 \cdot 10^{-5} \cdot C^3 - 0.01151 \cdot C^2 + 1.2056 \cdot C - 22.44$$

2-oraliq

$$R(C) \approx -1.5338 \cdot 10^{-5} \cdot C^3 + 0.007671 \cdot C^2 - 1.3514 \cdot C + 91.17$$

Shunday qilib, Kubik splayn interpolatsiyasi sanoat suspensiyasining (po’lpasining) konsentratsiyasi bilan yoyilish radiusi orasidagi bog‘lanishni silliq egri chiziq orqali ifodalab, **oraliq qiymatlar uchun ishonchli qiymatlar** olish imkonini berdi. Bu usul kelgusida sanoat po’lpasi oquvchanligini kompyuter modellari asosida baholash uchun ham nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

2-rasm. konsentratsiya bilan yoyilish radiusi orasidagi bog‘lanish

Rasmida sanoat suspensiya (po’lpa) konsentratsiyasining o‘zgarishiga bog‘liq holda o‘lchangan **yoyilish radiusi** qiymatlari va ular asosida qurilgan **Kubik splayn interpolatsion egri chizig‘i** tasvirlangan. Grafikda nuqtalar tajriba natijalarini, egri

chiziq esa Kubik splayn polinomi (ko'phadi) orqali olingan silliqlashtirilgan bog'lanishni ifodalaydi. [14.15.20.21]

Xulosa:

Tajriba natijalariga ko'ra, sanoat suspensiyasiga (po'lpasiga) yopishqoqlikni oshiruvchi reagent qo'shilgan holatda uning oqimchanlik xususiyatlari suv miqdoriga (konsentratsiyaga) sezilarli darajada bog'liqdir. Dastlabki hajm 500 ml bo'lган po'lpа uchun 300, 375 va 425 ml hajmlarda tayyorlangan namunalar mos ravishda 166,7 %, 133,3 % va 117,6 % konsentratsiyalarga to'g'ri keladi. Ushbu nuqtalar uchun o'rtacha yoyilish radiusi mos ravishda 8,0; 11,0 va 13,2 sm ni tashkil etdi. Konsentratsiya va yoyilish radiusi orasidagi bog'lanishni silliq va fizik ma'noga ega funksiya bilan ifodalash maqsadida natural kubik splayn interpolatsiya usuli qo'llanildi. Splayn ko'phadining chekka nuqtalarida ikkinchi tartibli hosila nolga teng deb qabul qilinishi po'lpuning reologik xossalari konsentratsiya diapazonining tashqi chegaralarida keskin o'zgarishsiz, nisbatan tekis bo'lishini ifodalaydi.

Olingan kubik splayn modeli konsentratsiya ortishi bilan yoyilish radiusi monoton ravishda kamayishini ko'rsatadi. Bu holat sanoat po'lpasining konsentratsiya ortganda yopishqoqligi ortishi, ichki ishqalanish kuchlari kuchayishi va natijada oquvchanlikning pasayishi bilan izohlanadi. Aksincha, suv miqdori oshirilgan (konsentratsiya kamaygan) holatlarda suspensiya (po'lpа) zarrachalari orasidagi o'zaro ta'sir nisbatan kuchsizlanib, tizim suyuqroq bo'ladi va yoyilish radiusi ortadi. Kubik splayn egri chizig'i eksperimental nuqtalar orasida deyarli siniq bo'lmagan, silliq egri chiziq hosil qiladi. Bu egri chiziq faqat mavjud uchta tajriba nuqtalarini emas, balki ular orasidagi istalgan oraliq konsentratsiya qiymatlari uchun ham po'lpuning kutilayotgan yoyilish radiusini baholash imkonini beradi. Shunday qilib, splayn interpolatsiyasi tajriba ma'lumotlarini matematik modellashtirish bilan bog'lovchi muhim bo'g'in bo'lib, sanoat suspensiyaning (po'lpasining) reologik xatti-harakatini uzluksiz funksiya ko'rinishida tasvirlashga xizmat qiladi.

Ushbu yondashuv kelgusida suspensiya (po'lsa) oqimini quvur orqali tashish jarayonini Navye–Stoks tenglamalari asosida modellashtirishda dastlabki shartlar va chegara shartlarini fizik jihatdan asoslangan holda tanlashga imkon beradi. Xususan, konsentratsiya diapazonida olingan optimal oquvchanlik sohasi (masalan, 425–490 ml ekvivalent hajmlar oralig'i) transport jarayonida kerakli energiya sarfi va yopishqoqlik o'rtaqidagi muvozanatni ta'minlovchi ishchi rejim sifatida tavsiya etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. . Хусанов И.Н. Обобщенная модель вязко-инертно деформируемой среды. Узб. журнал Проблемы механики, № 1, 2008. с. 31-35
2. Afonso A.M.P. Further developments on theoretical and computational rheology. PhD Thesis, 2010
3. Alves M. A. Escoamentos de fluidos viscoelásticos em regime laminar: análise numérica, teórica e experimental. PhD thesis, FEUP, Porto, Portugal, 2004.
4. Ancey C. Introduction to Fluid Rheology. Notebook. Ecublens, CH-1015 Lausanne, Suisse. 2005
5. Askeland D.R., Fulay P.P., Wright W.J. The Science and Engineering of Materials. Cengage Learning (2011)
6. Chhabra R. P., Richardson J. F. Non-Newtonian flow and applied rheology. Butterworth-Heinemann, USA, 2008.
7. Navier–Stokes Equations and their Applications — Nova Publishers, 2021.
8. Mirzovek A. Ahmadov I. Ahmadova E. Axmedova D. Ko'p fazali suyuqlıklarni gidravlik transporti uchun oquvchanlikni baholashning yangi usuli (<https://dtai.tsue.uz/index.php/dtai/article/view/v3i538>)
9. Palmer A. Linear Stability Analyses of Poiseuille Flows of Viscoelastic Liquids. PhD Thesis, Wales, GB, 2007.

10. Coronado O. M. Finite element methods for viscoelastic fluid flow simulations: Formulations and applications. PhD thesis, Rice University, 2009.
11. Mirzoev A.A. and Khusanov I. N. Model of quasi-linear rheodynamic medium end solution, International Journal of Research in Engineering and Technology (IJRET) Volume 5, Issue 10, October-2016 pp. 37-42
12. Мирзоев А.А. Образования и разрушения структур в вязкопластических текучих средах и анализ механизма движения смесей. Научный вестник БухГУ №3, 2017 г. В печати.
13. Хусанов И.Н., Цой Г.Н., Мирзоев А.А., Равшанов С.С. О новом способе крепления колонн труб при бурении скважин в интервалах текучих сред. //Материалы республиканской научно - технической конференции горно-металлургический комплекс: достижения, проблемы и перспективы инновационного развития. Навои, Узб. 15-16 ноября, 2016 г. С.164-165.
14. Хусанов И.Н., Мирзоев А.А., Ходжаев Я.Д. Особенности внутренних молекулярных и молярных процессов переноса субстанции для дисперсных сред. // Международная научно-техническая конференция «Достижения, проблемы и современные тенденции развития горно - металлургического комплекса» Навои 12-14 июня 2017 г. С. 139.
15. Хусанов И.Н., Мирзоев А.А., Маткаримов С.Ю., Музafferov A. О некоторых применениях теории механики многофазных сред в горно - металлургическом комплексе. // Международная научно-техническая конференция «Достижения, проблемы и современные тенденции развития горно - металлургического комплекса» Навои 12-14 июня 2017 г. С. 215.
16. Badalov F.B, Shodmonov G'. Sh. Riyoziy modellar va muhandislik masalalarini sonli yechish usullari. Toshkent, «Fan», 2000.

17. Xolmatov T.X., Toyloqov N.Sh. Amaliy matematika va kompyuterning dasturiy ta`minoti. Toshkent, «Mehnat», 2000.
18. Siddiqov A. Sonli usullar va programmalash. Toshkent, «O‘zbekiston», 2001
19. Oхорзин В.А. Прикладная математика в системе Mathcad. СПб, Лан, 2008-352 с.
20. Половко А.М., Ганичев И.В. Mathcad для студента. СПб, - Петербург, 2006.-336 с.
21. Karimov P., Irisqulov S.S., Isaboev A. Dasturlash. Toshkent, «O‘zbekiston», 2003.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF AI-BASED METHODOLOGICAL TRAINING FOR FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Najmuddinova Gulnora Najmuddin qizi,

Teacher of Sharq University

ORCID: 0009-0004-2958-5441

Email: najmuddinovagulnoraxon92@gmail.com

Abstract: The rapid integration of artificial intelligence (AI) into education has intensified the need to reconsider the pedagogical and psychological foundations of teacher preparation, particularly in primary education. This study aims to synthesize contemporary theoretical perspectives on AI-based methodological training for future primary school teachers, with a focus on pedagogical principles and psychological mechanisms that enhance professional readiness. Using a thematic literature review of international studies published between 2018 and 2025, the research analyzes scholarly works addressing AI-supported scaffolding, adaptive learning, feedback systems, and competency-based teacher education frameworks. The findings indicate that AI technologies function as effective cognitive and motivational scaffolds by personalizing instruction, managing cognitive load, enhancing self-efficacy, and reducing performance-related anxiety among pre-service teachers. From a pedagogical perspective, AI-enhanced methodological training aligns with constructivist, student-centered, and reflective learning approaches, particularly through the integration of intelligent tutoring systems, simulations, and AI-extended TPACK models. The study also emphasizes the importance of ethical, human-centered AI use to preserve empathy, professional judgment, and pedagogical responsibility. The article concludes that AI-based methodological training, when grounded in sound pedagogical and psychological theory, represents a sustainable and innovative pathway for improving the quality of

future primary teacher education in Uzbekistan and comparable educational contexts.

Keywords: artificial intelligence; teacher education; methodological training; pedagogical foundations; psychological foundations; pre-service primary teachers.

Introduction

Education reforms worldwide emphasize preparing teachers with 21st-century digital skills. In Uzbekistan, for example, modernizing the education system has been a policy priority, casting teachers as “educator[s], leader[s], innovator[s]” who must master modern pedagogies and digital tools. Recent UNESCO initiatives in Uzbekistan specifically promote AI-based solutions in teacher training. In 2025, UNESCO launched ICT competency frameworks for educators that explicitly include AI tools, and experts have introduced AI-driven modules and training programs for teacher training centers. Against this backdrop, future primary-school teachers – whose **methodological training** teaches them how to design and deliver instruction – are a key focus. Integrating artificial intelligence (AI) into methodological training holds promise for personalizing instruction, providing real-time feedback, and scaffolding complex pedagogical tasks. For example, adaptive AI systems can tailor learning materials to individual needs and simplify complex concepts, while freeing instructors’ time for direct student engagement. However, successful integration requires grounding in sound pedagogical and psychological theory. This review synthesizes recent scholarship (primarily post-2018) on the **pedagogical and psychological principles** underlying AI-enhanced training for pre-service primary teachers, with an eye to implications for teacher readiness in both Uzbekistan and comparable contexts.

Methods

A thematic literature review was conducted. We searched academic databases and recent conference proceedings (2018–2025) using combinations of keywords such as “AI in teacher education,” “pedagogical principles,” “psychological foundations,” “TPACK and AI,” and “scaffolding AI learning.” We included theoretical and review articles as well as empirical studies of AI applications in

teacher training (with a focus on primary/general education). Sources were screened for relevance to pre-service teacher “methodological training” (courses on teaching methods) and for discussion of underlying educational or psychological theories. We especially considered frameworks like **TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge)** adapted for AI, UNESCO competency guidelines, and studies on AI-based feedback and scaffolding. Key themes and recommendations from the literature were synthesized into pedagogical and psychological dimensions.

Results

AI as Scaffold and Cognitive Support. A dominant theme is that AI can function as a *scaffolding mechanism*, consistent with Vygotsky’s theory of guided learning. For instance, a quasi-experimental study grounded in scaffolding theory found that AI tools (like ChatGPT and an AI speaking coach) significantly reduced pre-service teachers’ public-speaking anxiety and provided “scaffolded, learner-centered support” for skill development. The authors highlight that such AI tutoring offers personalized feedback and motivation, aligning with constructivist ideas of learner-centered engagement. Similarly, adaptive AI learning systems can **manage cognitive load** by breaking complex teaching tasks into simpler steps. A systematic review found that AI-driven adaptive instruction “optimizes cognitive load management by automatically adjusting instructional materials, scaffolding complex concepts, and providing immediate feedback,” leading to greater engagement and reduced overload. In practice, this means AI tutors or simulation tools can guide novices through lesson planning or classroom scenarios in incremental stages, reducing extraneous load and promoting germane processing.

Personalization and Feedback. Relatedly, AI’s ability to personalize and automate feedback is highlighted. AI-driven feedback systems (such as automated lesson analysis tools) can deliver data-driven critiques of a trainee’s micro-teaching. One study comparing AI vs. instructor feedback found that both improved teaching self-efficacy, with AI feedback showing promise as a scalable tool (though trainees rated human feedback more credible). Importantly, this research notes that the *design* of AI feedback must be cognitively manageable and pedagogically

meaningful so as not to overwhelm learners. In sum, AI can offer continuous, individualized guidance (e.g. via chatbots, simulations, or analytics), which aligns with psychological needs for timely feedback and supports self-regulated learning.

Teacher Cognition and Motivation. Psychological theory underscores that confidence and motivation are critical for adopting new teaching methods. Studies link AI training to enhanced teacher self-efficacy: for example, both human and AI feedback in simulated teaching significantly boosted pre-service teachers' confidence in classroom management and instruction. AI tools also notably reduced anxiety in performance tasks. These effects can be framed in Bandura's terms: as trainees receive success experience and mastery feedback (even from AI), their belief in their teaching capabilities grows. Moreover, research suggests AI environments may heighten engagement through immediate rewards and autonomy. The novel, interactive nature of AI tools can spark intrinsic interest and a sense of competence – both key factors in motivation.

Pedagogical Frameworks. On the pedagogical side, several principles emerge. First, are recurrent ideals. The reviewed literature suggests that AI tools should be used to promote inquiry and reflection rather than rote instruction. For instance, AI-powered research assistants and concept-mapping tools can help pre-service teachers explore pedagogical literature and teaching strategies (as when instructors use AI search engines to find evidence-based methods). Educause commentary emphasizes that AI should *augment* human teaching (not replace it), freeing instructors to foster critical thinking and collaboration. In methodological training, this means AI can help analyze content or simulate practice, while mentors focus on higher-order pedagogical guidance.

Second, the **TPACK framework** is extended to include AI. Recent models (e.g. “Intelligent-TPACK”) integrate AI knowledge with pedagogical content knowledge. Professional-development studies show that focusing on AI-technology-pedagogy interplay (AITPK) significantly raises educators’ AI competencies. Likewise, researchers have proposed instruments to measure pre-service teachers’ “AI-enhanced TPACK,” underscoring that digital, pedagogical, and content knowledge

must co-develop with AI literacy. Thus, methodological training should embed AI both as a subject (e.g. understanding how AI algorithms work) and as a tool (e.g. designing lessons with AI tutors), to build this combined competence.

Third, aligning with active learning and feedback principles is crucial. AI-based modules often use simulation, role-play, or problem-solving tasks. For example, virtual classroom simulations with AI-driven student avatars can give trainees a safe space to practice. These methods fit activity-based approaches emphasized in Uzbek reforms. They also support reflection: AI systems can record and analyze trainee performance, prompting metacognitive reflection (e.g. reviewing a lesson plan critique generated by an AI mentor). Research suggests such technology supports adult learners' needs for mastery and relevance, as they see how AI insights apply to real teaching.

Ethical and Human-Centered Considerations. Finally, psychological literature warns that reliance on AI must not erode human elements of teaching. One analysis (in an inclusive-education context) notes that while AI can individualize learning, “concerns remain about the potential reduction of human interaction and empathy in the classroom”. Applied to teacher training, this implies we must design AI pedagogies that preserve relational skills. Trainee teachers need to learn not only *how* to use AI, but *when* human judgment is needed. Teacher training programs must thus include discussions of ethics and empathy: for example, using AI feedback alongside peer review, or reflecting on how AI recommendations align with educational values. Training modules should explicitly cover responsible AI use (e.g. data privacy, bias). UNESCO’s competency framework underscores this, stressing a “human-centered approach” and AI ethics as core elements. In sum, psychological readiness involves trusting AI tools while remaining sensitive to student emotions and inclusion.

Discussion

The reviewed literature portrays AI-based methodological training as a powerful adjunct to traditional teacher education, grounded in well-established educational theories. Psychologically, AI tools function as cognitive and

motivational supports: they scaffold novice teachers' learning (per Vygotsky), manage cognitive load through adaptivity, and boost self-efficacy by providing evidence of mastery. Pedagogically, AI integration aligns with student-centered, constructivist principles. Intelligent tutoring and simulation offer "personalized instruction" and rich formative feedback, enabling trainees to experiment safely and reflect on practice. Importantly, models like intelligent-TPACK highlight that building AI competence in teachers requires merging technical, pedagogical, and content knowledge.

For Uzbekistan (and similar contexts), these findings suggest concrete actions. Teacher education curricula should include AI literacy components – not as standalone tech courses, but embedded in methodology classes. For instance, a lesson on "teaching reading" might incorporate an AI tool that analyzes reading fluency, allowing trainees to interpret AI-generated feedback. Mentor-led seminars could discuss case studies where AI aided inclusive practices or how to balance AI use with interpersonal care. In-service master-trainer programs (as UNESCO has begun) can prepare teacher educators to guide this integration. Practically, education departments can pilot AI-supported teaching simulations and gather trainee feedback to refine the approach.

At the system level, policy support is crucial. Uzbekistan's emphasis on ICT frameworks and teacher competency standards is an auspicious start. Authorities should ensure that teacher trainers have access to AI resources and professional development. Evaluation of AI training impact on teacher readiness – via surveys or classroom studies – will help fine-tune programs. Globally, the principles identified here are transferable: any primary teacher training should ground AI use in sound pedagogy (e.g. active learning, feedback loops) and psychology (motivation, confidence-building).

Conclusion

In conclusion, AI-enriched methodological training holds great promise for preparing future primary teachers. The pedagogical and psychological foundations reviewed here – scaffolding, personalization, feedback, self-efficacy, and

technology-pedagogy integration – provide a roadmap for effective design. By leveraging AI undergirded by educational theory, teacher educators can create learning experiences that enhance trainees' skills and readiness, ultimately leading to more innovative and inclusive primary education.

References

1. Alférez-Pastor, M., Collado-Soler, R., Lérida-Ayala, V., Manzano-León, A., Aguilar-Parra, J. M., & Trigueros, R. (2023). Training digital competencies in future primary school teachers: A systematic review. *Education Sciences*, 13(5), 461. <https://doi.org/10.3390/educsci13050461>
2. Gkintoni, E., Antonopoulou, H., Sortwell, A., Halkiopoulos, C., Mondragón, J., & Muñoz, A. (2025). Challenging cognitive load theory: The role of educational neuroscience and artificial intelligence in redefining learning efficacy. *Brain Sciences*, 15(2), 203. <https://doi.org/10.3390/brainsci15020203>
3. Han, X. (2025). Improving pre-service teachers' AI competencies: A quasi-experimental study. *Frontiers in Psychology*, 16, 1642465. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1642465>
4. Karagöl, E., Yıldırım Bilgen, D., & Korkmaz, C. B. (2025). The impact of AI applications on pre-service teachers' public speaking anxiety and academic speaking skill in the context of oral presentations: A mixed-methods study. *Teaching and Teacher Education*, 166, 105180. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2025.105180>
5. Kobilova, S. K., Safarova, F. A., Naimova, M. N., & Masharipova, K. A. (2024). Pedagogical and psychological factors for ensuring the sustainability of inclusive education in Uzbekistan. *ASEAN Journal of Community and Special Needs Education*, 3(2), 115–126.
6. Muxamadiyeva, M. (2025). Foundations for improving the preparation of future teachers for practical activities. *International Journal of Artificial Intelligence*, 5(4), 1432–1439.

7. Najmiddinova G.N. (2025), AI -Enhanced Methodological Training for Future Teachers // Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations. ISSN: 2751 4390. Impact Factor RESEARCH BIB): 9,08. Volume 4, Issue 4, -P.248-253. <https://ijmri.de/index.php/jmsi>. Doi: <https://doi.org/10.55640/>
8. Najmiddinova G.N. (2025), “The role of artificial intelligence in society and education” // Til va adabiyot.uz. -P.239-242. Tilvaadabiyotuz@gmail.com. <https://oak.uz/pages/4802>
9. Najmiddinova G.N. (2025), “The Development of Methodological Training for Future Primary School Teachers Based on Artificial Intelligence as A Pedagogical Issue” // European International Journal of Pedagogics. Volume 05 Issue 05. ISSN 2751-000X. <https://doi.org/10.55640/eijp-05-05-12>
10. Reyes-Rojas, J., Díaz, B., Ruz-Reveco, C., Castro, A., & Reyes-González, D. (2026). Conceptualizing pre-service teachers’ readiness for AI integration into teaching practices: An intelligent-TPACK approach. *Computers & Education: Open*, 10, 100320. <https://doi.org/10.1016/j.caeo.2025.100320>
11. Schmitz, A., & Laird, E. (2025, December 16). AI-powered pedagogy: A guide to evidence-based teaching tools. *EDUCAUSE Review*.
12. Tan, X., Cheng, G., & Ling, M. H. (2025). Enhancing teachers’ AI competency: A professional development intervention study based on the intelligent-TPACK framework. *Computers & Education: Artificial Intelligence*, 9, 100521. <https://doi.org/10.1016/j.caear.2025.100521>
13. UNESCO. (2025, February 25). *Advancing digital education in Uzbekistan: Wendy Gorton’s mission to empower teachers*. UNESCO. <https://www.unesco.org/en/articles/advancing-digital-education-uzbekistan-wendy-gortons-mission-empower-teachers>
14. Zhang, C., Hu, M., Wu, W., Chen, Y., Wang, K., Gao, T., & Fu, Q. (2026). AI versus teacher feedback in developing pre-service teachers’ teaching self-efficacy: A quasi-experimental study in simulated teaching. *Teaching and Teacher Education*, 172, 105355. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2026.105355>

OLIY TA’LIM TIZIMIDA LOYIHA BOSHQARUVINING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI VA BOSHQARUVDA XOLISLIKNI TA’MINLASH

Yodgorova Nafisa Baxriddinovna

Sharq universiteti “Iqtisodiyot va axborot
texnologiyalari” kafedrasи o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0007-5003-817X

E-mail: nyodgorova91@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim tizimida loyiha boshqaruvining raqamli transformatsiyasi jarayonlari hamda ushbu jarayonlarning boshqaruvda xolislikni ta’minlashdagi o‘rnı tahlil qilinadi. Tadqiqotda loyiha boshqaruvini raqamlashtirish orqali qarorlar qabul qilishda inson omilining salbiy ta’sirini kamaytirish, ma’lumotlarning ochiqligi va shaffofligini oshirish hamda boshqaruv jarayonlarida adolat tamoyillarini mustahkamlash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы цифровой трансформации управления проектами в системе высшего образования, а также роль этих процессов в обеспечении объективности управления. В исследовании рассматриваются возможности снижения негативного влияния человеческого фактора при принятии управленческих решений за счёт цифровизации проектного управления, повышения открытости и прозрачности информации, а также укрепления принципов справедливости в управленческих процессах.

Annotation: This article analyzes the processes of digital transformation of project management in the higher education system, as well as the role of these processes in ensuring objectivity in management. The study examines the possibilities of reducing the negative impact of the human factor in managerial decision-making through the digitalization of project management, increasing the openness and transparency of information, and strengthening the principles of fairness in management processes.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, oliy ta'lif, ta'lifdagi innovatsiyalar, shaffoflik, xolislik va adolatlilik prinsiplari.

Ключевые слова: цифровизация, высшее образование, инновации в образовании, прозрачность, беспристрастность, справедливость.

Keywords: digitalization, higher education, innovations in education, transparency, impartiality, fairness.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida oliy ta'lif tizimi oldida ta'lif sifati, boshqaruv samaradorligi hamda shaffoflikni ta'minlash bilan bog'liq yangi va murakkab vazifalar yuzaga kelmoqda. Xususan, oliy ta'lif muassasalarida amalga oshirilayotgan ta'lif, ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni samarali boshqarish masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur jarayonda loyiha boshqaruvining an'anaviy usullaridan raqamli yechimlarga o'tish zarurati tobora ortib bormoqda.

Elektron "aqlii" qurilmalar va sensorlar, bulutli texnologiyalar, ilg'or tahlili vositalar kabi rivojlangan texnologiyalar oliy ta'lif mazmunini o'zgartirmoqda. Ushbu texnologiyalar oliy ta'lif muassasalarida loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish orqali shaffoflik, xolislik va adolatlilik prinsiplarini ta'minlash uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Shu bilan birga, o'qituvchining raqamli savodxonligi muhim ahamiyatga ega, bu o'qituvchining kerakli natijalarga erishish uchun mavjud texnologiya va qurilmalardan foydalangan holda bilim va ko'nikmalarini rivojlantiradi. Zamonaviy sharoitda oliy ta'lif muassasalarida loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish orqali talabalarga o'quv jarayonida raqamli texnologiyalardan maksimal darajada foydalanishni o'rgatish majburiyatini oladi. Loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish strategiyasini ishlab chiqadigan universitetlar talabalar va professor-o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlar uchun ko'plab yangi imkoniyatlarni yaratishi mumkin [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Respublikamiz olimlaridan V.Qobulov, M.Ziyoxo'jayev, A.Abduqodirov, M.Aripov, Sh.Nazirov, X.Nigmatov,

U.Yuldashevlar o‘zlarining tadqiqot ishlarida ta’limni boshqarishni raqamlashtirish muammolarini tadqiq etishgan. Ushbu masala bo'yicha ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganib chiqib, shuni ta'kidlash mumkinki, Loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish jarayoni odatda ma'lum hajm va murakkablikdagi bilimlar, ko'nikmalar, tajriba va malakalarga asoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta'lim muassasalarida loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish orqali ta'limning quyidagi asosiy yo'nalishlarini belgilaydi:

loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish bo'yicha chuqur bilimga ega mutaxassislar tayyorlanishi mumkin bo'lgan ta'lim tizimini yaratish;

oliy ta'lim muassasalarida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash;

raqamli iqtisodiyotni har tomonlama o'rganish uchun zarur bo'lgan zamonaviy ilmiy va amaliy adabiyotlarni yaratish;

loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish.

Shu bois respublikamizda raqamli iqtisodiyot dasturi yaratilgan va muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish maqsad raqamli boshqarish axborot infratuzilmasini yaratish, shuning uchun har bir universitet o'qituvchisi o'z yo'l xaritasini ishlab chiqishi, bu esa ta'lim uchun katta qiziqish uyg'otadi. Loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish sohasida ishlaydigan kadrlar tayyorlanishi va o'qitilishi kerak. Raqamli effektlarning tarqalishi tadbiq etilishiga qarab farq qiladi, shuning uchun o'qitish loyihalarni boshqarishni raqamlashtirishga mos kelishi kerak. Shuning uchun, oliy ta'lim muassasalarida loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish orqali shaffoflik, xolislik vaadolatlilik prinsiplarini ta'minlash va mamlakatimiz ta'lim tizimida raqamlashtirishni rivojlantirishning qator muammolari va istiqbollarini aniqlash imkonini berdi [2].

Tahlil va natijalar. Raqamlashtirishning rivojlanishi loyihalarni boshqarishga qo'yiladigan talablarni o'zgartiradi, yangi tashkiliy boshqarish

tuzilmalarini shakllantirishni rag‘batlantiradi. Raqamli boshqarish formatlarini joriy etish, shuningdek, raqamli boshqarish arxitekturasida murakkab o'zgarishlarni, boshqarishning odatiy shakllari va usullarida muqarrar o'zgarishlarni nazarda tutadi. O'zbekistonda loyihalarni boshqarishni raqamlashtirishda innovatsion texnologiyalarning muhim roli aniq, chunki ulardan foydalanish bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshirishga, xodimlarning ilmiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, bilimlarni qo'llashga tayyorlikni shakllantirishga yordam beradi. Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, loyihalarni boshqarishni raqamlashtirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning zaruriy shartidir. Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalardan foydalanish jarayonida jamiyat uchun yangi xavf-xatarlar paydo bo'lishini unutmaslik kerak.

Loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish orqali shaffoflik, xolislik va adolatlilik prinsiplarini ta'minlash yaqin istiqbollari uchta belgilovchi yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- birinchidan, loyihalarni boshqarishni yuqori sifatli dasturiy ta'minot resurslaridan foydalanish imkonini beruvchi raqamli axborot tizimlari yaratiladi;
- ikkinchidan, bu loyihalarni boshqarishda boshqaruvchilarining bilvosita o'zaro hamkorligini nazarda tutuvchi raaqamli axborot texnologiyalarni joriyga imkoniyat yaratiladi;
- uchinchidan, loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish boshqaruvchilar va xodimlar o'rtasidagi onlayn muloqotni tashkil etish imkonini beruvchi onlayn ta'lif (e-leaming) tashkil etiladi [3].

Xulosa va takliflar. Loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish oily ta'lim muassasasini katta darajada o'zgartiradi va loyihalarni boshqarishda yangi shakl vaa metoddalarini talab qiladi. Ular loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, shu bilan birga xodimlar oldiga yangi vazifalarni qo'yadi. Xulosa o'rnida oily ta'lim muassasalarida loyihalarni boshqarishni raqamlashtirish

iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy jihatdan kuchli, bozor iqtisodiyoti qonunlari to'liq amal qiladigan demokratik davlat qurishga hamda mamlakatda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, tadbirkorlik faoliyatiga keng qulaylik yaratish va uni yuritishni soddalashtirish, yangi innovatsion g'oyalarni takomillashuviga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biri ekanligi bilan alohida ahamiyatga egadir.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki mazkur tadqiqotda oliy ta'lim tizimida loyiha boshqaruvining raqamli transformatsiyasi jarayonlari hamda ularning boshqaruvda xolislikni ta'minlashdagi ahamiyati tahlil qilindi. O'rghanishlar shuni ko'rsatdiki, loyiha boshqaruvini raqamlashtirish boshqaruv jarayonlarining ochiqligi, shaffofligi va hisobdorligini oshirish orqali qarorlar qabul qilishda inson omilining subyektiv ta'sirini sezilarli darajada kamaytiradi..

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmoni. 2019-yil 29-aprel.
2. Tursunov M.O. O'zbekistonda oliy ta'limni raqamlashtirish: yutuqlar va muammolar. <file:///C:/Users/Pulotov%20A/Downloads/o-zbekistonda-oliy-ta-limni-raqamlashtirish-yutuqlar-va-muammolar.pdf>.
3. Умарова М. Х. К вопросу о цифровизации образования в Республике Узбекистан. Наука и образование сегодня, 2020, (12 (59)), 42-43.

INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES INTO ENGLISH LANGUAGE INSTRUCTION: A CASE OF SECONDARY EDUCATION

Barno Rakhmatullaeva

Sharq University, Assistant teacher

ORCID: 0009-0008-1055-8944

E-mail: barnoshka4675@icloud.com

Abstract. This study examines the effectiveness of integrating digital technologies into English language instruction in secondary education. The research focuses on how digital tools and platforms enhance students' communicative competence, motivation, and overall language proficiency. A mixed-methods approach was employed, including classroom observations, pre- and post-tests, questionnaires, and interviews with teachers and students. The experimental instruction incorporated digital resources such as interactive platforms, mobile applications, multimedia materials, and online assessments, while the control group followed traditional teaching methods. The findings reveal that the systematic use of digital technologies significantly improves learners' listening, speaking, reading, and writing skills, as well as their engagement and autonomy in learning. The study also highlights teachers' evolving roles in digitally enriched classrooms and identifies challenges related to technical infrastructure and digital literacy. The results suggest that integrating digital technologies into English language teaching contributes to more effective, student-centered, and innovative instructional practices in secondary education.

Keywords: digital technologies, English language instruction, secondary education, communicative competence, ICT in education, digital learning tools

Аннотация. В данном исследовании рассматривается эффективность интеграции цифровых технологий в обучение английскому языку в системе среднего образования. Основное внимание уделяется тому, каким образом цифровые инструменты и платформы способствуют развитию коммуникативной компетенции учащихся, повышению их мотивации и общего уровня языковой подготовки. В исследовании применялся смешанный метод, включающий наблюдения за учебным процессом, входное и итоговое тестирование, анкетирование, а также интервью с учителями и учащимися. Экспериментальное обучение предполагало использование цифровых ресурсов, таких как интерактивные платформы, мобильные приложения, мультимедийные материалы и онлайн-оценивание, в то время как контрольная группа обучалась по традиционным методам. Результаты исследования показали, что систематическое использование цифровых технологий значительно улучшает навыки аудирования, говорения, чтения и письма учащихся, а также повышает их учебную активность и самостоятельность. Кроме того, в работе отражена трансформация роли учителя в условиях цифровой образовательной среды и обозначены проблемы, связанные с технической инфраструктурой и уровнем цифровой грамотности. Полученные результаты подтверждают, что интеграция цифровых технологий в обучение английскому языку способствует формированию более эффективной, ориентированной на учащихся и инновационной образовательной практики в средней школе.

Ключевые слова: цифровые технологии, обучение английскому языку, среднее образование, коммуникативная компетенция, ИКТ в образовании, цифровые учебные инструменты.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda umumiy o‘rta ta’lim tizimida ingliz tilini o‘qitish jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish samaradorligi o‘rganilgan. Tadqiqotda raqamli vositalar va platformalarning o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, ularning motivatsiyasini oshirish hamda umumiy til bilimlarini mustahkamlashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida darslarni kuzatish, kirish va yakuniy testlar, so‘rovnomalar hamda o‘qituvchilar va o‘quvchilar bilan suhbatlardan iborat aralash tadqiqot metodologiyasi qo‘llanildi. Tajriba-sinov jarayonida interaktiv platformalar, mobil ilovalar, multimedya materiallari va onlayn baholash vositalaridan foydalanildi, nazorat guruhi esa an‘anaviy o‘qitish usullari asosida ta’lim oldi. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalardan tizimli foydalanish o‘quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini sezilarli darajada yaxshilashini, shuningdek, ularning o‘qishga bo‘lgan qiziqishi va mustaqilligini oshirishini ko‘rsatdi. Shuningdek, tadqiqotda raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining roli o‘zgarib borayotgani hamda texnik infratuzilma va raqamli savodxonlik bilan bog‘liq muammolar aniqlangan. Olingan natijalar ingliz tilini o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash umumiy o‘rta ta’limda samarali, o‘quvchiga yo‘naltirilgan va innovatsion ta’lim amaliyotlarini rivojlantirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, ingliz tilini o‘qitish, umumiy o‘rta ta’lim, kommunikativ kompetensiya, ta’limda AKT, raqamli ta’lim vositalari.

INTRODUCTION

In recent decades, rapid developments in digital technologies have significantly influenced educational systems worldwide, leading to substantial changes in teaching and learning processes. The integration of information and communication technologies (ICT) into education has become a priority, particularly in foreign language instruction, where interactive, multimedia, and learner-centered approaches are essential for effective communication development.

English, as a global language, requires innovative teaching strategies that respond to the needs of modern learners growing up in a digital environment.

Secondary education plays a crucial role in shaping learners' linguistic competence, cognitive skills, and attitudes toward language learning. At this stage, students are expected not only to acquire basic grammatical knowledge but also to develop communicative competence, critical thinking, and independent learning skills. However, traditional teaching methods often fail to fully engage students or address diverse learning styles. As a result, integrating digital technologies into English language instruction has emerged as an effective solution to enhance motivation, interaction, and learning outcomes.

Digital technologies such as interactive learning platforms, mobile applications, multimedia resources, and online assessment tools provide new opportunities for English language teaching. These tools support the development of all four language skills—listening, speaking, reading, and writing—by offering authentic materials, instant feedback, and personalized learning experiences. Moreover, digital environments encourage collaborative learning, learner autonomy, and continuous assessment, which are essential components of modern language education.

In the context of secondary education, the use of digital technologies aligns with contemporary educational reforms aimed at improving the quality and effectiveness of teaching. Teachers are no longer viewed solely as knowledge transmitters but as facilitators and guides who design learning environments that promote active participation and meaningful communication. Nevertheless, the successful integration of digital technologies requires pedagogical competence, digital literacy, and adequate technical infrastructure, which remain challenging in many educational institutions.

Despite the growing body of research on ICT in education, there is still a need for empirical studies that examine the practical implementation of digital technologies in English language classrooms at the secondary school level. In particular, limited attention has been given to how digital tools influence students'

communicative competence, motivation, and learning autonomy in real classroom settings. Therefore, this study aims to investigate the effectiveness of integrating digital technologies into English language instruction in secondary education and to identify its pedagogical benefits and challenges.

The findings of this research are expected to contribute to the improvement of English language teaching practices by providing methodological recommendations for teachers and policymakers. By demonstrating the impact of digital technologies on language learning outcomes, the study seeks to support the development of innovative, student-centered, and technology-enhanced English language instruction in secondary schools.

METHODS

This study adopted a quasi-experimental mixed-methods research design to investigate the effectiveness of integrating the Wordwall digital platform into English language instruction in secondary education. The research involved an experimental group, where Wordwall-based activities were systematically implemented, and a control group, which was taught using traditional, textbook-based methods. This design enabled a comparative analysis of students' language skill development and learning motivation.

The participants of the study were 7–8 grade secondary school students. A total of 540 learners participated and were divided into an experimental group and a control group with comparable English proficiency levels. English language teachers teaching these classes were also involved in the instructional process and qualitative data collection.

In the experimental group, English language instruction was enhanced through the systematic use of the Wordwall digital platform. Wordwall activities were designed in accordance with the school curriculum and lesson objectives. The platform was used to develop vocabulary, grammar, reading comprehension, and listening skills through interactive formats such as *matching*, *multiple-choice quizzes*, *missing words*, *anagrams*, *true/false*, and *game-based tasks*.

Wordwall activities were integrated at different stages of the lesson, including warm-up activities, practice stages, reinforcement, and formative assessment. The platform allowed students to engage in individual and group-based tasks using computers or mobile devices, promoting active participation and learner autonomy. The control group followed the same curriculum content without the use of Wordwall or other digital platforms [2].

To evaluate the effectiveness of Wordwall-based instruction, several data collection instruments were employed. Pre-tests and post-tests were administered to both groups to measure improvements in students' English language proficiency. Questionnaires were distributed to collect students' attitudes, motivation, and perceptions regarding the use of Wordwall in English lessons. Classroom observations were conducted to assess learner engagement and interaction. Additionally, semi-structured interviews with teachers were carried out to explore pedagogical benefits and challenges related to the implementation of Wordwall [4]. The study was conducted over a period of 8 weeks. At the initial stage, a diagnostic pre-test was administered to determine students' baseline language proficiency. During the experimental phase, Wordwall activities were regularly incorporated into English lessons for the experimental group, while the control group continued with traditional instruction. At the end of the intervention, a post-test was conducted, followed by questionnaires and interviews. All activities and results were systematically documented for analysis.

Quantitative data obtained from pre-tests, post-tests, and questionnaires were analyzed using descriptive and comparative statistical methods to determine differences between the experimental and control groups. Qualitative data collected through observations and interviews were analyzed thematically to identify patterns related to student engagement, motivation, and instructional effectiveness. The triangulation of data enhanced the reliability and validity of the research findings.

Ethical standards were maintained throughout the research process. Participation was voluntary, and informed consent was obtained from school administrations, teachers, students, and parents. Confidentiality and anonymity of

participants were ensured, and the collected data were used exclusively for academic research purposes.

RESULTS AND DISCUSSION

The results of the study demonstrate that the integration of the Wordwall digital platform into English language instruction had a positive impact on students' learning outcomes in secondary education. A comparative analysis of the pre-test and post-test results revealed a significant improvement in the English language proficiency of students in the experimental group compared to those in the control group.

Students who were taught using Wordwall-based activities showed notable progress in vocabulary acquisition, grammar accuracy, and reading comprehension. The interactive and game-based nature of Wordwall tasks contributed to increased learner engagement and reduced anxiety during language practice. In particular, students demonstrated higher achievement in tasks related to lexical recognition, sentence completion, and contextual usage of vocabulary, which were regularly reinforced through Wordwall exercises.

Quantitative data obtained from questionnaires indicated that the majority of students in the experimental group reported increased motivation and interest in learning English. Learners emphasized that Wordwall activities made lessons more enjoyable, interactive, and easier to understand. Classroom observation data further confirmed that students actively participated in lessons, responded more confidently, and collaborated effectively during Wordwall-based tasks.

In contrast, the control group showed only moderate improvement, primarily in areas related to memorization and rule-based learning. Their progress was less pronounced in communicative tasks and interactive activities, indicating limitations of traditional instructional approaches in addressing learners' engagement and autonomy.

The findings of the study support the effectiveness of Wordwall as a digital learning tool in English language instruction at the secondary school level. The

results align with previous research emphasizing the pedagogical value of game-based and technology-enhanced learning environments in foreign language education [1, 3]. The improvement observed in the experimental group can be attributed to the interactive design of Wordwall activities, which encourages repeated practice, immediate feedback, and learner-centered engagement.

The increased motivation and participation of students confirm the role of digital technologies in fostering a positive learning environment. Wordwall facilitated active involvement and reduced the teacher-centered nature of instruction, allowing students to take greater responsibility for their learning. These findings are consistent with the principles of the TPACK framework, which highlights the importance of integrating technological, pedagogical, and content knowledge in effective teaching practices [4].

However, the study also identified several challenges associated with the implementation of Wordwall. Technical issues such as limited internet access, insufficient digital devices, and varying levels of students' digital literacy occasionally hindered the learning process. Additionally, teachers required additional time and training to design effective Wordwall activities aligned with lesson objectives [5].

Despite these limitations, the overall findings indicate that Wordwall significantly enhances English language learning by improving students' motivation, engagement, and language proficiency. The platform proves to be an effective supplementary tool that supports traditional instruction rather than replacing it entirely. Therefore, the integration of Wordwall into English language teaching practices is recommended as part of a blended learning approach in secondary education.

CONCLUSION

The present study investigated the effectiveness of integrating the Wordwall digital platform into English language instruction in secondary education. The findings of the research confirm that the systematic use of Wordwall contributes

positively to the development of students' English language proficiency, motivation, and engagement in the learning process.

The results demonstrated that students in the experimental group achieved higher learning outcomes in vocabulary acquisition, grammar usage, and reading comprehension compared to those taught through traditional methods. The interactive and game-based features of Wordwall created a learner-centered environment that encouraged active participation, reduced learning anxiety, and supported repeated practice with immediate feedback.

Furthermore, the study revealed that Wordwall enhances learners' motivation and interest in English lessons, promoting autonomy and collaborative learning. The platform also supports teachers in diversifying instructional strategies and implementing formative assessment more effectively. These findings highlight the pedagogical value of integrating digital technologies into English language teaching at the secondary school level.

Despite certain challenges related to technical infrastructure and digital literacy, the overall results indicate that Wordwall is an effective supplementary tool that enriches traditional instruction. Therefore, the integration of Wordwall within a blended learning framework is recommended to improve the quality and effectiveness of English language education in secondary schools.

In conclusion, this study contributes to the growing body of research on digital technologies in foreign language education and provides practical insights for teachers, curriculum developers, and policymakers. Future research may focus on long-term implementation, comparative analysis with other digital platforms, and the impact of Wordwall on specific language skills such as speaking and writing.

REFERENCES:

1. Dudeney G., Hockly N., Pegrum M. Digital Literacies. – London : Pearson Education, 2013. – 368 p.
2. Stockwell G. Mobile Language Learning. – Cambridge : Cambridge University Press, 2016. – 296 p.
3. Wright A., Betteridge D., Buckby M. Games for Language Learning. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 212 p.
4. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.
5. Wordwall. Interactive learning activities for the classroom [Electronic resource]. – Mode of access: <https://wordwall.net>
6. Jalolov J. J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent : O‘qituvchi, 2012. – 256 b.

THE ROLE OF TECHNOLOGY IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION

Fariza Ergasheva O'lmas qizi

Sharq University

E-mail: fara0040@gmail.com

ABSTRACT: The rapid advancement of digital technologies has profoundly transformed educational practices, particularly in the field of second language acquisition (SLA). Technology-mediated language learning environments have expanded beyond traditional classrooms to include computer-assisted language learning (CALL), mobile-assisted language learning (MALL), virtual learning environments, artificial intelligence (AI)-driven tools, and immersive technologies such as virtual and augmented reality. This scientific article examines the multifaceted role of technology in second language acquisition by analyzing theoretical foundations, empirical studies, and pedagogical applications. Drawing on constructivist, sociocultural, and cognitive theories of SLA, the study explores how technology enhances input, interaction, feedback, learner autonomy, and motivation. A systematic review of relevant literature is conducted to identify key trends, benefits, and challenges associated with technology integration in language education. The results section presents tables and figures derived from synthesized empirical findings, illustrating the impact of various technologies on language skills development, learner engagement, and learning outcomes. The article concludes that while technology is not a panacea, its thoughtful and pedagogically grounded integration significantly enhances second language acquisition by providing authentic input, personalized learning pathways, and opportunities for meaningful communication.

KEY WORDS: Second language acquisition, educational technology, CALL, MALL, digital learning, language pedagogy, learner autonomy, technology-enhanced learning.

INTRODUCTION

Second language acquisition (SLA) has long been a central concern in linguistics, psychology, and education. Traditionally, SLA research and practice focused on classroom-based instruction, teacher-led methodologies, and printed materials. However, the emergence and rapid development of information and communication technologies (ICT) have reshaped how languages are taught and learned. In the twenty-first century, technology has become an integral component of language education, influencing not only instructional methods but also learner identities, interaction patterns, and access to linguistic resources.

The globalization of communication, increased mobility, and the dominance of digital media have created unprecedented demand for multilingual competence. In response, educators and researchers have increasingly turned to technology as a means of improving the efficiency, accessibility, and quality of second language instruction [Chapelle, 2001, p. 15]. Technology offers opportunities to expose learners to authentic language input, facilitate interaction with native and non-native speakers, provide immediate feedback, and support individualized learning trajectories.

From early CALL programs focused on grammar drills to contemporary AI-powered language learning applications, the role of technology in SLA has evolved significantly. This evolution reflects broader shifts in pedagogical paradigms, moving from behaviorist approaches to communicative, task-based, and sociocultural perspectives [Larsen-Freeman, 2018, p. 42]. Technology is no longer viewed merely as a delivery tool but as a mediating artifact that shapes cognitive and social processes involved in language learning.

Despite its widespread adoption, the integration of technology in SLA remains a subject of debate. While numerous studies highlight its potential benefits, others caution against uncritical use, emphasizing issues such as digital inequality,

cognitive overload, and the risk of superficial learning [Selwyn, 2016, p. 89]. Therefore, a comprehensive and critical examination of the role of technology in SLA is necessary.

The purpose of this article is to analyze the role of technology in second language acquisition by synthesizing theoretical perspectives and empirical evidence. Specifically, the study addresses the following objectives:

1. to examine theoretical foundations supporting technology-enhanced SLA;
2. to review empirical research on the effectiveness of technology in language learning;
3. to present synthesized results through tables and figures;
4. to discuss pedagogical implications and challenges;
5. to draw conclusions and propose directions for future research.

LITERATURE REVIEW

Theoretical Foundations of Technology in SLA

The integration of technology in SLA is grounded in several influential theoretical frameworks. Cognitive theories emphasize the role of input, noticing, and practice in language learning. According to the input hypothesis, learners acquire language when exposed to comprehensible input slightly above their current proficiency level [Krashen, 1985, p. 2]. Technology facilitates access to vast amounts of authentic input through multimedia resources, online texts, videos, and podcasts.

Interactionist theories highlight the importance of interaction and negotiation of meaning. Digital platforms such as discussion forums, video conferencing tools, and multiplayer online environments enable learners to interact with diverse interlocutors, thereby enhancing opportunities for meaningful communication [Long, 1996, p. 414].

Sociocultural theory, rooted in Vygotskian principles, views language learning as a socially mediated process. Technology serves as a mediational tool that supports scaffolding, collaboration, and participation in communities of practice [Lantolf, 2000, p. 80]. Tools such as collaborative writing platforms and social networking sites exemplify this mediational role.

Computer-Assisted Language Learning (CALL)

CALL emerged in the 1960s and 1970s with behaviorist drill-and-practice programs. Over time, CALL evolved to incorporate communicative and integrative approaches, emphasizing learner-centered activities and multimedia integration [Warschauer, 1996, p. 5]. Research indicates that CALL can improve vocabulary acquisition, grammar accuracy, and reading comprehension when aligned with pedagogical objectives [Hubbard, 2009, p. 176].

Mobile-Assisted Language Learning (MALL)

The proliferation of smartphones and tablets has given rise to MALL, which emphasizes learning anytime and anywhere. Mobile applications support microlearning, spaced repetition, and contextualized practice [Kukulska-Hulme, 2012, p. 249]. Studies suggest that MALL enhances learner motivation and autonomy, particularly among younger learners [Burston, 2015, p. 112].

Online and Virtual Learning Environments

Learning management systems (LMS), massive open online courses (MOOCs), and virtual classrooms have expanded access to language education. These environments enable blended and fully online instruction, combining synchronous and asynchronous activities [Dudeney & Hockly, 2016, p. 63]. Empirical research demonstrates that online interaction can foster communicative competence, provided that tasks are well-designed [Hampel & Stickler, 2015, p. 45].

Artificial Intelligence and Adaptive Learning

Recent advancements in AI have introduced adaptive learning systems, chatbots, and automated feedback tools. AI-driven platforms analyze learner performance and tailor content accordingly, supporting personalized learning pathways [Godwin-Jones, 2018, p. 12]. While promising, concerns remain regarding data privacy, algorithmic bias, and the pedagogical validity of automated feedback.

Challenges and Critiques

Despite positive findings, the literature also highlights challenges associated with technology in SLA. These include unequal access to technology, insufficient teacher training, and the tendency to prioritize novelty over pedagogy [Selwyn, 2016, p. 94]. Additionally, excessive reliance on technology may reduce opportunities for deep cognitive processing and face-to-face interaction.

DISCUSSION

The reviewed literature underscores that technology plays a multifaceted role in second language acquisition. Rather than acting as an independent agent, technology functions as an enabler that amplifies pedagogical practices. Its effectiveness depends largely on how it is integrated into instructional design and aligned with SLA principles.

One of the most significant contributions of technology is the enhancement of input quality and quantity. Multimedia resources provide multimodal input, catering to different learning styles and supporting comprehension through visual and auditory cues [Mayer, 2009, p. 87]. Moreover, technology facilitates interaction beyond the classroom, enabling learners to engage in authentic communication with speakers from different linguistic and cultural backgrounds.

Another critical aspect is learner autonomy. Digital tools empower learners to take control of their learning by setting goals, tracking progress, and accessing resources independently. This shift aligns with contemporary views of learners as active agents in their own learning processes [Little, 2007, p. 14].

However, the discussion also reveals that technology integration is not without risks. Without pedagogical guidance, technology may lead to fragmented learning experiences or reinforce surface-level engagement. Teachers play a crucial

role in mediating technology use, designing meaningful tasks, and fostering reflective learning.

RESULTS

The results presented in this section synthesize findings from multiple empirical studies reviewed in the literature. The data are organized into tables and figures to illustrate the impact of different technologies on SLA outcomes.

Table 1. Impact of Technology on Language Skills Development

Technology Type	Listening	Speaking	Reading	Writing
CALL	High	Medium	High	Medium
MALL	Medium	Medium	Medium	Low
Online Platforms	High	High	Medium	High
AI-based Tools	Medium	Medium	High	High

Table 2. Learner Affective Outcomes

Variable	Traditional Instruction	Technology-Enhanced
Motivation	Moderate	High
Learner Autonomy	Low	High
Engagement	Moderate	High
Anxiety Reduction	Low	Medium

CONCLUSION

This article has examined the role of technology in second language acquisition through a comprehensive review of theoretical perspectives and empirical research. The findings demonstrate that technology, when pedagogically integrated, significantly enhances SLA by enriching input, facilitating interaction, supporting learner autonomy, and providing personalized feedback.

However, technology should not be viewed as a substitute for sound pedagogy or human interaction. Its effectiveness depends on informed instructional design, teacher competence, and critical awareness of its limitations. Future research should focus on longitudinal studies, ethical considerations of AI in education, and strategies for equitable access to technology.

In conclusion, technology represents a powerful ally in second language acquisition, offering tools and environments that align with contemporary theories of learning. Its role will continue to evolve as new technologies emerge, challenging educators to adapt while maintaining pedagogical integrity.

REFERENCES

1. Chapelle, C. (2001). *Computer Applications in Second Language Acquisition*. Cambridge, p. 15–32.
2. Krashen, S. (1985). *The Input Hypothesis*. London, p. 1–10.
3. Long, M. (1996). The role of the linguistic environment in SLA. *Handbook of SLA*, p. 413–468.
4. Lantolf, J. (2000). *Sociocultural Theory and SLA*. Oxford, p. 79–101.
5. Warschauer, M. (1996). Computer-assisted language learning. *CALICO Journal*, p. 3–20.
6. Hubbard, P. (2009). Computer-assisted language learning. *Routledge Encyclopedia*, p. 175–178.
7. Kukulska-Hulme, A. (2012). Mobile-assisted language learning. *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, p. 249–252.
8. Burston, J. (2015). MALL effectiveness. *ReCALL*, p. 110–128.
9. Dudeney, G., & Hockly, N. (2016). *Digital Language Learning*. Oxford, p. 60–78.
10. Hampel, R., & Stickler, U. (2015). Developing online language teaching skills. *Language Learning Journal*, p. 41–55.
11. Godwin-Jones, R. (2018). AI and language learning. *Language Learning & Technology*, p. 3–15.
12. Selwyn, N. (2016). *Education and Technology*. London, p. 85–102.
13. Larsen-Freeman, D. (2018). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford, p. 40–58.
14. Mayer, R. (2009). *Multimedia Learning*. Cambridge, p. 85–95.
15. Little, D. (2007). Learner autonomy. *Language Teaching*, p. 14–23.

DERIVATIONAL AND SEMANTIC PRINCIPLES OF ECOLOGICAL TERMINOLOGY IN UZBEK AND ENGLISH: A COMPARATIVE AND LINGUISTIC APPROACH

Ruziyeva Muhayyo Baxtiyor qizi

Sharq Universiteti “Ijtimoiy-gumanitar

fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0002-0454-5457

E-mail: muhayyoruziyeva38@gmail.com

ANNOTATSIYA: Mazkur maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi ekologik terminlarning derivatsion va semantik prinsiplari qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganadi. Tadqiqotning maqsadi so‘z yasalish modellari, semantik o‘zgarishlar va ikki til o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashdir. Korpusga asoslangan tavsifiy-qiyosiy metod yordamida ekologik terminlar affiksatsiya, qo‘shma so‘zlar, konversiya, o‘zlashma va semantik kengayish kabi mexanizmlarga ko‘ra tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida terminologiya ko‘proq qo‘shma so‘zlar va Grek-Lotin affikslari orqali rivojlanadi, o‘zbek tilida esa milliy affikslar va semantik moslashuv yetakchi o‘rinni egallaydi. Mazkur maqola qiyosiy terminologiya, tarjima va ekologik diskurs sohalariga hissa qo‘sadi.

KALIT SO’ZLAR: ekologik terminlar, derivatsiya, semantika, qiyosiy tilshunoslik, Ekolingvistika, O‘zbek tilshunosligi, Ingliz ilmiy terminologiyasi birikmalar, Ekologik siyosat, Leksik o‘zlashma (o‘zlashgan so‘zlar).

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются деривационные и семантические принципы формирования экологических терминов в английском и узбекском языках с позиции сравнительной лингвистики. Цель исследования заключается в выявлении моделей словообразования, семантических изменений, а также сходств и различий между двумя языками. С использованием описательно-сравнительного метода на основе корпусного анализа экологические термины были проанализированы по таким

механизмам, как аффиксация, словосложение, конверсия, заимствование и семантическая деривация. Результаты исследования показывают, что в английском языке терминология преимущественно развивается через словосложение

и использование греко-латинских аффиксов, в то время как в узбекском языке ведущую роль играют национальные аффиксы и семантическая адаптация. Данная работа вносит вклад в области сравнительного терминоведения, переводоведения и экологического дискурса.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экологические термины, деривация, семантика, сравнительная лингвистика, эколингвистика, узбекское языкознание, английская научная терминология, композиты, экологическая политика, лексическое заимствование.

ANNOTATION: This article examines the derivational and semantic principles of ecological terms in English and Uzbek from a comparative linguistics perspective. In this paper the focus is on the word formation models, the changes in meaning and the similarities and differences in the conceptualization of ecological phenomena.

A corpus based descriptive comparative research method was used to analyze ecological terms in the framework of derivational mechanisms such as affixation, compounding, conversion, borrowing and semantic broadening. The analysis shows that compounding and Greco-Latin affixation are more prevalent in the ecological terms of the English language. Whereas in the ecological terms of the Uzbek language the predominant means are native affixation, calque translation and semantic adjustment. This research has a value in comparative studies of terminology and in translation studies, lexicography and environmental discourse.

KEYWORDS: ecological terminology, derivation, semantics, comparative linguistics, Ecolinguistics, Derivational Morphology, Uzbek Linguistics, English Scientific Terminology, Neoclassical Compounds, Environmental Policy, Lexical Borrowings.

Introduction

Ecology, being an interdisciplinary science, calls for a vocabulary that could be specific enough for scientific usage but general enough for broader applications, such as policymaking or education. The development of scientific vocabulary is anything but context-free, as it is deeply rooted in the morphology, development, and worldview of each language. When English, a language belonging to the Germanic language family, is compared with Uzbek, a language belonging to the Turkish family, the chance to understand the adaptation of languages to scientific imperatives under the new era provides a fascinating perspective.

Unlike them, the history of the development of the Uzbek language is relatively unique. As an agglutinative Turkic language, Uzbek has been in contact with many languages, such as Persian, Arabic, and Russian, which have influenced the language's dialect. In the history of the Uzbek language, its system of ecological terminology is chronologically its “beginnings” The Uzbek language system of ecological terminology is in a state of a paradox. As a result of the Soviet Union's rule of Uzbek language, the ecological system of the Uzbek language contributed what is known as an “ecological rupture”. This is the result of the Soviet style suppression of the indigenous knowledge and native lexicon that described the local systems of soil and water management, which was replaced with the Russian-based technocratic language. The system of local language management, which, by its very nature, was a means of conceptualizing the distinct systems of soil and water management, was disconnected from the means of control and contributed to such things as the ecological disaster of the Aral Sea.

Since Uzbekistan gained independence, and particularly after the reforms of 2025, the country has made the first steps in focusing on the standardization and revitalization of the country's ecological terminology. The first of these, Presidential Decree No. UP-217 and the subsequent Resolution No. PP-343, have created new institutional arrangements which restructure the ministries by turning the Ministry

of Ecology into the National Committee on Ecology and Climate Change. These changes are more than just nominal; they will create new administrative routines that will facilitate the implementation of the “Yashil Makon” (Green Space) project and the activities of the newly created “Eco-police”. This paper will examine the evolution of this new terminology and attempt to analyze its components and compare them to the existing English terminology to provide a model for standardization and effective scientific communication. The paradigm of this paper is within the scope of ecolinguistics, which centers language as the medium that encapsulates the relationship between humans and the environment. The metaphor of the linguistic ecosystem, coined by Einar Haugen on the ‘ecology of language’, is a simple yet effective way of describing the relationship between a language and the society that speaks it.[10]

Because of the developing of the environmental sciences, there has been a need for a more precise and structured ecological terminology. The terminology as well as the system of ecological categorization is a direct result of the advancement of the respective science and the structure of the respective language. A comparative analysis of the ecological terminology of the English and Uzbek languages provides the study of the universal derivational-semantic and various particular mechanisms. This study has focused on the derivational process, as they are of utmost value in translation, policy, and education.

Literature Review

The role of derivation in the formation of terms has been noted in the theory of terminology (Cabré, 1999; Sager, 1990). [3] The Semantics of Language studies show the role of affixation, compounding, and semantic broadening on the formation of terms (Lyons, 1995; Fillmore, 1982).[8] The studies of the English language ecological terminology show the abundant use of the Greco-Latin Affix, compound words, and the use of the international English language. The studies of the terms in Uzbek language show the native affixation, calque, and morphological adaptation. The present study is of almost importance, because of the absence of the comparative studies of the English and Uzbek ecological terminology.

Methodology

The study employed a descriptive comparative, and corpus-based methodology. The study collected ecological terminology from such sources as scientific journals, textbooks, policy documents, and online environmental databases. The collected terminology was analyzed in terms of its derivational structure (affixation, compounding, borrowing, conversion) and semantic features (narrowing, broadening, metaphorical extension). Frequency distribution, semantic transparency, and cross-linguistic adaptation were evaluated. Comparative tables were created to illustrate the correspondences and divergences between English and Uzbek terms.

Overall, 60% of words in English are created through morphological processes, whether native or within neoclassicism. 35% of these processes are via affixation, with a wide variety of used prefixes (eco-, bio-, de-, enviro-) and used suffixes (-logy, -system, -sphere, -friendly). Compounding adds 25% to this category via transparent, multi-word expressions like ‘greenhouse effect’ or ‘carbon footprint’ as single terms. In contrast, 70% of Uzbek ecological terminology consists of borrowed words - mostly from English or Russian, and terms like ekologiya, ekotizim (ecosystem), or biogaz are directly adopted into the Uzbek language. Native word formation in Uzbek employs agglutinative suffixation (10%), and native compounding (15%) to a lesser degree. Significant native formations are atrof-muhit (environment, literally “surrounding-world”) and terms like barqarorlik (sustainability/stability) formed with the suffix -lik.[4]

The analysis reveals significant distinctions in how ecological concepts are lexicalized in both languages. The distribution of word-formation mechanisms highlights English as a “source system” and Uzbek as a “recipient system”.[1]

Word Formation Type	English (%)	Uzbek (%)	Examples (Eng / Uzb)
Affixation	35	10	<i>Deforestation / Ifloslanish</i>
Compounding	25	15	<i>Greenhouse effect / Atrof-muhit</i>
Borrowing	10	70	<i>Hydrosphere / Gidrosfera</i>
Calquing	15	4	<i>Green economy / Yashil iqtisodiyot</i>

I-table

Structural Complexity

Both languages exhibit a strong trend toward “polycomponent” (multi-word) terms, with Uzbek at 83% and English at 81.9%. [5]

- Simple Terms (Monolexemic): English: *forest, flora, sea*; Uzbek: *o'rmon, o'simliklar, dengiz*.
- Two-Component Terms: English: *carbon footprint, climate change, riverside*; Uzbek: *karbon izi, iqlimgan o'zgarishi, daryo bo'yisi*.
- Three-Component Terms: English: *emissions intensity, disaster preparedness*; Uzbek: *tabiatni muhofaza qilish, falokatga tayyorgarlik*.
- Scientific Phrases: English: *assessment of the environment*; Uzbek: *atrof-muhit holatini baholash*. [9]

Results and Analysis

English ecological terminology is composed of compound words (greenhouse effect, biodiversity loss), affixed words (deforestation, pollution), and loanwords (ecosystem, biosphere). Compound words ensure semantic transparency, while affixed words make it possible to produce new lexemes in a productive way. International uniformity is kept through loanwords. Uzbek ecological terminology makes substantial use of indigenous affixes like *-lik*, *-chi*, *-lanish* (*ifloslanish*, *ekologiklik*). International loanwords are adapted phonemically, semantically, or translated by calquing (*atrof-muhit muhofazasi*). The preference for Uzbek ecological terminology is based on semantic transparency and native speaker understanding, with the incorporation of international terminology according to the syntactic structure of these multi-word terms displays a high degree of stability. In English, these often take the form of noun-noun or adjective-noun compounds (e.g., “emissions intensity”). In Uzbek, they are frequently rendered as analytic phrases or through descriptive translation, such as *tabiatni muhofaza qilish* (protection of nature) or *iqlimg o‘zgarishi* (climate change). The slightly higher percentage of polycomponent terms in Uzbek (83%) reflects its tendency toward descriptive translation when direct lexical equivalents are absent.

Semantic Features and Transparency

The semantic analysis of ecological neologisms reveals a divide between scientific precision and metaphorical accessibility. English ecological neologisms frequently describe processes (*-ing*), capabilities (*-able*), and actions (*de-*). They are often characterized by high semantic transparency, where the meaning can be inferred from the constituent parts (e.g., “biodegradable”).

In Uzbek, semantic development is often shaped by the intermediary role of Russian. Many English concepts entered Uzbek via Russian, leading to “semantic transfers” where the Uzbek term may carry slightly different connotations than the original English. For example, “sustainability” is translated as *barqarorlik*, but while the English term encompasses a complex socio-economic-environmental triad, *barqarorlik* is often perceived more traditionally as “stability” or “durability”.[7]

Ecolinguistic Embedding in Proverbs and Zonyms

The analysis of 240 proverbs reveals that ecological knowledge is culturally situated. English proverbs often use animal traits to reflect individual-centered moral evaluations (e.g., “Eagles do not catch flies”). Uzbek proverbs, rooted in pastoral life, emphasize communal harmony and patience, frequently featuring the camel (*tuya*), horse (*ot*), and wolf (*bo’ri*). This cultural embedding suggests that while scientific terminology is becoming standardized, the conceptual frameworks through which the public understands ecology remain distinct.

Discussion

Principles of derivation and meaning in ecological terminology depend on typological properties of languages and linguistic factors such as globalization and international collaboration in scientific research. English is the source language for many international terms, and Uzbek has developed these terms using affixation, calquing, and meaning conversion. Results have implications for translation, standardization of terminology, and preparation of bilingual texts for education.

The Impact of Agglutination in Uzbek

Uzbek, as an agglutinative language, constructs technical words by attaching multiple suffixes to a root. While this is used for terms like *o’quvchi* (learner), technical ecology often bypasses native resources for borrowing.¹² However, native formations like *ifloslantirmoq* (*pollute*), *o’rmonlarni kesish* (*deforestation*), and *qurg’oqchilik* (*drought*) show the potential for native derivational expansion.

Historical Erasure and Restoration

The suppression of Uzbek terms like *zovur* (drainage) and *sho’rlik* (salinization) in favor of Russian technocratic terms during the Soviet era caused an “ecological rupture”.[7] Reintegrating these terms is critical for sustainable management.[7]

2025–2026 Institutional and Terminological Reforms

The recent Presidential reforms (UP-217) have introduced new terminological needs:

- **Institutions:** *National Committee on Ecology and Climate Change* (*Ekologiya va iqlim o’zgarishi milliy qo’mitasi*).[10]

- **Law Enforcement:** *Eco-police (Eko-politsiya)* with specialized powers.[6]
- **Digital Platforms:** *Unified Environmental Online Platform* to be operational by 2026.[6]
- **National Projects:** *Yashil Makon* (Green Space), *Toza Havo* (Clean Air), and *Bio Meros* (Bio Heritage).[6]

Conclusion

Ecological terminology in English and Uzbek is characterized by common linguistic principles and specific mechanisms of word formation. Mastery of these processes is extremely important for standardization, translation, and environmental education. For further research, one could consider tracing these processes through time and how new environmental terms impact this process.

Comparative studies in the field of ecology English and Uzbek are in the process of breakthrough development. English terminology uses neoclassical compounding and gives a steady model to the world, while Uzbek uses more borrowing and a more transforming model of compound standardization. To remain in the sphere of control and understanding of the public, the Uzbek language ecology needs to:

1. Eliminate the incoherence in the use of the terminology of biodiversity (bioxilmillik vs ekotizim).
2. Repair the historical “rupture” of the local ecological vocabulary
3. Use the agglutinative system to make terms, which will be transparent and of native origin, and will be in a more democratic style.

References

1. Ахманова, О. С. (2004). Словообразование и лексикология. Москва: Едиториал УРСС.
2. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
3. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, Methods and Applications. John Benjamins.

4. Crystal, D. (2019). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
5. Haugen, E. (1950). The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language*, 26(2), 210–231.
6. Ҳожиев, А. (2010). Ўзбек тили терминологияси. Тошкент: Фан.
7. Kurbanov & Saidova (2021). Linguistic peculiarities of ecological terminology in English and Uzbek.
8. Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge University Press.
9. Nigmatullina, A. S. (2020). Comparative Analysis of Ecological Terminology in the English, Uzbek, and Russian Languages. *IJSR*, 581–583.
10. Presidential Decree No. UP-217 (Nov 19, 2025). On Measures to Establish a Management System in Ecology and Tourism.
11. Раҳматуллаев, Ш. (2006). Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Университет.
12. Sager, J. C. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. John Benjamins.
13. Saliyeva Z., & Norboev A. (2024). Translation of Ecological Terms from English into Uzbek: Challenges and Strategies. *Journal of New Century Innovations*, 59(1), 198–201.
14. Stibbe, A. (2015). *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*. Routledge.
15. Yule, G. (2020). *The Study of Language*. Cambridge University Press.

THE USE OF MULTIMEDIA TOOLS IN DEVELOPING ORAL SPEECH SKILLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS: PRACTICAL EXPERIENCE

Sayidova Mokhichekhra Islomovna

as a English teacher of Sharq University

ORCID: 0009-0001-2579-7728

E-mail: sayidovamoxichexra@gmail.com

Abstract: The rapid development of information and communication technologies has significantly influenced modern education. Multimedia tools have become an integral part of the teaching and learning process, especially in foreign language education. This article examines the role of multimedia tools in developing learners' oral speech skills within the educational process. Based on practical teaching experience, the study highlights the effectiveness of using audio-visual materials, interactive platforms, and digital applications to improve speaking competence, pronunciation, fluency, and communicative confidence. The findings suggest that multimedia-based instruction increases learners' motivation and creates a more interactive and student-centered learning environment.

Keywords: multimedia tools, oral speech skills, foreign language education, speaking competence, educational technology.

Introduction

In the context of globalization, the ability to communicate effectively in a foreign language has become one of the key objectives of modern education. Among the four main language skills—listening, speaking, reading, and writing—speaking is often considered the most challenging for learners. Traditional teaching methods are not always sufficient to develop learners' oral speech skills, as they may lack authenticity, interactivity, and engagement. With the integration of multimedia tools into education, new opportunities have emerged to enhance the teaching of speaking skills. Multimedia combines text, sound, images, video, and animation, allowing

learners to experience language in a more natural and meaningful context. This article aims to explore the practical use of multimedia tools in developing oral speech skills and to analyze their impact on learners' communicative abilities.

Literature Review

Many researchers emphasize the importance of multimedia technologies in language education. According to Mayer's Cognitive Theory of Multimedia Learning, learners understand information more effectively when it is presented through both visual and auditory channels. Studies by Richards and Rodgers highlight that communicative language teaching is more successful when supported by authentic multimedia materials.

Previous research indicates that the use of videos, podcasts, interactive software, and online communication platforms improves learners' pronunciation, intonation, and fluency. Moreover, multimedia tools provide exposure to native speaker models and real-life communication situations, which are essential for developing oral speech skills.

Methodology

The practical experience described in this article is based on teaching English to university students. Various multimedia tools were integrated into regular speaking lessons over one academic semester. The methods included:

- Using educational videos and short films for discussion and role-play activities;
- Incorporating audio materials such as podcasts and dialogues to practice listening and speaking;
- Applying interactive platforms (e.g., presentation software, language learning applications, and online quizzes);
- Organizing pair and group speaking tasks supported by multimedia content.

Students' speaking performance was observed and evaluated through classroom participation, presentations, dialogues, and oral tests.

Practical Experience and Discussion

The use of multimedia tools demonstrated several positive outcomes. First, students showed increased motivation and interest in speaking activities. Visual and audio materials helped them better understand the context and meaning of conversations, reducing anxiety and fear of making mistakes.

Second, multimedia tools supported the development of pronunciation and fluency. Repeated exposure to authentic audio and video materials allowed students to imitate native speaker speech patterns. Interactive speaking tasks encouraged active participation and collaboration among learners.

Third, multimedia-based activities created a learner-centered environment. Students became more autonomous, as they could practice speaking outside the classroom using digital resources. Teachers, in turn, acted as facilitators rather than sole sources of knowledge.

Conclusion

The practical experience confirms that multimedia tools play a significant role in developing oral speech skills in the educational process. Their effective integration enhances learners' communicative competence, motivation, and confidence in speaking. Multimedia-based instruction also supports interactive and student-centered learning, which is essential in modern education. It can be concluded that the systematic use of multimedia tools should be encouraged in language classrooms. Future research may focus on comparing different types of multimedia tools and their specific impact on various aspects of oral speech development.

References

1. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press.
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
3. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. Longman.
4. Nation, I. S. P., & Newton, J. (2009). *Teaching ESL/EFL Listening and Speaking*. Routledge.

INSTITUTSIONAL YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK

PEDAGOGLARDA KASBIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Hamroyev Murodullo Nemat o‘g‘li

Sharq Universiteti

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0001-6851-4759

E-mail: hamroyevmurodullo08@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak pedagoglarda kasbiy madaniyatni shakllantirish jarayoni institutsional yondashuv asosida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda pedagog shaxsiga qo‘yilayotgan kasbiy, axloqiy va madaniy talablar ochib berilib, kasbiy madaniyatning mazmuni va tarkibiy komponentlari asoslab berilgan. Ilmiy-adabiyotlar tahlili asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirishda institutsional mexanizmlarning roli aniqlangan hamda mazkur yondashuvning pedagogik ta’lim jarayonidagi samaradorligi asoslangan. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, bo‘lajak pedagoglarda professionallik, kasbiy layoqatlilik va axloqiy yetuklikni shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak pedagog, kasbiy madaniyat, institutsional yondashuv, pedagogik ta’lim, kasbiy kompetensiya, pedagog shaxsi.

Аннотация. В статье с научно-теоретической точки зрения рассматривается процесс формирования профессиональной культуры будущих педагогов на основе институционального подхода. В исследовании раскрываются профессиональные, нравственные и культурные требования, предъявляемые к личности педагога в современных социально-экономических условиях, а также обосновываются содержание и структурные компоненты профессиональной культуры. На основе анализа научной литературы определена роль институциональных механизмов в развитии профессиональной культуры будущих учителей и аргументирована

эффективность данного подхода в системе педагогического образования. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования системы подготовки педагогических кадров, а также для формирования профессионализма, профессиональной компетентности и нравственной зрелости будущих педагогов.

Ключевые слова: будущий педагог, профессиональная культура, институциональный подход, педагогическое образование, профессиональная компетентность, личность педагога.

Abstract . This article provides a scientific and theoretical analysis of the process of forming the professional culture of future teachers based on an institutional approach. The study reveals the professional, moral, and cultural requirements imposed on the teacher's personality in contemporary socio-economic conditions and substantiates the content and structural components of professional culture. Based on the analysis of scholarly literature, the role of institutional mechanisms in developing the professional culture of future teachers is identified, and the effectiveness of this approach in teacher education is justified. The research findings have practical significance for improving the teacher training system and for fostering professionalism, professional competence, and moral maturity among future educators.

Keywords: future teacher, professional culture, institutional approach, teacher education, professional competence, teacher personality.

Zamonaviy ta'lif tizimida pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, pedagogik oliy ta'lif muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy madaniyatni shakllantirish masalasi ta'lif jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglar kasbiy madaniyatini shakllantirish jarayoni institutsional yondashuv asosida o'rganilib, uning pedagogika fanining hozirgi rivojlanish bosqichidagi ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyati yoritib beriladi.

Maqolada pedagog shaxsining kasbiy madaniyatini rivojlantirish jarayonining mazmun-mohiyati, uni shakllantirishda pedagogik oliy ta’lim muassasalarining institutsional imkoniyatlari hamda tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-adabiyotlar tahlili asosida asoslab beriladi. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy madaniyatni shakllantirishning samarali yo‘llari muallifning ilmiy qarashlari va tahliliy xulosalari bilan boyitilgan holda yoritiladi. Mazkur tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi bilan ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada institutsional yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy madaniyatni shakllantirishning dolzarbligini o‘rganilgan adabiyotlar tahlili orqali asoslab beriladi. Ma’lumki, pedagogika jamiyatning rivojlanish qonun-qoidalariga tayangan holda taraqqiy etadi. Bugungi kunda esa ana shu jarayon avj pallasiga chiqmoqda. Xususan, huquqiy davlat barpo etish yo‘lida amalga oshirilayotgan ishlar, milliy ong kun sayin yuksalayotganidan dalolat beradi. Inson ongi taraqqiy etmas ekan, ijtimoiy hayot jabhalarida hech bir o‘zgarish sezilmaydi. Modomiki, zamon jadal sur’atlarda o‘zgarayotibdimi, demak, pedagogika ham shu o‘zgarishlarga hamohang bo‘lmog‘i darkor. Ushbu maqolada pedagogning ta’lim-tarbiya jarayonidagi vazifasi, shuningdek pedagogning umumiyligi va kasbiy madaniyati ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Xususan, muhtaram prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning: “Yangi O‘zbekistonning asosiyligi ustuni — bilim, ta’lim va tarbiya bo‘ladi!” - degan davatlari barcha pedagog kadrlar oldiga yuksak vazifalarni qo‘yadi[1]. Prezidentimizning “Bizni hamisha o‘ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurishturishi, bir so‘z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog‘liq. Bugun zamon shiddat bilan o‘zgaryapti. Bu o‘zgarishlarni hammadan ham ko‘proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o‘z davrining talablari bilan uyg‘un bo‘lsin. Lekin ayni paytda o‘zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug‘ zotlarning avlodimiz, degan da’vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o‘zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan.” - degan so‘zlari albatta bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorlash va ularning kasbiy madaniyatini

oshirish masalasi naqadar dolzarbligini yana bir karra tasdiqlaydi [2]. Xalqaro pedagogik tajribalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lism amaliyotining differensiallashuvi va innovatsion rivojlanishi sharoitida yangicha fikrlay oladigan, pedagogik yangiliklarni ta'lism jarayoniga samarali joriy etishga qodir professional pedagog kadrlarni tayyorlash oliy ta'lism tizimining ustuvor strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lismning asosiy maqsadi jamiyat va davlat ehtiyojlariga mos, ijtimoiy va kasbiy faoliyatga moslashuvchan, uzlucksiz o'z-o'zini rivojlantirishga qodir shaxsni shakllantirishdan iboratdir.

Pedagog shaxsining kasbiy madaniyati amaliy xarakterga ega bo'lgan murakkab pedagogik hodisa bo'lib, u Pedagogning kasbiy faoliyatining barcha yo'nalishlarida namoyon bo'ladi. Shu bois ta'lism muassasalarida pedagog shaxsiga qo'yiladigan kasbiy, axloqiy va metodik talablarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur talablarni qondirish va ta'lism sifatini ta'minlash jarayonida Pedagogning kasbiy madaniyatini shakllantirish muhim pedagogik vazifa sifatida qaraladi. Ta'lism tizimi jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi asosida shaxsning ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy institut hisoblanadi. Ushbu jarayonni amalga oshiruvchi yetakchi subyekt sifatida o'qituvchi (muallim) faoliyati namoyon bo'ladi. Muallimlik kasbining ijtimoiy ahamiyati faqatgina bilim berish va tarbiyalash bilan cheklanib qolmay, balki tanlangan kasb yo'nalishi bo'yicha maxsus fanlar, ularning nazariy asosini tashkil etuvchi fundamental fanlar, shuningdek, pedagogika va psixologiya sohalariga oid bilimlarni puxta egallagan holda ta'lism-tarbiya jarayonini samarali tashkil eta olishida ifodalanadi. Aynan ushbu omillar o'qituvchi kasbiy madaniyatining shakllanganlik darajasini belgilovchi muhim mezonlar sifatida namoyon bo'ladi. Pedagog kasbiy faoliyatni yuksak darajada amalga oshira oladigan, yuqori madaniyatga ega, o'z mutaxassislik fanini chuqr biluvchi, shuningdek, umumiy va yosh davrlar psixologiyasi hamda ta'lism-tarbiya metodikasini puxta egallagan mutaxassis sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lism-tarbiya jarayonining asosiy maqsadi jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda barkamol, yetuk shaxs va raqobatbardosh malakali mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir. Shu nuqtayi nazardan, ta'lism jarayonining samaradorligi o'quvchilarning egallagan

bilim, ko‘nikma va malakalari darajasi, mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan tayyorgarligi hamda ijtimoiy hayotda o‘z o‘rnini topa olish kompetensiyalari orqali baholanadi.

Pedagog shaxsining ijtimoiy va kasbiy sifatlariga tarixan alohida e’tibor qaratib kelingan bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti va zamon talablari bilan uzbek bog‘liq holda o‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar izchil ravishda takomillashib borgan. Ilmiy tadqiqotlar natijalari pedagog shaxsida muayyan ijtimoiy va intellektual sifatlarning shakllangan bo‘lishi kasbiy faoliyat samaradorligining muhim sharti ekanligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, pedagog pedagogik kasbning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni, uning vujudga kelish va rivojlanish bosqichlari haqida yetarli tasavvurga ega bo‘lishi lozim. Pedagogika tarixini o‘rganish orqali bo‘lajak o‘qituvchi pedagogik faoliyatning insoniyat hayotidagi ahamiyatini, shuningdek, ta’lim-tarbiya jarayonida amal qilinadigan asosiy qonuniyatlar va tamoyillarning shakllanish jarayonini chuqur anglab yetadi.

Ikkinchidan, bo‘lajak pedagogda intellektual faoliyatning asosiy tarkibiy qismlari, jumladan, tafakkur, xotira, idrok, tasavvur va diqqat kabi psixik jarayonlar rivojlangan bo‘lishi, shuningdek, xulq-atvor madaniyati va pedagogik muloqot ko‘nikmalari shakllangan bo‘lishi talab etiladi. Ushbu sifatlar pedagogning ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, pedagog falsafiy bilimlarga ega bo‘lishi zarur. Falsafa fanini o‘zlashtirish pedagogda abstrakt va mantiqiy fikrlash, hodisalarga tanqidiy yondashish hamda ularni tizimli tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa Pedagogning kasbiy faoliyatida ongli qarorlar qabul qilishiga va pedagogik muammolarni samarali hal etishiga imkon yaratadi. O‘qituvchi auditoriyaga kirganda, unda abstrakt tafakkur sust rivojlangan bo‘lsa, o‘zini yo‘qotib qo‘yadi. Auditoriyadagilar diqqatini o‘ziga jalb qilishi uchun, kishida abstrakt tafakkur yaxshi rivojlangan bo‘lishi lozim.

To‘rtichidan, muayyan fan bilimlarni o‘rgatuvchi pedagog yosh avlodni axloq va odobga ham o‘rgatishi kerak. Zero, bunday vazifa pedagog va o‘qituvchilarning burchi, hamda mas’uliyati hisoblanadi.

Beshinchidan, ta’lim-tarbiya bilan shug‘ullanuvchi kishi, albatta, estetik tarbiyalangan bo‘lishi shart. Estetik tarbiyaning jamiyat tarqqiyotida naqadar muhim rol o‘ynashi hammaga ma’lum. Estetik tarbiya ma’naviy tarbiyaning muhim va tarkibiy qismi ekanini unutmaslik kerak. Yuqoridagi ijtimoiy sifatlardan tashqari Pedagogning kasbiy madaniyati va pedagogning kasbiy shakllanishi ham muhim ahamiyatga ega. Pedagogning kasbiy madaniyati uning kasbiy faoliyat doirasidagi, uning shaxsiy sifat tavsifining mohiyati-tizimli ta’limdan iborat bo‘lib, Pedagogning kasbiy shakllanishi, avvalo, oliy ta’lim muassasasida kasbiy ta’lim olish jarayonida amalga oshadi. Biroq mazkur jarayon faqatgina formal ta’lim bilan cheklanmay, balki pedagogning o‘z-o‘zini tarbiyalashi, kasbiy faoliyatini doimiy takomillashtirib borishi, zamonaviy ilmiy-pedagogik bilimlardan xabardor bo‘lishi hamda malaka oshirish tizimi orqali o‘z kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirib borishi bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu omillar pedagog shaxsida kasbiy fazilatlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogning umumiy madaniyati uning ijtimoiy ahamiyatga ega shaxsiy sifatlarining kasbiy faoliyat jarayonida namoyon bo‘lish darajasini ifodalaydi. Madaniyat shaxsning ma’naviy-ruhiy rivojlanish darjasи, intellektual salohiyati va ijodiy qobiliyatlarining amaliy faoliyatda ro‘yobga chiqish ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. Insonning madaniy rivojlanishi esa uning bilimlari, e’tiqodlari, qobiliyatları hamda xulq-atvorining ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanish jarayonini o‘zida mujassam etadi.

Zamonaviy o‘qituvchi shaxsining muhim xususiyati uning kasbiy rivojlanishining dinamik xarakterga ega ekanligi bilan belgilanadi. Mazkur holat pedagog kasbiy madaniyatining mazmuni doimiy yangilanib borishini taqozo etadi. Ushbu masala yuzasidan quyidagi ilmiy xulosalarni keltirish mumkin: birinchidan, o‘qituvchi kasbiy madaniyati tarkibida professionallik, chuqr bilimdonlik va zamonaviy pedagogik tafakkur komponentlari yetakchi o‘rin egallaydi; ikkinchidan, pedagog kasbiy madaniyatining mazmunida kasbiy layoqatlilik, axloqiy yetuklik hamda kasbiy faoliyat natijalarini tahlil qilish va baholashga doir kompetensiyalar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Pedagogning pedagogik madaniyati tashkil topgan ko'rsatgichlar darajasi va asosiy tizimli komponentlariga quyidagilar kiradi: A) intellektual rivojlanish darajasi (eng avvalo, pedagogik tafakkurning rivojlanishi); B) pedagogik faoliyatning har tomonlama tashkil topishi va darajasi; C) asosiy kasbiy pedagogik etika, ma'naviy harakter, va odob madaniyati; D) o'zaro munosabat madaniyati; E) so'zlashuv madaniyati; F) tashqi ko'rinish madaniyati va boshqalar [3]. Pedagogik fikrlash madaniyatiga pedagogik taxlil va sintez qobiliyatining rivojlanishi, fikrlashdagi tanqidiy kurash, mustaqillik, kenglik, epchillik, faollik, tezlik, kuzatuvchanlikning rivojlanishi, pedagogik xotira va boshqalar kiradi. Pedagogik fikrlash madaniyati bo'lган о'qituvchi tafakkuri-dunyo qarashining uch bosqichini о'з ichiga oladi: birinchisi metodologik dunyo qarashdagi pedagogik ishonchlar. Metodologik tafakkur о'qituvchiga о'zining kasbiy faoliyatiga to'g'ri qaray olishiga, gumanistik strategiyani ishlab chiqishiga imkon yaratadi. Pedagogik tafakkurning ikkinchi bosqichi-taktikaviy dunyoqarash bo'lib, u о'qituvchiga pedagogik fikrlash, pedagogik jarayonning moddiylashuviga imkon yaratadi. Uchinchi bosqichi umumiy pedagogik qonuniyatlarni, real pedagogik faoliyatning unikal xodisasi bo'lib hisoblangan bo'lim-bo'limlarga tadbik qilishda namoyon bo'ladi. Bu tezkor fikrlashdir. Pedagogik madaniyat tuzilmasida uning odob-axloq bo'limi muhim о'rin egallaydi. Bu pedagogik ishonch jarayonining shakllanishi, natijasi va pedagogning о'з qiziqishlarini ko'prok aniqlash jarayonidir. Pedagog, kasbiy muxitdan reloksin jarayonga, о'zining tutgan о'mini yangilashga faol kirib borishi zarur. Pedagogik madaniyatning kasbiy faoliyatiga bog'liq tashkil etuvchisi pedagog tomonidan о'zining pedagogik qobiliyatlarining barcha spektrini bilib olganligini harakterlaydi, u esa pedagogik faoliyat muvaffaqiyatining nishonasi, pedagogik xatolarning oldini olish va nixoyat, pedagogik qobiliyat usullarini egallanganligidan iborat [4]. Ma'naviy madaniyat etuk bilimlarning nazariy darajasi holatida shakllanuvchi axloqiy bilimni о'з ichiga oladi. Bu kasbiy pedagogik etikadan iborat. Pedagogik aloqa qilish madaniyati suxbatdoshni eshitish va eshita olishda, savollar bera olishda, aloqani amalga oshirib boshqani tushuna olishda, muloqotning qiyin holatlarini kura olish va odamlardagi ta'sir holatini to'g'ri taxlil

qila bilihda, muloqotga tayyorlanish va muloqotga bo‘lgan xoxishlarda ko‘rinadi. Pedagog uchun eng zaruri nutq madaniyatini egallahadir. Pedagogning nutqi kundan-kunga o‘quvchilar uchun ibratli bo‘lib borib ularning nutq madaniyatini shakllantirishga yordam berishi kerak. Nutqning grammatik to‘g‘riligi, uning leksik boyligi, yaxshi ifodalanganligi, obrazliligi, nutq texnikasini egallanganligi Pedagogning turli xil kasbiy masalalarni sifatli yechishiga imkon beradi. Hozirgi zamon jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ro‘y berayotgan katta o‘zgarishlar kasbiy faoliyatning mazmuni va harakterini sifat jihatdan qayta o‘zgartirishni, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy madaniyatini, ijtimoiy-kasbiy safarbarligi darajasini, raqobatbardoshligini belgilovchi sifatlar (nazariy bilim va amaliy tayyorgarlikning uzviyligi va birligi, kasbiy madaniyat, moslashuvchanlik va kasbiy safarbarlik, kasbiy vazifalarni hal etish usullarini egallahash, turli kasbiy muammolarni yecha bilish qobiliyati, o‘ziga ishonch, mas’uliyat, muvaffaqiyatga intilish, faol hayotiy va kasbiy pozitsiya, o‘zining amaliy tajribasini muntazam boyitishga tayyorgarlik)ni talab etmoqda.

Materiallar va metodlar: tadqiqot jarayonida adabiyotlar bilan ishslash, suhbat, kuzatish hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Muhokama va natijalar: Hozirgi zamon jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida kuzatilayotgan tub o‘zgarishlar kasbiy faoliyat mazmuni va xarakterini sifat jihatdan yangicha talqin etishni taqozo etmoqda. Mazkur jarayon, o‘z navbatida, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy madaniyati, ijtimoiy-kasbiy safarbarlik darajasi hamda raqobatbardoshligini belgilovchi muhim sifatlarning shakllanishiga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Jumladan, nazariy bilimlar va amaliy tayyorgarlikning uzviy birligi, kasbiy madaniyat, moslashuvchanlik va kasbiy safarbarlik, kasbiy vazifalarni samarali hal etish usullarini egallahash, turli kasbiy muammolarni mustaqil yecha olish qobiliyati, o‘ziga ishonch, mas’uliyat, muvaffaqiyatga intilish, faol hayotiy va kasbiy pozitsiya hamda shaxsiy amaliy tajribani muntazam boyitishga tayyorgarlik kabi sifatlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagoglarda mazkur sifatlarni shakllantirish jarayoni institutsional yondashuv asosida tashkil etilganda uning samaradorligi sezilarli darajada ortadi. Institutsional yondashuv bo'lajak o'qituvchining ta'lim muassasasi faoliyatini tartibga soluvchi me'yorlar, qadriyatlar va qoidalarni ongli ravishda qabul qilishi hamda o'zini ushbu institutning to'laqonli subyekti sifatida anglashiga xizmat qiladi. Bunday yondashuv ijtimoiy munosabatlarni tizimlashtirish, ta'lim jarayonida barqarorlikni ta'minlash va tashkiliy-pedagogik tartibni mustahkamlash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Natijada institutsional yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik ta'lim jarayoni bo'lajak pedagogning yuksak axloqiy fazilatlar va rivojlangan kasbiy madaniyatga ega bo'lishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, u ta'lim muassasasida sog'lom ta'limiy-tarbiyaviy muhitni shakllantirish va rivojlantirishga faol hissa qo'sha oladigan, o'z kasbiy faoliyatiga mas'uliyat bilan yondashadigan, zamonaviy talablarga mos tayyor kadr sifatida shakllanadi. Olingan natijalar bo'lajak pedagoglar kasbiy madaniyatini shakllantirishda institutsional yondashuvning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, hozirgi zamon o'qituvchisi shaxsining muhim xususiyati uning kasbiy rivojlanishining dinamik xarakterga ega ekanligi bilan belgilanadi. Zamonaviy ta'lim muhitida pedagogdan nafaqat chuqr kasbiy bilim va ko'nikmalar, balki doimiy yangilanishga tayyorlik, kasbiy moslashuvchanlik va o'z faoliyatini tanqidiy baholay olish qobiliyati ham talab etiladi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, institutsional yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy madaniyatni shakllantirish jarayonida professionallik, bilimdonlik va zamonaviy pedagogik tafakkur komponentlari yetakchi o'rin tutadi; ikkinchidan, o'qituvchi kasbiy madaniyatining mazmunida kasbiy layoqatlilik, axloqiy yetuklik hamda kasbiy faoliyat natijalarini baholash va tahlil qilishga doir kompetensiyalar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 30-may Fanlar akademiyasi tashkil topganining 80 yilligiga bag`ishlangan nutqi. -T.: Oyna gazeytasi 34-son. 30.05.2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.
3. A.Abduaxadov. Pedagogik mahorat asoslari. Ma’ruzalar matni. Toshkent, 2009 yil
4. B.Ziyomuhhammadov. Pedagogika. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2006 yil.
5. Ishmuhamedov R.J., Yuldashev M.A. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnoogiyalar (ta’lim tizimi xodimlari, metodistlar, o‘qituvchilar, tarbiyachi vamurabbiylar uchun o‘quv qo‘llanma) - T. 2017, Z68 b .
6. Зеер Э.Ф. Психолого-дидактические конструкты качества профессионального образования. // М.: "Образование и наука" журнали. 2002. №2. С. -14.
7. Muslimov N.A. va boshkalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. / Monografiya. - Т.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2013. 76-81 b. 8. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. – 1990. – № 8. – С. 82-88.

UTILIZING MULTIMODAL PEDAGOGY: COMBINING VISUAL, SPATIAL, GESTURAL, AUDIO, AND LINGUISTIC MODES TO BOOST COMPREHENSION AND ENGAGEMENT

Madina Muzaffarova Umid qizi

teacher at Sharq University

ORCID: 0009-0002-2910-0817

E-mail: madina1012@icloud.com

Annotation. This article mainly explores the influence of multimodal pedagogy in English language teaching by focusing on how the integration of visual, spatial, gestural, audio, and linguistic modes can develop students' comprehension and engagement. In addition, table is also provided based on the results of students' involvement and participation during the lesson. Based on recent research and classroom experiences, we can come to the point that it provides practical strategies and evidence-based information for educators who are seeking to enrich their teaching practices. This powerful method can be of great importance while teaching English effectively to language learners.

Keywords:

Multimodal pedagogy, English language teaching, visual learning, audio learning, gestures, classroom engagement, comprehension, teacher-student interaction

Introduction

In today's diverse classrooms, English language teachers are facing the challenge of engaging students with varying learning preferences and backgrounds to make the lesson more engaging. Traditional, text-based approaches may not always address the needs of all learners and issues that may come along with it. Multimodal pedagogy is an approach that combines visual, spatial, gestural, audio, and linguistic model which has emerged as a promising strategy to make language learning more dynamic and accessible. In this article, we examine how multimodal teaching can

boost comprehension and engagement by offering students both theoretical perspectives and practical classroom applications to make language acquisition more effective.

Literature Review

Recent research on this matter underscores the productiveness of multimodal pedagogy in English language teaching classrooms. A systematic review of 34 studies (2013–2024) found that integrating images, audio, video, and interactive activities or materials into teaching significantly improves students' English skills in higher education settings (Zhang et al., 2024). In Chinese EFL classrooms, multimodal teacher-student interactions such as using gestures and reflective pauses were shown to foster greater student engagement than previously assumed (Li & Wang, 2025). Furthermore, studies in TESOL teacher education highlight the value of multimodal projects in preparing teachers to design and develop and deliver engaging lessons (Kim, 2020). These findings suggest that multimodal approaches not only benefit learners but also support teacher development, making learning process faster and more productive in classroom setting.

Methodology

In methodology, to explore the practical impact of multimodal pedagogy, a mixed-methods approach was adopted in a secondary English classroom over a six-week period to show effectiveness of multimodal pedagogy. The teacher incorporated multimodal resources such as picture books, graphic novels, digital media, and video presentations into the lesson. Moreover, lessons were designed to encourage students to use gestures, create visual aids, and participate in audio-visual assignments by teachers. Later, data were collected through classroom observations, student surveys, and analysis of student work to make final conclusion. Furthermore, engagement was measured by participation rates and qualitative feedback while comprehension was assessed through formative quizzes and project outcomes. These methods are applied to get final results based on multimodal pedagogy.+

Analysis and Results

The integration of multimodal strategies led to noticeable improvements in both engagement and comprehension. Participation rates increased by 25% compared to previous, text-based lessons. Students reported feeling more motivated and confident, particularly when working with visual and audio materials. Observations revealed that gestures and spatial arrangements (such as group work and movement activities) helped clarify complex language concepts. Formative assessments showed a 15% improvement in comprehension scores. Qualitative feedback indicated that students appreciated the variety and creativity of multimodal assignments, with several expressing that they felt “more involved” and “less anxious” during lessons.

Table 1. Improvements in engagement and participation

Aspect evaluated	Before Multimodal Pedagogy	After Multimodal Pedagogy
Student Participation	Baseline (100%)	+25% (125% of baseline)
Student Motivation	Moderate	High
Comprehension Scores	Baseline (70%)	+15% (average 85%)
Use of gestures/ spatial	Minimal	Frequent
Student feedback	Mixed	Positive
Creativity in Assessments	Low	High

Conclusion and Suggestions

As a conclusion, we can see that multimodal pedagogy offers English language teachers a powerful toolkit for enhancing classroom engagement and comprehension. By carefully combining visual, spatial, gestural, audio, and 134

linguistic modes, educators can create richer, more inclusive learning experiences that can benefit both students and teachers. Moreover, teachers are encouraged to experiment with multimodal texts, design assignments that integrate multiple modes, and use gestures and spatial arrangements to support instruction for learners. Ongoing professional development in multimodal teaching can further empower educators to meet the diverse needs of their students in today's globalized modern world.

References

1. Zhang, Y., Liu, H., & Chen, X. (2024). The effectiveness of multimodal teaching methods in higher education: A systematic review. *Heliyon*, 10(2), e143885.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844024143885>
2. Li, J., & Wang, S. (2025). Multimodal teacher-student interactions in Chinese EFL classrooms: A lag sequential analysis. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 10(1), 34.
<https://sfleducation.springeropen.com/articles/10.1186/s40862-025-00344-x>
3. Kim, M. (2020). Multimodal projects in TESOL teacher education: Perceptions and practices. *System*, 94, 102345.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0346251X20306977>
4. “Multimodal Literature in ELT.” *Children’s Literature in English Language Education Journal*. <https://clelejournal.org/article-3-multimodal-literature-elt/>

YOSHLAR EMOTSIONAL INTELLEKTI VA IJTIMOIY MULOQOT KO'NIKMLARI O'RTASIDAGI BOG'LQLIK

Qodirova Aziza Kamolovna
Sharq Universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlari” kafedrasi o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0006-1695-7992
E-mail: kodirovaaziza088@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada yoshlar emotsional intellekti va ularning ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasi ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy jamiyatda yoshlarning ijtimoiy moslashuvi, samarali kommunikatsiyasi va shaxslararo munosabatlardagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida emotsional intellektning ahamiyati bilan izohlanadi. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, so‘rovnama, kuzatuv va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar emotsional intellekt darajasi yuqori bo‘lgan yoshlar ijtimoiy muloqot jarayonida yuqori empatiya, kommunikativ moslashuvchanlik va ijtimoiy faollikni namoyon etishini ko‘rsatdi. Tadqiqot xulosalari ta’lim jarayonida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt, ijtimoiy muloqot, kommunikativ kompetensiya, empatiya, yoshlar, ijtimoiy moslashuv, shaxslararo munosabatlar.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь между эмоциональным интеллектом молодежи и их навыками социального общения. Актуальность исследования определяется возрастющей ролью эмоционального интеллекта в обеспечении эффективного межличностного взаимодействия и социальной адаптации молодежи. В ходе исследования использовались методы теоретического анализа, анкетирования, наблюдения и статистической обработки данных. Результаты исследования показывают, что высокий уровень эмоционального интеллекта способствует развитию

эмпатии, коммуникативной гибкости и социальной активности молодежи. Полученные выводы имеют практическое значение для совершенствования психолого-педагогической работы с молодежью.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, социальное общение, коммуникативные навыки, эмпатия, молодежь, социальная компетентность.

Abstract. This article analyzes the relationship between emotional intelligence and social communication skills among young people. The relevance of the study is determined by the growing importance of emotional intelligence as a key factor in social adaptation and effective interpersonal interaction. The research employed theoretical analysis, questionnaires, observation, and statistical methods. The findings indicate that a higher level of emotional intelligence is associated with greater empathy, communicative flexibility, and social activity among youth. The conclusions support the integration of emotional intelligence development strategies into educational practice.

Keywords: emotional intelligence, social communication, interpersonal skills, empathy, youth, social competence.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yoshlarning ijtimoiy faolligi, shaxslararo munosabatlarda muvaffaqiyatga erishishi va kasbiy faoliyatga tayyorligi ularning muloqot ko‘nikmalari bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu jarayonda emotsional intellekt shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsional holatini to‘g‘ri idrok etish qobiliyatini ifodalovchi muhim psixologik omil hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi yoshtar emotsional intellekti va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti – yoshtar auditoriyasi, predmeti esa emotsional intellekt va ijtimoiy muloqot kompetensiyalaridir.

Adabiyotlar tahlili. Emotsional intellekt tushunchasi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyati, kasbiy faoliyati va kommunikativ samaradorligini belgilovchi muhim omil sifatida keng tadqiq

etilmoqda. Ilk bor emotsiyal intellekt atamasi P. Salovey va J. Mayer tomonidan shaxsning o‘z hissiy holatini anglash, boshqarish hamda boshqalarning emotsiyalarini to‘g‘ri idrok etish qobiliyati sifatida talqin etilgan [1]. Keyinchalik D. Goleman ushbu tushunchani yanada rivojlantirib, emotsiyal intellektni shaxs muvaffaqiyatining asosiy determinantlaridan biri sifatida ilmiy muomalaga kiritdi [2].

Xorijiy tadqiqotlarda emotsiyal intellektning ijtimoiy muloqot, empatiya, stressga chidamlilik va ijtimoiy moslashuv bilan uzviy bog‘liqligi isbotlangan. Jumladan, Bar-On tomonidan ishlab chiqilgan modelda emotsiyal intellekt shaxsning ijtimoiy kompetensiysi va kommunikativ moslashuvchanligini belgilovchi asosiy tarkibiy qism sifatida ko‘riladi [3]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsiyal intellekti yuqori bo‘lgan shaxslar muloqot jarayonida konfliktlarni samarali hal etish, o‘z pozitsiyasini aniq ifodalash va boshqalar bilan konstruktiv munosabat o‘rnatishga moyil bo‘ladi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham emotsiyal intellekt masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, Ahmedov A.A. va boshqa tadqiqotchilar yoshlar shaxsiy rivojida emotsiyal barqarorlik va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarining pedagogik ahamiyatini alohida ta’kidlaydilar [4]. Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yoshlar emotsiyal intellekti va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni kompleks, empirik asosda o‘rganishga ehtiyoj mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot aralash metodologik yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqot dizayni kvantitativ va sifat metodlarini uyg‘unlashtirgan holda ishlab chiqildi. Tadqiqotda ishtirok etgan respondentlar oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlar bo‘lib, tanlanma tasodifiy usulda shakllantirildi. Ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida emotsiyal intellektni aniqlash uchun standartlashtirilgan psixodiagnostik testlar, ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarini baholash uchun esa kommunikativ kompetensiya so‘rovnomalari qo‘llanildi. Tadqiqot metodlari sifatida quyidagilar tanlandi: kuzatish, anketa so‘rovi, statistik

tahlil, qiyosiy va korrelyatsion tahlil usullari. Olingan empirik ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, emotsional intellekt ko'rsatkichlari bilan ijtimoiy muloqot ko'nikmalari o'rtasidagi bog'liqlik darajasi aniqlanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etib, u shaxs rivojini yaxlit jarayon sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekti yuqori bo'lgan yoshlar ijtimoiy muloqot jarayonida faol, moslashuvchan va empatiyaga moyil bo'ladi. Korrelyatsion tahlil natijalari emotsional intellekt ko'rsatkichlari bilan ijtimoiy muloqot ko'nikmalari o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Emotsional intellekti past bo'lgan respondentlarda esa kommunikativ qiyinchiliklar va ijtimoiy moslashuv muammolari ko'proq kuzatildi. Quyidagi tahlil foizlar va tafsilotlar bilan keltirilgan:

1. Emotsional intellekti past bo'lgan yoshlar
 - Respondentlarning 40% ijtimoiy muloqot ko'nikmalari past darajada. Ular guruh ishlari va jamoaviy muhokamalarda o'z fikrini ifodalashda qiyinchilikka duch keladi.
 - 35% respondentlar o'rta darajadagi kommunikativ moslashuv ko'rsatadi, ya'ni ular ba'zi vaziyatlarda samarali muloqot qila oladi, lekin stress yoki konflikt holatlarida qiyinchiliklar yuz beradi.
 - Faqat 25% ijtimoiy muloqot ko'nikmalari yuqori, ular kamdan-kam hollarda empatiya va faol tinglashni namoyon etadi. Bu guruh odatda o'z his-tuyg'ularini boshqarishda qiyinchilikka duch keladi.
2. Emotsional intellekti o'rta darajadagi yoshlar
 - Respondentlarning 20% ijtimoiy ko'nikmalari past, ular ba'zan guruh muhitida o'zini noqulay his qiladi.
 - 50% o'rta darajaga ega, ular ko'p hollarda empatiya va kommunikativ moslashuvni namoyon etadi, lekin ba'zi stress holatlarida samaradorlik pasayadi.

- 30% yuqori darajadagi ijtimoiy muloqot ko‘rsatadi. Bu yoshlar odatda guruh ishlari, jamoaviy muhokama va liderlik vazifalarida faol ishtirok etadi, boshqalarning fikrini inobatga oladi.

3. Emotsional intellekti yuqori bo‘lgan yoshlar

- Respondentlarning 5% ijtimoiy ko‘nikmalari past, bu ko‘proq izolyatsiya qilinadigan holatlar bilan bog‘liq.
- 25% o‘rta darajada kommunikativ moslashuvga ega, ular stressli vaziyatlarda ba’zan samaradorlikni yo‘qotishi mumkin.
- 70% yuqori darajadagi ijtimoiy ko‘nikmalarni namoyon qiladi. Ushbu guruh empatiya, samarali tinglash, muloqotda moslashuvchanlik va jamoa faoliyatida yetakchilikni faol ko‘rsatadi.

Jadval 1. Emotsional intellekt va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari bog‘liqligi (%)

Emotsional intellekt	Ijtimoiy muloqot: Past	Ijtimoiy muloqot: O‘rta	Ijtimoiy muloqot: Yuqori
Past	40%	35%	25%
O‘rta	20%	50%	30%
Yuqori	5%	25%	70%

Tahlil natijalar shuni ko‘rsatdiki: emotsional intellekt darajasi oshgani sayin ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari ham sezilarli darajada ortadi. Yuqori darajadagi emotsional intellektga ega yoshlar:

- Empatiyani yuqori darajada namoyon qiladi, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunadi.
- Kommunikativ moslashuvchanlik va guruh faoliyatida yetakchilik qila oladi.
- Stress va konflikt holatlarda samarali muloqot qiladi.

Shuni inobatga olgan holda, pedagogik amaliyotda emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar va mashg‘ulotlar joriy etilishi tavsiya etiladi. Bu yoshlarning ijtimoiy faolligi va shaxslararo munosabatlardagi muvaffaqiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, yoshlar emotsional intellekti va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari o‘rtasida barqaror va uzviy bog‘liqlik mavjud. Ta’lim jarayonida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik dasturlarni joriy etish yoshlarning ijtimoiy faolligi va kommunikativ kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda tadqiqotlarni kengaytirish va turli ijtimoiy muhitlarda olib borish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Salovey P., Mayer J. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 1990, Vol. 9(3), pp. 185–211.
2. Goleman D. *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books, 1995.
3. Bar-On R. Emotional intelligence and social competence. *Journal of Applied Psychology*, 2006, Vol. 91(2), pp. 396–413.
4. Ahmedov A.A. Yoshlar shaxsiy rivojida emotsional intellektning ahamiyati. *Pedagogika*, 2022, №2, 45–52-betlar.

SOTSIOLINGVISTIK METOD VA METODLAR MASALASI

Safoyeva Shodiya Ma'ruf qizi

Sharq Universiteti "Ijtimoiy-gumanitar
fanlar" kafedrasи o'qituvchisi

ORCID: 0009-0007-9491-1399

E-mail: dilshodovayasina2023@gmail.com

Annotatsiya. Sotsiolingvistika fanining shakllanishi XX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi va bu yo'naliш tilshunoslikda yangi ilmiy qarashlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish nafaqat tilning strukturaviy xususiyatlarini, balki uning jamiyatdagi ijtimoiy funksiyalarini ham tushunishga yordam beradi. Aynan shuning uchun sotsiolingvistik tadqiqotlarda qo'llaniladigan metodlar dolzarb bo'lib, tilni amaliy nuqtayi nazardan o'rganishga yo'naltirilgan. Ushbu metodlar yordamida tildagi nutqiy variantlar, dialektlar, jargonlar, til o'zgarishlari va ularning sabablari chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, sotsiolingvistik metodlar til va ijtimoiy muhit o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib beradi, bu esa tilshunoslik sohasida yangi ilmiy yondashuvlar yaratish imkonini beradi. Maqolaning dolzarbliги ham shundaki, til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqani to'g'ri tushunish orqali, til siyosati, til madaniyati, ta'lim va ommaviy axborot vositalarida tilning to'g'ri qo'llanishini ta'minlashdir. Sotsiolingvistik metodlar til hodisalarini hayotiy muhitda, ya'ni tabiiy sharoitda o'rganishga imkon beruvchi usullardir. Ular orasida kuzatuv, intervyu, so'rovnama, statistik tahlil, eksperiment kabi metodlar keng qo'llaniladi. Har bir metodning o'ziga xos yondashuvi, afzalliklari va chegaralari mavjud bo'lib, tadqiqotning mohiyatiga qarab tanlanadi. Ushbu maqolada sotsiolingvistik metodlarning turlari, ularning afzallik va kamchiliklari, amaliyotda qo'llanilishi hamda ilmiy-tadqiqot jarayonidagi o'rni yoritiladi.

Annotatsion. The formation of the discipline of sociolinguistics dates back to the middle of the 20th century, and this direction led to the emergence of new scientific views in linguistics. The study of language as an social phenomenon helps to understand not only the structural features of language, but also its social functions

in society. That is why the methodes used in sociolinguistic research are relevant and are aimed at studying language from a practical point of view. With the help of these methods, speech variants, dialects, jargons, language changes in the language and their causes are deeply analyzed. Also, sociolinguistic methods reveal the inextricable link between language and the social environment, which makes it possible to create new scientific approaches in the field of linguistics.

Kalit so‘zlar: *sotsiolingvistika, tadqiqot, metod, kuzatuv, intervyu, statistik tahlil, eksperiment, so‘rovnoma.*

Til jamiyat hayotining ajralmas bir qismi bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlovchi asosiy vositadir. Tilshunoslikning sotsiolingvistika yo‘nalishi esa aynan shu til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganadi. Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy qatlamlardagi ko‘rinishlarini, turli ijtimoiy guruhlar, yosh, jins, kasb va hududiy farqlarga ko‘ra tilning qanday o‘zgarishini tahlil qiladi. Bu fan orqali biz tildagi variatsiyalarni aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini o‘rganish, shuningdek, til o‘zgarishlarining jamiyatdagi o‘rni va ahamiyatini tushunish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Sotsiolingvistik tadqiqotlar ayniqsa til siyosati, ikki tillilik, dialektologiya, kode-almashinish va tilni saqlab qolish kabi dolzarb masalalarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlarda esa turli metodlar – ya’ni sotsiolingvistik metodlar muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ana shu metodlar yordamida til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir yanada chuqurroq o‘rganiladi. Ushbu kurs ishida sotsiolingvistik metodlarning mohiyati, turlari, ularning amaliyotdagi qo‘llanilishi va samaradorligi haqida so‘z yuritiladi.

Tilshunoslар o‘rtasida amerikalik olimlar Sepir-Uorfning farazi ommaviy bo‘lib qolishda davom etmoqda, unga ko‘ra tilning va jamiyatning bog‘liqligi an’anaviy “jamiyat-til” sxemasi bo‘yicha emas, balki teskari “til jamiyat” sxemasi asosida ko‘rib chiqilishi lozim, chunki tilning o‘ziga xosligi, Vorfning fikricha, jamiyatning ma’naviy va moddiy hayotini shart qilib qo‘yadi, mazkur tilda so‘zlovchilar uchun “olam manzarasini” idrok qilishda o‘ziga xos iz qoldiradi. Sotsiolingvistlar

ma'lumot to'plashda ko'proq kuzatish va turli xil so'rovnomalardan, shuningdek, yozma manbalarni umumilmiy tahlil metodidan foydalanadilar. Tabiiyki, ko'pincha bu metodlar qorishtiriladi: yozma manbalarning dastlabki tahlilidan keyin tadqiqotchi muayyan taxminni shakllantiradi va uni kuzatish jarayonida tekshiradi; to'plangan ma'lumotlarni tekshirish uchun u o'zini qiziqtirgan ijtimoiy uyushmaning ma'lum qismini so'rovga tortishi ham mumkin. Sotsiolingvistlar oddiy kuzatuv bilan bir qatorda ba'zan bevosita aralashma kuzatuv metodini qo'llaydilar. Insonlar xulqini o'rghanuvchi bevosita kuzatuv usulida kuzatuvchining o'zi ham kuzatilayotgan guruh a'zosiga aylanadi. Bunda kuzatuvchi kuzatilayotgan ijtimoiy guruh a'zolaridan biron-bir belgisiga ko'ra, masalan, millati, tili va boshqa belgilari bilan ajralib turmasligi kerak. Chunonchi, yevropalik kuzatuvchi xitoyliklar yoki negrlar guruhida bevosita kuzatuv olib borolmaydi; katta yoshdag'i tadqiqotchining o'smirlar guruhi bilan o'tkazilayotgan kuzatuvga to'liq moslashib ketishi qiyin bo'ladi; shaharlik dialektologni qishloq aholisi o'z muhitiga begona odam sifatida qabul qiladi. Masalan, mashhur rus tilshunosi Y. D. Polivanov yapon tilining Nagasaki dialektini o'rGANISH jarayonida uni shunchalik yaxshi o'zlashtirib olgan ediki, hatto, unda bemalol gapira olgan; biroq bu holat mahalliy aholida salbiy munosabat uyg'otgan.⁶

Ta'kidlash joizki, sotsiolingvistika sohasidagi ayrim amerikalik olimlar tomonidan har qanday. Jamiyat kelib chiqishi jihatidan har xil (geterogen) odamlarning majmui deb tushuniladi. Bu haqida U. Labov shunday deb yozadi: "Ilgari o'rGANILGAN til jamoalarida variantlarning va kelib chiqishi jihatidan har xil (geterogen) strukturalarning mavjudligi, o'z-o'zidan ma'lumki, qat'iy aniqlangan dalildir. Faqat o'zgacha til jamoalarini mavjudmi, degan narsada shubha qilish mumkin... geterogenlik asosiy til omillari harakatining nafaqat oddiy, balki tabiiy natijasi hamdir."⁷

⁶ Berdialiyev A, Turdibekov M "Sotsiolingvistika".-Toshkent -2019.- B.118.

⁷ Bondaletov V.D. Sosialnaya lingvistika. –M.: "Prosvetshenie", 1987

Har qanday fanning o‘z tekshirish metodlari bo‘ladi. Metodsiz biror-bir mustaqil fanning bo‘lishi mumkin emas. Xususan, tilshunoslik fani uning metodlari ishlab chiqulganga qadar, mantiq, falsafa doirasida o‘ziga xos soha sifatida qaralgan. XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning shakllanishi va amaliy faoliyati tufayli uning metodlari ham ishlab chiqilgan: tilshunoslik mantiq va falsafa doirasidan mustaqil fan sifatida ajralib chiqqan. Sotsiolingvistika, yuqorida ham aytilganidek, tilshunoslik fanlari tizimida yangi soha, yangi fan. Bu fanning ayrim tushunchalarida, xususan. Mundarijasida hozircha bir xillik, mushtaraklik yo‘q. Shuning uchun uning metodlari masalasi ham tugal ishlab chiqilmagan. Tilshunoslik (sof lingvistika)ning turli darslik va qo‘llanmalarda berilgan turlicha metodlari mavjud. Biroq ularning birortasi ham sosiolingvistikaning tadqiqot metodlari bo‘la olmaydi. Chunki Sotsiolingvistika-bu chin ma’nodagi sof “tilshunoslik” emas. Sotsiolingvistikaning mustaqil va mushtarak fan sifatida shakllanishi olib borilayotgan va olib borilishi zarur bo‘lgan jiddiy ilmiy-tadqiqot ishlarining natijasiga bog‘liq. Albatta. Olib borilgan va olib borilishi zarur bo‘lgan ilmiy-tadqiqot ishlari muayyan metodlarga asoslanadi.

Metod-bu ilmiy-tadqiqot usuli. Ilmiy tadqiqotlar tufayli fanlar shakllanadi, “mustaqillikka ega bo‘ladi. Yangi va zamonaviy metodlar hisobiga rivojlanadi. Har bir fanning dastlabki shakllanish bosqichida metodlar kam bo‘ladi. Masalan, tilshunoslik fani dastlab tasviriy va qiyosiy deb ataluvchi ikki metod asosida shakllangan va rivojlangan. Keyinchalik til qurilishi matematik, modellashtirish metodlar asosida ham o‘rganila boshlandi. Shuningdek, sistem-struktur, distribusiya, tranformasiya singari zamonaviy metodlar til qurilishini o‘rganishda qo‘llanayotir. Tasviriy va qiyosiy metodlar esa, hozir tilshunoslik fanining traditsion metodlari xarakterini kasb etgan. B.N.Golovinning “Tilshunoslikka kirish” (“V vedenie v yazikoznanie”, -M.: “Vissaya shkola”, 1983) asarida lingvistik tadqiqotlarning tasviriy, qiyosiy-tarixiy, tarixiy, solishtirma, struktur, stilistik, miqdoriy, avtomatik tahlil singari sakkiz turi haqida ma’lumot berilgan. Hozirgi

vaqtga kelib, boshqa barcha fanlarda kuzatilganidek, tilshunoslikka, jumladan, sotsiolingvistikaga ham hali chin ma'noda ommalashmagan va rasmiy lashmagan sinergetik metod kirib kelmoqda. Bu yangi metod pidjin, kreol deb ataluvchi "quramalashgan" mahalliy tillarni va boshqa sosiolingvistik hodisalarini o'rganishda qo'l keladi. Xullas, fan rivojlangan sari, uning tekshirish metodlari tizimi ham yangidan yangi metodlar hisobiga kengayib boradi.

Sotsialingvistikaning tadqiqot metodlari ham tilshunoslik, jamiyatshunoslik, etnografiya va boshqa fanlarga xos tadqiqot metodlari andozasida yaratilgan. Shu asosda sotsiolingvistik tadqiqotlarning dastlabki ikki metodi ajratiladi:

- 1) Ashyoviy materiallar yig'ish metodlari;
- 2) Ilmiy tahlil metodlari.

Bu ikki metod biri boshqasi bilan uzviy bog'lilikda bo'lib, birinchisida sosiolingvistik xarakterdagi materialarni yig'ish yo'llari haqida so'z yuritsa, ikkinchisida yig'ilgan materialarni sistemalashtirish va sohama-soha tasvirlash haqida fikr yuritiladi.

Sotsiolingvistlar ma'lumot toplashda ko'proq kuzatish va turli xil so'rovnomalardan, shuningdek, yozma manbalarni umumilmiy tahlil metodidan foydalanadilar. Tabiiyki, ko'pincha bu metodlar qorishtiriladi: yozma manbalarning dastlabki tahlilidan keyin tadqiqotchi muayyan taxminni shakllantiradi va uni kuzatish jarayonida tekshiradi; to'plangan ma'lumotlarni tekshirish uchun u o'zini qiziqtirgan ijtimoiy uyushmaning ma'lum qismini so'rovga tortishi ham mumkin. Sotsiolingvistlar oddiy kuzatuv bilan bir qatorda ba'zan bevosita aralashma kuzatuv metodini qo'llaydilar. Insonlar xulqini o'rganuvchi bevosita kuzatuv usulida kuzatuvchining o'zi ham kuzatilayotgan guruh a'zosiga aylanadi. Bunda kuzatuvchi kuzatilayotgan ijtimoiy guruh a'zolaridan biron-bir belgisiga ko'ra, masalan, millati, tili va boshqa belgilari bilan ajralib turmasligi kerak. Chunonchi, yevropalik kuzatuvchi xitoyliklar yoki negrlar guruhida bevosita kuzatuv olib borolmaydi; katta yoshdagi tadqiqotchining o'smirlar guruhi bilan o'tkazilayotgan kuzatuvga to'liq

moslashib ketishi qiyin bo‘ladi; shaharlik dialektologni qishloq aholisi o‘z muhitiga begona odam sifatida qabul qiladi. Masalan, mashhur rus tilshunosi Y. D. Polivanov yapon tilining Nagasaki dialektini o‘rganish jarayonida uni shunchalik yaxshi o‘zlashtirib olgan ediki, hatto, unda bemalol gapira olgan; biroq bu holat mahalliy aholida salbiy munosabat uyg‘otgan. Yaponlar xorijlik olimni har qanday vaziyatda ham “o‘ziniki” hisoblashmagan.⁸

Agar bunday to‘sıqlar bo‘lmasa, kuzatuvchi guruhga “xuddi hamma kabi” singib ketgan bo‘lsa, u o‘z kuzatuvchilik maqsadlarini, xatti-harakatlarini bemalol yashirishi mumkin. “Oshkor qilish” omadsizlikka olib keladi, ba’zi hollarda, hatto, kuzatuvchi hayotiga tahdid solishi ham mumkin.

Tashqi kuzatuvda ham, bevosita kuzatuvda ham kuzatuvchi kuzatilayotgan nutqiy materialni qayd etib borishi kerak. Bu ikki xil usulda – qo‘lda yozish yoki instrument. Vositasida amalga oshirilishi mumkin. Qo‘lda yozish usuli juda qulay bo‘lib, u maxsus tayyorgarlikni talab qilmaydi. Qog‘oz va qalam bo‘lsa, quloqlar nutqdagi muayyan dalillarni qabul qilishga “shay bo‘lsa”, kuzatilayotgan obyekt (kishi yoki kishilar guruhi) tadqiqotchining maqsadini payqamasa yoki bundan xabardor bo‘lsa ham qarshilik qilmasa, qayd nisbatan oson va muvaffaqiyatlari amalga oshirilishi mumkin. Ayniqsa, bu usul nutqiy oqimda faqvulodda kam uchraydigan so‘zlar, so‘z shakllari va sintaktik konstruksiyalarni kuzatishda samarador hisoblanadi. Shuning uchun zamonaviy sotsiolingvistikada tadqiq qilinayotgan og‘zaki nutqqa doir aksariyat masalalarining yechimida instrumental texnikani, xususan, magnitofon va diktofonlarni (xatti-harakat va imo-ishorali muloqotlarni qayd qilishda videokameralardan ham foylaniladi) qo‘llash maqsadga muvofiqli. Masalan, U.Labov o‘zining informantlari bilan ishlash jarayonida magnitofon va videokameradan ochiq foydalangan. Tanaffus paytida informantlar bir-birlari bilan erkin muloqotga kirishgan chog‘ida esa magnitofon va videokamerani yashirin qo‘llagan

⁸ Berdialihev A, Turdibekov M “Sotsiolingvistika”.-Toshkent -2019.- B.118.

Sotsiolingvistikada anketalashtirish, og‘zaki so‘rovlар, testlar va ma’lumotlar to‘plashning boshqa usullari ham keng qo‘llaniladi. Bu usullar tilni egallashdagi ma’lum qonuniyatlarni aniqlashtirish va shu tilda so‘zlashuvchilarning u yoki bu muloqot sharoitlarida til qo‘llashlarini tekshirishga qaratilgan. Sotsiolingvistika tildagi ijtimoiy hodisalarni o‘rganish orqali tilshunoslik fanining yangi yo‘nalishlarini shakllantiradi va tilning hayotiy muhitdagi haqiqiy holatini ochib beradi. Ushbu kurs ishida tahlil qilingan sotsiolingvistik metodlar til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aniqlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Har bir metod – so‘rovnama, intervyu, kuzatish, eksperiment yoki statistik tahlil – o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi va o‘zining afzallikkari bilan ajralib turadi. Tadqiqotchi metodlarni tanlashda o‘rganilayotgan muammo, tadqiqot ob’ekti va maqsadini inobatga olishi lozim. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar yordamida olib borilayotgan sotsiolingvistik tadqiqotlar til o‘zgarishlarini yanada aniq va keng ko‘lamda o‘rganish imkonini bermoqda. Bu esa nafaqat tilshunoslik nazariyasining boyishiga, balki amaliy jihatdan – til siyosati, ta’lim, madaniyat va axborot vositalarida tilni to‘g‘ri qo‘llashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, sotsiolingvistik metodlarni chuqur o‘rganish va ularni to‘g‘ri qo‘llash tilshunos olimlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Kelgusida bu metodlar asosida olib boriladigan izlanishlar til va jamiyatning doimiy rivojlanish jarayonlarini chuqurroq tushunishga zamin yaratadi. Sotsiolingvistik metodlarning o‘rganilishi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham juda muhimdir. Tilga ijtimoiy yondashuv orqali biz nafaqat tildagi farqlarni, balki ularning jamiyatdagi sabab va oqibatlarini ham anglaymiz. Shu bilan birga, sotsiolingvistik metodlar yordamida til o‘zgarishlarini tahlil qilish, ularni hujjatlashtirish va til siyosatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish imkoniyati paydo bo‘ladi. Hozirgi globallashuv davrida turli madaniyat va tillarning bir-biriga ta’siri ortib bormoqda. Bu esa yangi sotsiolingvistik holatlarni keltirib chiqarmoqda. Shunday vaziyatda sotsiolingvistik metodlarni to‘g‘ri qo‘llash, zamonaviy ilmiy tahlil usullarini egallash tilshunoslar zimmasidagi dolzarb vazifalardan biridir. Bu metodlar nafaqat ilmiy tadqiqotlar,

balki ta’lim tizimi, jurnalistika, tarjima, reklama va boshqa ko‘plab sohalarda ham keng qo‘llanilishi mumkin. Sotsiolingvistik metodlardan foydalanish tilshunoslikda chuqur, ishonchli va real natijalarga erishish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Har bir til muayyan ijtimoiy guruhlarning ehtiyoj va faoliyatlariga mos ravishda shakllanadi va o‘zgaradi. Shu bois, tilni o‘rganishda faqat grammatik va fonetik me’yorlar bilan cheklanib qolmay, balki ularning jamiyatdagi aksini tahlil qilish ham zarurdir. Bu esa aynan sotsiolingvistik metodlar orqali amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berdialihev A, Turdibekov M “Sotsiolingvistika”.-Toshkent -2019
2. Bondaletov V.D. Sosialnaya lingvistika. –M.: “Prosvetshenie”, 1987
3. Disheriev Y.D. sotsialnaya lingvistika. –M.: “Nauka”, 1987

TALABALARDA TIL O‘RGANISH MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI

Shavkieva Sabina Asqarali qizi
Sharq universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0001-0053-7890
E-mail: sabinashavkieva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarda chet tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyaning shakllanish jarayoni, uning psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, ta’lim jarayonida motivatsiyani mustahkamlashga xizmat qiluvchi innovatsion metodlar, didaktik yondashuvlar va amaliy tavsiyalar bayon etiladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy oliv ta’lim tizimida til o‘rgatish samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Аннотация

В данной статье анализируется процесс формирования мотивации студентов к изучению иностранного языка, а также его психологические, педагогические и социальные факторы. Кроме того, рассматриваются инновационные методы, дидактические подходы и практические рекомендации, способствующие укреплению мотивации в образовательном процессе. Результаты исследования направлены на повышение эффективности обучения языкам в современной системе высшего образования.

Annotation

This article provides an in-depth analysis of the formation of students’ motivation to learn a foreign language, examining its underlying psychological, pedagogical, and socio-cultural determinants. Furthermore, the study explores innovative instructional methods, contemporary didactic frameworks, and evidence-based practical recommendations designed to enhance motivational engagement within the educational process. The findings of the research contribute to improving the

effectiveness of foreign language instruction in the context of modern higher education systems.

Globallashuv sharoitida chet tillarini o‘rganish shaxsning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylangan. Ayniqsa, oliv ta’lim muassasalari talabalari uchun til bilish kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etiladi. Tilni o‘zlashtirish jarayonining muvaffaqiyati ko‘pincha o‘quvchining ichki yoki tashqi motivlari bilan belgilanadi. Shu sababli talabalarda barqaror va ongli motivatsiyani shakllantirish ta’lim jarayonining bosh vazifalaridan biri hisoblanadi.

Motivatsiya — bu shaxsning ma’lum faoliyatni ongli ravishda bajarishiga undovchi omillar majmui bo‘lib, til o‘rganishda u o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqish, intilish va maqsadni belgilab beradi. O‘zbekiston oliv ta’lim tizimi uchun talabalar motivatsiyasining ilmiy asoslarini chuqur o‘rganish, ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

1. Til o‘rganish motivatsiyasining nazariy-metodologik asoslari

Til o‘rganish motivatsiyasi masalasi psixolingvistika, pedagogika va sotsiologiya sohalarida keng tadqiq etilgan. G. Gardner va R. Lambertning integrativ va instrumental motivatsiya haqidagi g‘oyalari [1] talabalarning til o‘rganishga bo‘lgan munosabatini izohlashda muhim asos bo‘ladi. Integrativ motivatsiya o‘rganilayotgan til madaniyatiga qiziqish, uni egallab, mazkur jamoa bilan muloqot qilish istagida namoyon bo‘lsa, instrumental motivatsiya amaliy maqsadlar: kasbiy o‘sish, imtihonlardan muvaffaqiyatli o‘tish, xorijda ta’lim olish kabi omillar bilan bog‘liq.

Zamonaviy tadqiqotlarga ko‘ra, talabaning individual xususiyatlari, ijtimoiy muhit va pedagogik yondashuvlar motivatsiyaning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi[2]. O‘qituvchi shaxsining kommunikativ mahorati va dars jarayonida qo‘llanilgan metodlar talabada til o‘rganishga bo‘lgan ichki ishtiyоqni kuchaytirishi yoki susaytirishi mumkin.

2. Psixologik omillar va motivatsiyaning shakllanishi

Talabalarning til o‘rganish jarayonidagi motivatsiyasi quyidagi psixologik omillar bilan bog‘liq:

- *Ichki ehtiyojlar* – shaxsning bilimga chanqoqligi, o‘z-o‘zini rivojlantirish istagi.
- *O‘ziga bo‘lgan ishonch* – talabaning o‘z qobiliyatiga ishonishi o‘rganish sur’atiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.
- *Emotsional muhit* – qulay psixologik atmosfera bo‘lgan darslarda talabalar faolroq bo‘ladi.
- *Muvaffaqiyat hissi* – kichik natijalar ham motivatsiyani oshiradi. [5]

Bandura tomonidan ilgari surilgan “o‘z-o‘ziga ishonch nazariyasi” [3] talaba qanchalik o‘zini muvaffaqiyatli deb hisoblasa, tilni o‘zlashtirish jarayoni shunchalik samarali bo‘lishini ko‘rsatadi.

3. Pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodlarning roli

Motivatsiyani shakllantirishda o‘qituvchining kasbiy mahorati, metodik yondashuvi va darsning tashkiliy shakllari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Quyidagi metodlar o‘z samaradorligini isbotlagan:

- *Kommunikativ metod* – real muloqot vaziyatlariga asoslangan topshiriqlar yordamida til o‘rganish faol jarayonga aylanadi.
- *Loyiha metodi* – talabalar mustaqil izlanib, o‘rgangan tilida ijodiy mahsulot yaratadilar, bu esa motivatsiyani sezilarli oshiradi.
- *CLIL (Content and Language Integrated Learning)* – mutaxassislik fanlarini chet tilida o‘qitish tilni tabiiy muhitda o‘zlashtirish imkonini yaratadi [6].
- *Digital learning* – mobil ilovalar, multimediali mashqlar, interaktiv platformalar dars jarayonini qiziqarli qiladi.

O‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan aniq maqsadlar, rag‘batlantirish tizimi va differensial yondashuv ham motivatsiyaning barqaror bo‘lishiga xizmat qiladi.

4. Talabalar motivatsiyasiga ta’sir etuvchi ijtimoiy omillar

Talabalarning til o‘rganishga bo‘lgan munosabati nafaqat individual, balki ijtimoiy-madaniy omillar bilan ham belgilanadi. Muayyan tilning jamiyatdagi nufuzi, mehnat bozoridagi talabi, xalqaro hamkorlikning rivojlanishi unga bo‘lgan qiziqishni oshiradi[4]. O‘zbekistonda xalqaro aloqalar kengaygani, xorijiy korxonalar sonining ortgani chet tillarini o‘rganish motivatsiyasini kuchaytirayotgan omillar sirasiga kiradi.

Shuningdek, oila qo‘llab-quvvatlashi, guruhdoshlar bilan sog‘lom raqobat va o‘qituvchining ijobiy munosabati ham talabada tilni o‘rganishga turtki bo‘lib xizmat qiladi.

5. Motivatsiyani mustahkamlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar

Talabalarda til o‘rganish motivatsiyasini kuchaytirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. *Aniq maqsadlar qo‘yish* va ularni qisqa muddatli bosqichlarga bo‘lish.
2. *Shaxsiy ta’lim trayektoriyasini shakllantirish*, talabaning individual ehtiyojini inobatga olish.
3. *Rag‘batlantirish tizimini yo‘lga qo‘yish* – kichik yutuqlarni e’tirof etish.
4. *Madaniyatlararo muloqot loyihibalarini tashkil etish*, chet ellik talabalar bilan uchrashuvlar, onlayn muloqotlar.
5. *Interaktiv va ijodiy topshiriqlarni keng qo‘llash* – rolli o‘yinlar, debatlar, keys-stadilar.
6. *Raqamli vositalardan foydalanish* – quizlar, mobil ilovalar, modul asosidagi onlayn platformalar.
6. *Motivatsiyaning barqarorligini ta’minlashda ta’lim muhiti va pedagogik boshqaruvning ahamiyati*

Til o‘rgatish jarayoni faqat darslik va metodlarga bog‘liq bo‘lmay, balki butun ta’lim muhitining tashkil etilishiga ham bevosita taalluqlidir. Ta’lim muhitining qulayligi, uning psixologik xavfsizligi, talabalarning faollikka undaliishi motivatsiyaning doimiyligini ta’minlovchi asosiy omillardan biridir. Zamonaviy pedagogika ta’lim

muhitini uch yo‘nalishda ko‘rib chiqadi: *moddiy-texnik muhit, kommunikativ muhit va axborot muhit*.

Moddiy-texnik muhit talabalarni chet tilida muloqotga jalb etishga moslashtirilgan bo‘lishi kerak. Multimedia vositalari, audio va video materiallar, virtual laboratoriylar va interaktiv platformalar o‘rganilayotgan tilni tabiiy muhitga yaqin sharoitlarda qo‘llash imkonini beradi. Bunday sharoitlar o‘z navbatida ichki motivatsiyani kuchaytiradi, chunki talaba tildan amalda foydalanish jarayonini his qiladi.

Kommunikativ muhitda o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, hurmat va ochiq muloqot asosiy o‘ringa чиқади. O‘qituvchining nutqi, fikrni tushuntirish uslubi, talabalarni rag‘batlantirish shakli ularning ichki kechinmalariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, konstruktiv tanqid, ijobiy fikr bildirish va motivatsion qo‘llab-quvvatlash talabalarni faolroq harakat qilishra undaydi. O‘zaro ishonch muhitida talaba xatolardan qo‘rqmайди, aksincha ular orqali rivojlaniшда intiladi. Axborot muhitining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi ham motivatsiyani shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Til o‘rganuvchilar uchun yaratilgan kontentlarning rang-barangligi, turli bilim darajalariga mos resurslarning mavjudligi va ularning mobil qurilmalarda qulay ishlashi talabaning o‘quv jarayoniga bo‘lgan doimiy qiziqishini qo‘llab-quvvatlaydi. Ochiq ta’lim platformalari, elektron kutubxonalar, onlayn test tizimlari va lingistik simulyatorlar ta’lim oluvchilar faol o‘rganish tuxitini yaratadi.

7. Til o‘rganish motivatsiyasi va metakognitiv ko‘nikmalar o‘rtasidagi bog‘liqlik
Motivatsiyani shakllantirishda metakognitiv ko‘nikmalar – яъни talabaning o‘z o‘quv jarayonini ongli ravishda boshqarish qobiliyati муҳим ўрин тутади. Metakognitiv strategiyalar [2] quyidagilarni ўз ичига олади:

- *rejalashtirish* – o‘zlashtirish jarayonini maqsad asosida tashkil etish;
- *monitorинг* – олинган билимларни baholab borish ва kamchiliklarni aniqlash;
- *refleksiya* – o‘quv faoliyatini tahlil qilish, samarali ва samarasiz strategiyalarni ajratish.

Metakognitiv ko‘nikmalar rivojlangan talaba o‘zining kuchli va zaif томонларини англайди, bu esa unga samaralirok o‘rganish strategiyalarini tanlashga yordam beradi. Eng муҳими, bunday talaba mustaqil o‘ттаниш билан shug‘улана олади, бу эса ichki motivatsiyaning kuchayishiiga xizmat қиласди. Shuningdek, metakognitiv yondashuv talabalarda javobgarlik hissinи rivojlantiradi, bu til o‘zlashtirish jarayonini yanada maqsadga yo‘naltirilgan ва samarali qiladi.

8. Til o‘rganishda ijtimoiy-madaniy komponentning motivatsion ta’siri

Tilni o‘zlashtirish jarayonida ijtimoiy-madaniy komponentning o‘rni beqiyosdir. Chet tilini bilish faqat grammatik qoidalarni o‘rganish emas, balki o‘sha til xalqining madaniy қадриятлари, dunyoqarashi ва milliy mentalitetini anglash demakdir. Shuning uchun ham xalqaro ta’lim amaliyotida *madaniyatlararo kompetensiya* til bilishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Talabalarning madaniyatra doir ma’lumotlarga qiziqishi ko‘pincha integrativ motivatsiyani sezilarli ravishda kuchайтиради [1]. Masalan, filmlar, musiqalar, folklor namunalari, tarixiy manbalar ва real hayotiy voqealarning til o‘rganish jarayoniga kiritilishi talabada ushbu tilga nisbatan iliq munosabat shakllantiradi. O‘z navbatida, madaniyatning o‘rganilishi tildan foydalanish motivini yanada mustahкамлайди, chunki talabada lingvokulturologik ong shakllana бошлиди.

Zamonaviy tajribada talabalarni chet ellik yoshlar bilan onlayn muloqotra jalb etish, xalqaro loyihalarda ishtirok etish ва birgalikdagi madaniy tadbirlar tashkil etish motivatsiyani sezilapli darajada oshirishi isbotланган. Bu kabi tajribalar talabaning shaxsiy tajribasini boyitadi ва tilni amaliy qo‘llashga undaydi.

9. Oliy ta’limda motivatsiyani baholash metodlari

Motivatsiyaning shakllаниш jarayonini tahlil қилиш ва uni boshqarish uchun aniqlovchi baholash mezonlari zarur. Pedagogika fanida bir qator diagnostik vositalar амалда қўлланилади:

1. *Motivatsion so‘rovnomalar* – Gardnerning “AMTB” motivatsion testi [1]. Dörnyeining “L2 Motivational Self System” modeli asosidagi savolnomalar [2].

2. *Kuzatish usuli* – talabalar faolligi, darsdagi ishtiroki va nutqiy faoliyatini baholash.
3. *Refleksiv yozuvlar* – talabalarning haftalik o‘quv daftarlari, fikr-mulohazalari orqali motiv darajasini aniqlash.
4. *Portfolio baholash* – ijodiy ishlar, loyiha natijalari va amaliy topshiriqlar asosida motivatsion rivojlanishni baholash.

Baholash natijalari asosida o‘qituvchi dars jarayonini takomillashtirishi, individual yondashuvni kuchaytiriishi va rag‘batlantirish strategiyalarini yangilashi mumkin.

Talabalarda til o‘rganish motivatsiyasini shakllantirish va uni barqaror ravishda rivojlantirib borish oliy ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Zamonaviy yondashuvlar, innovatsion metodlar, psixologik qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy omillar uyg‘unligi talabalarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi. Har tomonlama puxta yo‘lga qo‘yilgan motivatsion muhit tilni o‘zlashtirish jarayonini samarali, ongli va mazmunli qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gardner, R. *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. London: Edward Arnold, 1985.
2. Dörnyei, Z. *Motivation in Second and Foreign Language Learning*. Cambridge University Press, 2001.
3. Bandura, A. *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman, 1997.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini rivojlantirish strategiyasi. Toshkent, 2021.
5. Usmonov, B. *Pedagogik psixologiya asoslari*. Toshkent: Fan, 2020.
6. Karimova, Z. *Chet tillarini o‘qitishda innovatsion metodlar*. Toshkent: Ilm ziyo, 2022.

SHAXS PSIXOLOGIK BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA HIMoya MEXANIZMLARINING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI.

Nasulloyeva Shahnoza Ilhom qizi
Sharq Universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0008-2876-4041
E-mail: Shahnozanasulloyeva01@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxs psixologik barqarorligini ta'minlashda ongsiz psixologik himoya mexanizmlarining funksional xususiyatlari va ularning ijtimoiy adaptatsiyadagi o'rni tizimli ravishda tahlil qilinadi. Zamonaviy dunyoning shiddatli axborot oqimi va ijtimoiy-iqtisodiy dinamikasi sharoitida inson ruhiyatining ichki muvozanatini saqlash masalasi strategik ahamiyat kasb etib, bu borada psixologik himoya mexanizmlari “xavfsizlik yostiqchalari” vazifasini o'tashi ko'rsatib o'tilgan. Maqolada ushbu mexanizmlarning ikki yoqlama tabiatiga – bir tomonidan emotsiyonal inqirozdan himoya qilishi, ikkinchi tomonidan reallikni buzib ko'rsatish orqali shaxsiy o'sishga to'sqinlik qilishi mumkinligi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik barqarorlik, himoya mexanizmlari, emotsiyonal muvozanat, adaptatsiya, kognitiv dissonans, ontogenetik rivojlanish, ratsionalizatsiya, sublimatsiya, intellektualizatsiya, ichki muvozanat, psixologik xavfsizlik, psixologik yordam, maladaptiv holat.

Аннотация. В данной статье систематически анализируются функциональные особенности бессознательных механизмов психологической защиты и их роль в социальной адаптации при обеспечении психологической устойчивости личности. В условиях интенсивного информационного потока и социально-экономической динамики современного мира вопрос сохранения внутреннего равновесия психики приобретает стратегическое значение, при этом механизмы психологической защиты рассматриваются как своеобразные

«подушки безопасности». В статье научно обоснована дуалистическая природа данных механизмов: с одной стороны, они оберегают личность от эмоциональных кризисов, с другой – могут препятствовать личностному росту, искажая восприятие реальности.

Ключевые слова: психологическая устойчивость, механизмы защиты, эмоциональное равновесие, адаптация, когнитивный диссонанс, онтогенетическое развитие, рационализация, сублимация, интеллектуализация, внутренний баланс, психологическая безопасность, психологическая помощь, маладаптивное состояние.

Abstract. This article systematically analyzes the functional characteristics of unconscious psychological defense mechanisms and their role in social adaptation within the framework of ensuring individual psychological stability. Amidst the rapid information flow and socio-economic dynamics of the modern world, maintaining the internal equilibrium of the human psyche has acquired strategic importance, where psychological defense mechanisms serve as specific "safety cushions". The article scientifically substantiates the dual nature of these mechanisms: on one hand, they protect the individual from emotional crises, while on the other, they may hinder personal growth by distorting reality.

Keywords: psychological stability, defense mechanisms, emotional equilibrium, adaptation, cognitive dissonance, ontogenetic development, rationalization, sublimation, intellectualization, internal balance, psychological security, psychological assistance, maladaptive state.

Kirish. Zamonaviy dunyoning shiddatli sur'ati, axborot oqimining ko‘pligi va ijtimoiy-iqtisodiy beqarorliklar inson ruhiyatiga tushadigan yuklamani bir necha barobar oshirib yubordi. Bunday sharoitda shaxsning o‘z ichki muvozanatini saqlab qolishi nafaqat psixologik salomatlik, balki uning ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatining ham asosiy kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Inson ruhiyati tashqi stressorlar va ichki ziddiyatlar hujumiga duch kelganda, unda ongsiz ravishda o‘z-

o‘zini saqlash instinkti – psixologik himoya mexanizmlari faollashadi. Psixologik barqarorlik tushunchasi shunchaki qiyinchiliklarga chidash emas, balki ularni yengib o‘tib, yanada kuchliroq shaxsga aylanish qobiliyatini anglatadi. Bu jarayonda himoya mexanizmlari ruhiyatning o‘ziga xos “xavfsizlik yostiqchalari” vazifasini o‘taydi. Biroq, ushbu mexanizmlarning funksional xususiyatlari ikki yoqlama xarakterga ega: ular bir tomondan shaxsni emotsional inqirozdan asrasa, ikkinchi tomondan reallikni buzib ko‘rsatish orqali shaxsiy o‘sishni to‘xtatib qo‘yishi mumkin.

Zamonaviy davlat boshqaruvi va ijtimoiy siyosatning eng muhim bo‘g‘ini – inson salomatligini nafaqat jismoniy, balki fundamental ruhiy darajada himoya qilishdan iboratdir. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 5-noyabrdagi “Ahолига psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi [1] 989-sonli qonuni qabul qilinishi ushbu sohadagi huquqiy bo‘shliqlarni to‘ldiribgina qolmay, shaxsning psixologik xavfsizligini ta’minalashning institutsional mexanizmlarini belgilab berdi. Mazkur qonun hujjati professional psixologik yordam tushunchasini jamiyat hayotining ajralmas qismi sifatida qonuniy muhrlar ekan, endilikda shaxsning ichki barqarorligi va uning inqirozli vaziyatlardagi adaptiv imkoniyatlarini ilmiy tahlil qilish strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Shaxs psixologik barqarorligi ko‘p jihatdan uning ongsiz darajada shakllangan himoya mexanizmlarining funksional xususiyatlariga bog‘liqdir. Ushbu mexanizmlar ruhiyatning o‘z-o‘zini tartibga solish tizimi bo‘lib, insonni destruktiv emotsional holatlardan, kognitiv dissonans va psixotravmatik omillardan himoya qilishga xizmat qiladi. Qonunda belgilangan aholining psixologik sog‘lig‘ini saqlash tamoyillari mutaxassislardan shaxsning ushbu “ichki qalqonlari” qanday ishlashini, ular qachon adaptiv ya’ni foydali va qachon maladaptiv ya’ni shaxs rivojiga to‘sinqinlik qiluvchi xarakterga ega bo‘lishini chuqur o‘rganishni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Shaxs psixologik himoya mexanizmlari va ularning barqarorlikni ta’minalashdagi o‘rni fundamental psixologiyaning eng ko‘p o‘rganilgan, biroq hamon munozarali bo‘lib qolayotgan yo‘nalishlaridan biridir.

Ushbu tushunchaning nazariy asoslari, birinchi navbatda, Zigmund Freyd nomi bilan bog‘liq bo‘lib, u himoya mexanizmlarini ongsiz ravishda “Men”ni (Ego) xavotirdan asrashga qaratilgan funksiya sifatida ta’riflagan. Shuningdek, xorijiy psixologiyada himoya mexanizmlari fenomeni A. Adler, E. Bern, F. Perlz, V. Rayx, K. Rojers, Z. Freyd, E. Fromm, K. Xorni kabi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan tahlil qilgan bo‘lib, bugungi kunda to‘rtta asosiy yo‘nalish – psichoanaliz (Z. Freyd), geshtaltpsixologiya (F. Perlz), fenomenologiya (K. Rojers) hamda emotsiyalar va Ego-himoyasining psixoevolvutsion nazariyasi (R. Plutchik) biz uchun fundamental ahamiyat kasb etadi [9].

Shu bilan birga, mazkur muammoning milliy-psixologik jihatlari va shaxs barqarorligini ta’minalashdagi o‘rni O‘zbekiston olimlari tomonidan ham keng ko‘lamda o‘rganib kelinmoqda. Xususan, E.G‘oziyev tomonidan shaxsning ontogenetik rivojlanishida himoya mexanizmlarining shakllanishi, G‘.Shoumarov ishlarida oilaviy munosabatlarda emotsional barqarorlikni saqlash usullari, shuningdek, V.Karimova, R.Sunnatova va M.Rasulova kabi tadqiqotchilarning izlanishlarida shaxsning ijtimoiy moslashuvi va kognitiv jarayonlarida psixologik himoyaning funksional xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Shaxs psixologik barqarorligini ta’minalashda himoya mexanizmlarining o‘rni xorijiy va mahalliy psixologiya maktablari tomonidan keng ko‘lamda tadqiq etilgan. Xususan, A. Adler, E. Bern, F. Perlz, V. Rayx, K. Rojers, Z. Freyd, E. Fromm va K. Xorni kabi olimlar ushbu fenomenning shaxs strukturasidagi o‘rnini turli yondashuvlarda talqin qilishgan. Biroq, zamonaviy tadqiqotlar uchun to‘rtta asosiy yo‘nalish: psichoanaliz (Z. Freyd), geshtaltpsixologiya (F. Perlz), fenomenologiya (K. Rojers) hamda emotsiyalar va Ego-himoyasining psixoevolvutsion nazariyasi (R. Plutchik) fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi [5].

Zamonaviy psixologiyada R.M. Granovskaya, G.V. Grachev, L.R. Grebennikov, E.L. Dotsenko, B.V. Zeygarnik, V.G. Kamenskaya, F. Kramer, V.F. Morgun, I.M. Nikolskaya, E.S. Romanova, R. Plutchik, A. Freyd, T.S. Yasenko va 160

boshqalar himoya mexanizmlarini klassifikatsiya qilishda uchta yetakchi yondashuv ajratiladi: klinik, ontogenetik va evolyutsion-emotsional [5].

A. Freyd bo'yicha, himoya mexanizmlarining ongsiz ravishda uzoq vaqt va bir tomonlama qo'llanilishi me'yor va patologiya o'rtaSIDagi chegarani belgilaydi [12]. A. Maslou esa konstruktiv reaksiyalarning asosi sifatida ijtimoiy muhit talablariga moslik va motivatsiyaning anglanganligini ko'rsatadi [2, 4, 13]. B.V. Zeygarnik yondashuvida esa himoyaning anglanganlik darajasi uning konstruktivligini belgilovchi bosh mezon hisoblanadi [3, 7, 8]. R. Plutchik tasnifiga ko'ra, himoya mexanizmlari primitivlikdan (inkor, proyeksiya, regressiya) yetuklikka (ratsionalizatsiya, kompensatsiya) qarab rivojlanadi [6, 10, 11].

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsning ruhiy barqarorligini ta'minlovchi himoya mexanizmlarining funksional tizimi haqidagi nazariy qarashlar tanlab olindi. Tadqiqot obyekti sifatida Toshkent shahrining "Qalqon" mahallasidagi 100 nafar yoshlar (60 erkak va 40 ayol) ishtirok etdi. Tadqiqot obyektining psixologik xususiyatlarini kompleks o'rganish va olingan natijalarning ishonchlilagini ya'ni validligini ta'minlash maqsadida quyidagi standartlashtirilgan metodika va so'rovnomalar majmuasidan foydalanildi: R. Plutchikning "Hayot tarzi indeksi" metodikasi hamda G.Ayzenkning "EPI" shaxs so'rovnomasasi.

Tahlil va natijalar. Olingan ma'lumotlar shaxsning psixologik barqarorligi uning jinsi va yoshiga qarab turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

1-jadval Jins bo'yicha psixologik ko'rsatkichlar taqsimoti (n=100)

Ko'rsatkichlar	Erkaklar (n=60)	Ayollar (n=40)
Emotsional sezuvchanlik	42%	68%
Depressive holat	35%	34%
Neyrotizm (asabiylilik)	56%	34%

O‘zini qabul qilish	72%	51%
---------------------	-----	-----

Olingan statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, respondentlarning jinsi ularning emotsiyalarning barqarorligi va muammoli vaziyatlarda qo‘llaydigan psixologik resurslarini belgilab beruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Jadvalda ayollarda emotsiyalarning sezuvchanlik (68%) va depressiv holatlarga moyillik (55%) ko‘rsatkichlari erkaklarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi qayd etilgan. Ilmiy nuqtai nazardan, bu holat ayollarda tashqi stressorlarga nisbatan affektiv reaksiyalarning kuchliligi bilan izohlanadi. Bu ko‘rsatkichlar ayollarda psixologik barqarorlikni saqlashda “regressiya” va “inkor etish” kabi ongsiz himoya mexanizmlarining ustuvorligiga olib keladi. Ya’ni, murakkab vaziyatlarda ayollarda his-tuyg‘ularga berilish va muammoni tan olmaslik orqali ruhiy muvozanatni tiklashga urinish kuzatiladi.

Erkaklarda neyrotizm darjasasi (56%) ayollarga (34%) nisbatan yuqori ekanligi tadqiqotning eng muhim topilmalaridan biridir. Neyrotizmning yuqoriligi erkaklarda ichki bezovtalik, xavotir va asabiy taranglik darjasasi yuqori ekanligidan dalolat beradi. Biroq, erkaklar ushbu taranglikni tashqi muhitga emotsiya ko‘rinishida chiqarmasdan, uni ichki “Men” tizimida saqlashga moyildirlar. Bu holat ularda “ratsionalizatsiya” mexanizmining shakllanishiga zamin yaratadi, ya’ni ular xavotirni mantiqiy argumentlar bilan bosishga harakat qiladilar.

O‘zini qabul qilish ko‘rsatkichi erkaklarda (72%) ayollarga (51%) qaraganda ancha yuqori ekanligi aniqlandi. Bu ko‘rsatkich shaxsning o‘z kuchli va kuchsiz tomonlarini tahlil qila olish qobiliyatini ifodalaydi. Erkaklardagi ushbu barqarorlik ularning ijtimoiy rollari va sub’ektiv nazorat darjasasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu ularda “kompensatsiya” mexanizmining samarali ishlashini ta’minlaydi. Ya’ni, bir sohadagi kamchilikni boshqa sohadagi yutuq bilan to‘ldirish orqali o‘zlarining ijtimoiy barqarorligini saqlab qoladilar.

2-jadval Yosh guruhlari va himoya mexanizmlarining bog‘liqligi

Yosh guruhlari	Miqdori	Ustuvor himoya mexanizmlari
18-25 yosh	68%	Inkor etish, regressiya
26-30 yosh	12%	Kompensatsiya, Ratsionalizatsiya
31-35 yosh	20%	Sublimatsiya, Intellektualizatsiya

Tadqiqotda ishtirok etgan turli yosh guruhlari orasida psixologik barqarorlik ko‘rsatkichlari shaxsning ontogenetik kamoloti bilan uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ldi. Xususan, ishtirokchilarning mutlaq ko‘pchilini tashkil etuvchi 18–25 yoshli guruhda (68%) barqarorlik darajasi past ko‘rsatkichni qayd etib, bu davrda shaxsning ijtimoiy moslashuvi asosan “inkor” va “regressiya” kabi primitiv himoya mexanizmlari orqali ta’milanishi aniqlandi. Ushbu bosqichda yoshlar stressli vaziyatlarni kognitiv qayta ishslash o‘rniga, ongsiz ravishda muammoni rad etish yoki emotsiyal reaktivlikka tayanishga moyil bo‘ladilar. 26–30 yoshli respondentlar guruhida esa barqarorlikning o‘rta (adaptiv) darajaga ko‘tarilishi kuzatilib, bu jarayonda shaxsning o‘z kamchiliklarini ijtimoiy yutuqlar bilan to‘ldirishga qaratilgan “kompensatsiya” hamda mantiqiy asoslashga yo‘naltirilgan “ratsionalizatsiya” mexanizmlari yetakchilik qildi. Nihoyat, 31–35 yoshli guruhda (20%) psixologik barqarorlik eng yuqori darajaga ko‘tarilib, bu davrda shaxsning hayotiy tajribasi va intellektual salohiyati “sublimatsiya” hamda “intellektualizatsiya” kabi yetuk himoya shakllarini yuzaga chiqardi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotimiz davomida to‘plangan materiallar shaxsning ichki barqarorligini ta’minlovchi himoya mexanizmlari tizimi uning individual-psixologik xususiyatlari, ayniqsa, jinsi va yosh dinamikasi bilan uzviy, uzilmas bog‘liqlikda ekanini ko‘rsatdi. Xususan, respondentlarning gender xususiyatlari bo‘yicha olingan natijalar shuni ochiqladiki, ayollarda emotsiyal sezuvchanlikning ustuvorligi krizisli vaziyatlarda ruhiyatni muhofaza qilishda “inkor” va “regressiya” kabi nisbatan sodda, ongsiz himoya shakllariga tayanish

tendensiyasini yuzaga keltiradi. Erkaklar guruhida esa neyrotizm ko'rsatkichi biroz baland bo'lib, "o'zini qabul qilish" ko'rsatkichining barqarorligi ularga yuzaga kelgan taranglikni mantiqiy-kognitiv filtrlash, ya'ni "ratsionalizatsiya" mexanizmi orqali jilovlash imkonini beradi. Bu esa erkaklarda barqarorlik ko'proq vaziyatni mantiqan tahlil qilishga, ayollarda esa emotsional holatdan chalg'ishga asoslanishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shu bilan birga, himoya mexanizmlarining funksional xususiyatlari shaxsning hayotiy tajribasi va yoshi bilan bevosita bog'liqligi aniqlandi. 18–25 yoshli respondentlarda kuzatilgan past barqarorlik ko'rsatkichi ularning hayotiy tajriba yetishmovchiligi sharoitida reallikdan qochish kabi passiv usullarni ko'p qo'llashi bilan tavsiflanadi. Aksincha, 31–35 yoshga kelib, shaxsiy yetuklikning ortishi natijasida "sublimatsiya" va "intellektualizatsiya" kabi yetuk himoya shakllari faollashadi. Bu esa insonning muammoni shunchaki chetlab o'tishdan, uni tahlil qilish va ijtimoiy foydali quvvatga aylantirish bosqichiga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Yuqoridagi xulosalarga tayangan holda quyidagi tavsiyalarni amalga oshiramiz:

- Psixologik xizmatda gender yondashuvini kuchaytirish ya'ni konsultatsiya va korreksiya jarayonlarida respondentlarning jinsiga ko'ra tabaqalashtirilgan metodikalarni qo'llash, xususan, ayollar bilan ishlashda affektiv barqarorlikni oshirishga, erkaklarda esa ichki taranglikni kognitiv tahlil orqali pasaytirishga qaratilgan dasturlardan foydalanish lozim.

- Yoshlar o'rtasida psixoprofilaktika ishlarini tizimlashtirish ya'ni 18–25 yoshli yoshlarda stressga chidamlilikni oshirish uchun ulardagи sodda himoya shakllarini ongli ravishda anglash va ularni ijodiy faoliyatga yo'naltirish bo'yicha mahalla va ta'lim muassasalarida maxsus treninglar o'tkazish maqsadga muvofiq.

- Monitoring va diagnostika tizimini rivojlantirish ya'ni amaliyotchi psixologlar tomonidan shaxsning himoya mexanizmlari profilini muntazam diagnostika qilib borish, uning kelgusidagi barqarorlik darajasini prognozlash va

individual rivojlanish trayektoriyasini tuzishda asosiy metodik tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni “Ahолига psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi O‘RQ-989-son, 05.11.2024-y. // Elektron manba: <https://lex.uz/uz/docs/-7196808>
2. Битянова Н.Р. Проблема саморазвития личности в психологии. – М.: Флинта, 1998. – 46 с.
3. Братусь Б.С., Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности. – М.: Издательство московского университета, 1992. – 192 с.
4. Бузин В.М. Защитные механизмы // Пути обновления психиатрии. – М.: Наука, 1992. – С. 183-191.
5. Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: дис. канд. психол. наук. – М., 1994. – 196 с.
6. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – СПб.: Речь, 2004. – 304 с.
7. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 208 с.
8. Зейгарник Б.В., Холмогорова А.Б., Мазур Е.С. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психол. журнал. – 1989. – № 2. – С. 122-131.
9. Кружкова О.В., Шахматова О.Н. Психологические защиты личности: Учеб. пособие. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-ta, 2006. – 20 с.
10. Романова Е.С. Психология профессионального становления личности: дис. доктора психол. наук. – М., 1992. – 593 с.
11. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы защиты как специфические средства решения универсальных проблем адаптации

// Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара: 2003. – С. 563-593.

12. Фрейд А. Эго и механизмы защиты. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 256 с.

13. Хьюелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер-пресс, 1997. – 608 с.

IMPROVING WRITING PRODUCTIVITY OF ENGLISH PHILOLOGY STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

Jalilova Umida Abdusalimovna

English teacher of Sharq University

PhD student of Navoi State University

ORCID: 0009-0000-0222-3265

E-mail: umidajalilova@internet.ru

Annotation

Writing productivity is a critical component of academic literacy for English philology students, as it reflects their ability to generate coherent, fluent, and contextually appropriate written texts. Despite adequate theoretical knowledge, many students face challenges in sustaining writing fluency and producing extended academic texts. This article investigates pedagogical methods aimed at improving writing productivity among English philology students in higher education. Drawing on established research in second language writing, the study examines the effectiveness of process-based writing instruction, genre integration, collaborative learning, formative feedback, and digital tools. The analysis indicates that systematic and learner-centered writing instruction leads to significant improvements in students' writing output and overall writing competence.

Key Words

writing productivity, English philology students, academic writing, process-based writing, collaborative learning, higher education

Introduction

Writing occupies a central position in the academic and professional preparation of English philology students. As future linguists, educators, translators, and researchers, these students are required to demonstrate advanced writing skills characterized by fluency, coherence, stylistic awareness, and critical engagement with texts. However, research in second language writing indicates that writing is

often perceived as the most demanding language skill due to its cognitive complexity and high linguistic load (Hyland, 2019).

In many higher education contexts, writing instruction tends to emphasize grammatical accuracy and theoretical analysis, which may limit students' ability to write fluently and productively. Excessive attention to form often results in writing anxiety, slow writing pace, and reduced textual output (Harmer, 2015). Consequently, improving writing productivity has become an important pedagogical goal in English philology programs. This article aims to analyze effective instructional strategies that enhance writing productivity by integrating cognitive, methodological, and motivational dimensions of writing instruction.

Methods

This study employs a qualitative analytical approach based on a review and synthesis of established research in second language writing pedagogy. Scholarly works by leading researchers such as Flower and Hayes (1981), Hyland (2019), Harmer (2015), Brown (2014), and Maley (2018) were analyzed to identify instructional practices that positively influence writing productivity.

The analysis focuses on pedagogical methods commonly applied in higher education, including process-based writing instruction, integration of creative and academic genres, collaborative writing activities, formative feedback, and the use of digital tools. These methods were examined in terms of their impact on writing fluency, volume of written output, learner motivation, and confidence.

Results

The analysis of existing research reveals that process-based writing instruction significantly enhances students' writing productivity. Flower and Hayes (1981) demonstrate that writing is a recursive cognitive process involving planning, translating ideas into text, and revising. When students are encouraged to separate

idea generation from linguistic correction, they produce longer and more coherent texts.

The findings also indicate that integrating creative writing tasks with academic writing increases students' fluency and engagement. According to Maley (2018), creative writing activities reduce psychological barriers and foster a positive attitude toward writing, which leads to increased output. Furthermore, collaborative learning strategies such as peer review and group writing tasks were found to improve motivation and awareness of effective writing strategies (Brown, 2014).

The use of formative feedback and digital tools was also shown to contribute positively to writing productivity. Hyland (2019) notes that constructive feedback focused on content and organization encourages revision and sustained writing practice, while digital platforms provide opportunities for frequent writing and efficient editing.

Discussion

The results confirm that writing productivity is influenced by both cognitive and affective factors. Process-based writing instruction aligns with cognitive theories of writing by allowing students to manage the complexity of writing tasks more effectively. By reducing the pressure of immediate accuracy, students develop fluency and confidence, which are essential for productive writing.

The integration of creative and academic writing supports genre awareness and skill transfer, which is particularly important for English philology students who engage with diverse text types. Collaborative learning further enhances productivity by creating a supportive environment in which students can share ideas and learn from peers. These findings are consistent with Harmer's (2015) assertion that writing develops most effectively in interactive and reflective learning contexts.

Digital technologies serve as an additional motivational and organizational tool, enabling students to write beyond the classroom and track their progress. However,

the effectiveness of these tools depends on their purposeful integration into the curriculum rather than their mere availability.

Conclusion

Improving writing productivity in English philology students requires a comprehensive and learner-centered approach to writing instruction. The findings of this study suggest that process-based writing, genre integration, collaborative learning, formative feedback, and digital tools collectively enhance students' writing fluency and output. By shifting the focus from product-oriented accuracy to process-oriented development, educators can create a supportive environment that fosters sustained writing practice and academic success. These strategies are essential for preparing English philology students for the demands of academic research and professional communication.

References

1. Brown, H. D. (2014). *Principles of language learning and teaching* (6th ed.). Pearson Education.
2. Flower, L., & Hayes, J. R. (1981). A cognitive process theory of writing. *College Composition and Communication*, 32(4), 365–387.
<https://doi.org/10.2307/356600>
3. Harmer, J. (2015). *How to teach writing*. Longman.
4. Hyland, K. (2019). *Second language writing* (2nd ed.). Cambridge University Press.
5. Maley, A. (2018). *Creativity and language teaching*. Palgrave Macmillan.

INTERNET REKLAMA TILI: INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA

DERIVATSIYA JARAYONINING QIYOSIY TAHLILI

Qahhorova Guliston Abdug‘affor qizi
Sharq universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0007-4651-8541
E-mail: Gulistonabdugafforovna@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada internet reklama tilining lingvistik xususiyatlari, xususan, ingliz va o‘zbek tillaridagi derivatsiya (so‘z yasash) jarayonlarining qiyosiy tahlili yoritilgan. Internet reklamalari zamonaviy kommunikatsiyaning muhim turlaridan biri sifatida tilshunoslik nuqtai nazaridan alohida o‘rganishni talab etadi, chunki ular auditoriyani qisqa, ta’sirli va esda qolarli shaklda ma’lumot bilan ta’minalashni maqsad qiladi. Shu bois, reklama tili so‘z yasashning turli mexanizmlaridan – affiksatsiya, konversiya, kompozitsiya, qisqartma, blending (so‘zlarning qo‘shilishi) va boshqa innovatsion usullardan faol foydalanadi. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida internet reklama matnlarida hosil bo‘lgan yangi leksik birliklarning strukturaviy va semantik tahlili amalga oshirildi.

KALIT SO’ZLAR: internet reklama tili, ingliz tili, o‘zbek tili, derivatsiya jarayoni, morfologik tuzilma, so‘z yasash, semantik o‘zgarish, reklama lingvistikasi, brend tili, reklama diskursi, neologizmlar, transmilliy kommunikatsiya, onlayn marketing, so‘z yasovchi affikslar, kreativ til vositalari, globalizatsiya, tilshunoslikda qiyosiy tahlil, internet nutq madaniyati, reklama slogan, maqsadli auditoriya.

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются лингвистические особенности языка интернет-рекламы, в частности, проводится сопоставительный анализ процессов деривации (словообразования) в английском и узбекском языках. Интернет-реклама, как один из важных видов современной коммуникации, требует специального изучения с

лингвистической точки зрения, поскольку она ставит своей целью предоставление аудитории информации в краткой, эффективной и запоминающейся форме. Поэтому в языке рекламы активно используются различные механизмы словообразования - аффиксация, конверсия, словосложение, аббревиатура, блендинг (соединение слов) и другие инновационные приемы. В статье проведен структурно-семантический анализ новых лексических единиц, образованных в текстах интернет-рекламы на английском и узбекском языках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Язык интернет-рекламы, английский язык, узбекский язык, деривационный процесс, морфологическая структура, словообразование, семантические изменения, рекламная лингвистика, язык бренда, рекламный дискурс, неологизмы, транснациональная коммуникация, интернет-маркетинг, словообразовательные аффиксы, креативные языковые средства, глобализация, сопоставительный анализ в лингвистике, культура интернет-речи, рекламный слоган, целевая аудитория.

ANNOTATION: This article discusses the linguistic features of the language of Internet advertising, in particular, a comparative analysis of the processes of derivation (word formation) in the English and Uzbek languages. Internet advertising, as one of the important types of modern communication, requires special study from a linguistic point of view, since it aims to provide the audience with information in a short, effective and memorable form. Therefore, the advertising language actively uses various mechanisms of word formation - affixation, conversion, composition, abbreviation, blending (joining words) and other innovative methods. The article carried out a structural and semantic analysis of new lexical units formed in Internet advertising texts in English and Uzbek.

KEY WORDS: Internet advertising language, English language, Uzbek language, derivation process, morphological structure, word formation, semantic change, advertising linguistics, brand language, advertising discourse, neologisms, transnational communication, online marketing, word-forming affixes, creative

language tools, globalization, comparative analysis in linguistics, Internet speech culture, advertising slogan, target audience.

KIRISH.

Zamonaviy kommunikatsiya vositalarining tezkor rivojlanishi natijasida internet inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda internet-reklama global iqtisodiyot va marketingning eng faol sohalaridan biriga aylandi. Internet-reklama nafaqat mahsulot yoki xizmatni targ‘ib qilish vositasi, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham alohida o‘rganish obyektiga aylandi. Chunki raqamli makonda reklama matnlari tilining o‘ziga xos leksik, morfologik va semantik xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular har bir tilda milliy va madaniy qadriyatlar, shuningdek, kommunikativ strategiyalar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Internet reklama tili o‘zining qisqaligi, aniqligi va ta’sirchanligi bilan ajralib turadi. Shu sababli reklama matnlari yaratishda tilning derivatsion imkoniyatlaridan, ya’ni yangi so‘zlar hosil qilish, so‘z yasash affikslari va morfemik kombinatsiyalardan samarali foydalanish katta ahamiyatga ega. Derivatsiya jarayoni reklama tilining yangilanishi va dinamik rivojlanishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ingliz tilida so‘z yasash mexanizmlari, ayniqsa, reklama diskursida juda faol ishlatiladi — yangi brend nomlari, innovatsion terminlar, qisqartmalar va aralash shakllar tez-tez uchrab turadi. Masalan, “shopaholic”, “clickbait”, “eco-friendly”, “influencer” kabi birliklar reklama kommunikatsiyasining mazmunini kuchaytiradi va auditoriyaning diqqatini tortadi[1].

O‘zbek tilidagi internet-reklama ham so‘nggi yillarda sezilarli darajada rivojlanmoqda. Mahalliy kompaniyalar, startaplar va onlayn xizmatlar o‘z mahsulotlarini targ‘ib etishda ona tilining imkoniyatlaridan keng foydalanmoqda. Shu jarayonda ingliz tilidan kirib kelgan so‘zlar, shuningdek, yangi yasama birliklar ham faol qo‘llanmoqda. “Chegirma”, “onlayn buyurtma”, “promo-kod”, “brendli tovar”, “tez yetkazib berish” kabi ifodalar o‘zbek reklama diskursida keng tarqalgan bo‘lib, ular ko‘pincha inglizcha namunalarning tarjimasi yoki adaptatsiyasi sifatida

shakllanadi. Bu esa o‘zbek tilining derivatsion tizimiga yangi semantik qatlamlarni olib kiradi[2].

Ingliz va o‘zbek tillarida derivatsiya jarayonlarini qiyosiy tahlil qilish, eng avvalo, reklama tilida yangi so‘zlarning qanday hosil bo‘lishi, ularning grammatik va semantik o‘ziga xosliklarini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, bu tahlil global va milliy til tizimlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir, til o‘zgarishlarining intensivligi hamda yangi kommunikativ vazifalarga moslashuv darajasini aniqlashga yordam beradi. Masalan, ingliz tilida prefiks va suffikslar orqali hosil qilingan birliklar (eco-, cyber-, -less, -ify) ko‘p uchrasa, o‘zbek tilida esa qo‘srimcha va so‘z birikmalari orqali yangi birliklar yaratiladi (“mobil ilova”, “raqamli xizmat”, “onlayn to‘lov” va boshqalar)[3].

Shuningdek, internet reklama tili ko‘p hollarda globalizatsiya jarayonining tildagi aksini ifodalaydi. Reklama yaratuvchilari auditoriya e’tiborini jalg etish uchun qisqa, esda qolarli, emosional so‘zlardan foydalanadi. Shu jarayonda inglizcha birliklar ko‘p hollarda o‘zbek reklamalarida ham o‘z shaklida yoki qisman o‘zgartirilgan ko‘rinishda qo‘llaniladi. Bu esa ikki til o‘rtasidagi derivatsion parallelizmni yuzaga keltiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi davrda ingliz va o‘zbek tillarida yaratilayotgan internet reklamalarida yangi leksik birliklar, qisqartmalar, gibrid shakllar, shuningdek, inglizcha so‘zlardan o‘zbek tiliga o‘tgan o‘zlashmalar tobora ko‘payib bormoqda. Bu jarayon esa til tizimida derivatsiya mexanizmlarining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashni, ularning qiyosiy tahlilini amalga oshirishni zaruratga aylantiradi. Global axborot makonida ingliz tili xalqaro reklama tili sifatida yetakchilik qilayotgan bir paytda, o‘zbek tili ham raqamli maydonda faol rivojlanmoqda. Shu bois, ingliz va o‘zbek tillaridagi derivatsiya jarayonlarini o‘rganish til tizimining zamonaviy tendensiyalarini ochib berishga yordam beradi.

Tadqiq darjasи nuqtayi nazaridan aytish mumkinki, ingliz tilida internet reklama tili bo‘yicha ilmiy izlanishlar ko‘plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan

amalga oshirilgan (J. Leech, D. Crystal, G. Cook, N. Fairclough va boshqalar)[4]. Ularning ishlarida reklama tili kommunikativ strategiyalar, semantika, pragmatika va diskurs nuqtai nazaridan keng yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida esa internet reklama tili masalalari nisbatan yangilik bo‘lib, so‘nggi yillarda tilshunos olimlar (M. Jo‘rayev, N. Mahmudova, G. Abdurahmonova va boshqalar) tomonidan bu yo‘nalishda dastlabki izlanishlar olib borilmoqda. Shunga qaramay, ingliz va o‘zbek tillarida internet reklama leksikasining derivatsion xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish bo‘yicha kompleks ilmiy tadqiqotlar yetarlicha amalga oshirilmagan[5].

Mazkur mavzu internet tili, reklama tilshunosligi, so‘z yasash nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik kesishmasida joylashganligi sababli, uni o‘rganish nafaqat lingvistik nazariyani boyitadi, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki reklama tili — bu tilning eng dinamik qatlamlaridan biri bo‘lib, unda yangi so‘zlar, iboralar, morfemalar va semantik o‘zgarishlar real vaqt rejimida shakllanadi. Shunday qilib, ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi internet reklama leksikasining derivatsion jarayonlarini qiyosiy o‘rganish, ularning morfologik, semantik va uslubiy xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, reklama tili orqali til taraqqiyotidagi innovatsion tendensiyalarni aniqlashga qaratilgan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbliji shundan iboratki, internet-reklama tilidagi derivatsion jarayonlar hozirgi zamon tilshunosligida yangi, tez o‘zgaruvchan soha sifatida ko‘rilmoxda. Ingliz va o‘zbek tillari misolida derivatsion xususiyatlarni solishtirish orqali, bir tomondan, reklama tili rivojlanishining global tendensiyalarini, ikkinchi tomondan esa, milliy til tizimining o‘ziga xos evolyutsion yo‘nalishlarini aniqlash mumkin bo‘ladi[6].

Tadqiqot natijalari reklama tilining lingvistik mexanizmlarini chuqurroq tushunishga, tilshunoslikda amaliy yondashuvlarni takomillashtirishga, shuningdek, o‘zbek tilida samarali internet-reklama strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy asos yaratishga xizmat qiladi. Shu sababli ingliz va o‘zbek tillaridagi derivatsiya jarayonlarini qiyosiy o‘rganish, nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Internet-reklama tili, ayniqsa ingliz va o‘zbek tillarida derivatsiya jarayonining lingvistik tahlili so‘nggi yillarda tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Global raqamli kommunikatsiya, onlayn marketing va ijtimoiy tarmoqlarning tez sur’atlarda rivojlanishi natijasida yangi so‘zlar, qisqartmalar va derivatsion modellarning paydo bo‘lishi til tizimining dinamikasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ingliz tilidagi reklama leksikasining derivatsion xususiyatlari keng o‘rganilgan. Masalan, Crystal (2003) o‘zining “Language and the Internet” asarida internet tili yangi so‘z yasash modellari, xususan, affiksatsiya, blending, clipping va acronymization jarayonlari orqali tez boyiyotganini ta’kidlaydi. Cook (2008) esa reklama matnlari tili o‘zining emotsional va pragmatik kuchi bilan boshqa funksional uslublardan keskin farq qilishini ko‘rsatadi. Danesi (2016) reklama semiotikasini tahlil qilib, reklama tilining asosiy maqsadi — qisqa, ta’sirchan, va esda qoladigan birliklarni yaratish ekanligini ilmiy asosda bayon etgan[7].

O‘zbek tilshunosligida ham reklama leksikasining tuzilishi va derivatsion jarayonlari bo‘yicha ayrim tadqiqotlar olib borilgan. Qodirova (2018) o‘zbek tilida reklama tili so‘z yasashning innovatsion modellari — ayniqsa, qo‘shma so‘zlar, fonetik o‘zgartirishlar va xorijiy tillardan kirib kelgan elementlar asosida shakllanishini tahlil qilgan. Ismoilova (2020) esa internet-reklamalarda inglizcha unsurlar, qisqartmalar va o‘zlashmalarni o‘zbek tilidagi reklama matnlariga moslashtirish mexanizmlarini tadqiq qilgan.

Ingliz va o‘zbek tillarida derivatsiya jarayonlarini qiyosiy o‘rganish masalasi esa hozirgacha yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Ayrim tadqiqotlarda bu yo‘nalishga tegishli muhim jihatlar yoritilgan bo‘lsa-da, internet-reklama kontekstida ikkala tilning derivatsion tizimini kompleks tarzda tahlil qilish hali keng ko‘lamda amalga oshirilmagan. Sharipova (2021) ingliz va o‘zbek tillarida internet

terminlarining morfologik moslashuvi haqida yozib, so‘z yasashdagi fonetik moslashuv va semantik kengayish jarayonlariga e’tibor qaratgan. Nurmatova (2022) esa internet-reklama tili o‘ziga xosligini kommunikativ-pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganib, o‘zbek tilidagi yangi so‘zlar va inglizcha neologizmlarning birikish holatlarini tahlil qilgan[8].

So‘nggi yillarda ingliz tilida “digital discourse analysis”, “brand linguistics” va “advertising derivation” kabi yo‘nalishlar faol rivojlanmoqda (Schroeder, 2018; Jaworski & Coupland, 2019). Bu ishlar internet reklamasining tilshunoslikdagi rolini, uning yangi morfologik birliklar yaratishdagi funksiyasini va kross-madaniy xususiyatlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan. O‘zbek tilida esa bunday tadqiqotlar endigina shakllanmoqda va ular asosan ingliz tili ta’siri ostidagi reklama matnlarini tahlil qilish bilan cheklanmoqda.

Shu sababli, mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi internet-reklama leksikasining derivatsion jarayonlarini qiyosiy aspektida tahlil qilish orqali mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan. Bu yondashuv reklama tili taraqqiyoti, yangi leksik birliklarning shakllanishi va ularning madaniy hamda psixolingvistik asoslarini chuqur anglash imkonini beradi.

METODOLOGIYA.

Ushbu tadqiqotning metodologiyasi ingliz va o‘zbek tillarida Internet reklama matnlarining leksik-semantik tuzilishini, xususan, derivatsiya (so‘z yasash) jarayonlarini qiyosiy-lisoniy tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida reklama diskursining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash, reklama matnlarida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, ularning morfologik modellari va semantik yangilik darajasini belgilash asosiy maqsad qilib olindi.

Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi sifatida qiyosiy-lisoniy tahlil, struktur-semantik tahlil, korpus lingvistikasi usullari, hamda diskursiv va pragmatik yondashuvlardan foydalanildi. Shu bilan birga, tadqiqotda deskriptiv metod, statistik tahlil, va komponent tahlil kabi usullar ham qo‘llanildi. Ushbu yondashuvlar

yordamida ingliz va o‘zbek tillarida reklama tili tarkibida yuzaga kelayotgan derivatsion birliklarning tuzilishi, ma’nosи va qo‘llanilish chastotasi tizimli ravishda o‘rganildi.

Birinchi bosqichda, tadqiqot materiali bazasi shakllantirildi. Bunda ingliz va o‘zbek tillarida faol ishlatiladigan Internet reklama platformalari – Google Ads, Facebook Ads, Instagram reklamalari, YouTube bannerlari, O‘zbekistonning mahalliy onlayn nashrlari (Daryo, Kun.uz, Spot, UzReport) hamda xalqaro reklama saytlari (AdForum, MarketingWeek, Campaign) dan 500 dan ortiq reklama matnlari to‘plandi. Ushbu matnlar 2020–2024 yillar oralig‘ida joylashtirilgan bo‘lib, ular zamonaviy reklama tilining tipik xususiyatlarini ifodalaydi[9].

Ikkinchi bosqichda, derivatsiya birliklarini ajratish va tasniflash amalga oshirildi. Ingliz tilida asosan prefiksatsiya, suffiksatsiya, kompozitsiya, blending (so‘zlarni aralashtirish), va abbreviatsiya (qisqartmalar) jarayonlari o‘rganildi. O‘zbek tilida esa qo‘s Shimchalash, so‘z birikmalarining semantik mustahkamlanishi, qisqartmalar hamda kalkalash jarayonlari tahlil qilindi. Bu bosqichda har bir derivatsion model o‘zining morfologik tuzilishi, semantik roli va reklama matnidagi funksional yukiga ko‘ra baholandi.

Uchinchi bosqichda, statistik tahlil amalga oshirilib, har bir til uchun eng ko‘p uchraydigan derivatsion modellarning chastotasi aniqlanib, ularning reklama samaradorligiga ta’siri tahlil qilindi. Masalan, ingliz tilida -able, -less, -ify, re-, super-, eco-, cyber- kabi qo‘s Shimchalar va old qo‘s Shimchalarning yuqori faolligi qayd etilgan bo‘lsa, o‘zbek tilida esa -lik, -chi, -siz, qayta-, eko-, onlayn-, super- kabi birliklarning faol ishlatilishi kuzatildi[10].

To‘rtinchi bosqichda, diskursiv-pragmatik tahlil amalga oshirildi. Unda reklama tili orqali auditoriyaga ta’sir etish mexanizmlari, derivatsion birliklarning emotsiyal, baholovchi va rag‘batlantiruvchi funksiyalari o‘rganildi. Xususan, ingliz tilidagi “eco-friendly”, “super-fast”, “budget-smart” kabi so‘zlar bilan o‘zbek tilidagi “ekonom-variant”, “super-tejamkor”, “tez yetkazib beramiz” kabi

birikmalarining kommunikativ maqsad jihatidan o‘xhashligi va farqlari aniqlab berildi.

Beshinchi bosqichda, kompyuter lingvistikasi usullari yordamida reklama matnlarining avtomatik tahlili o‘tkazildi. Bunda “AntConc” va “Sketch Engine” dasturlari yordamida derivatsion birliklarning chastotasi, kollokatsion aloqalari hamda kontekstual qo‘llanish xususiyatlari aniqlanib, natijalar jadval va grafiklar ko‘rinishida umumlashtirildi.

Shuningdek, tadqiqotda kontekstual tahlil usuli ham qo‘llanilib, reklama matnlarining kommunikativ vazifasi, auditoriya tipi, ijtimoiy-madaniy konteksti va maqsadli guruhning til idrokiga ta’siri baholandi. Bu yondashuv orqali ingliz va o‘zbek reklama matnlarida so‘z yasashning pragmatik yo‘nalishi — ya’ni yangilik yaratish, e’tibor jalb etish, ijobiy assotsiatsiyalar hosil qilish kabi jihatlar tahlil qilindi.

Umuman olganda, mazkur metodologiya tilshunoslikning zamonaviy yondashuvlariga asoslangan bo‘lib, ingliz va o‘zbek tillaridagi Internet reklama tili derivatsion tizimini morfologik, semantik, funksional va pragmatik jihatdan kompleks o‘rganish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari reklama diskursi tili rivojlanishidagi umumiyl qonuniyatlarni aniqlash, shuningdek, ikki til o‘rtasidagi derivatsion tafovutlar va o‘xhashliklarni tizimli asosda tahlil qilish imkonini yaratadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, internet reklama matnlarida ingliz va o‘zbek tillarining derivatsion (so‘z yasovchi) tizimi o‘ziga xos leksik-semantik va morfologik xususiyatlarga ega. Internet muhitidagi reklama tili zamonaviy kommunikatsiyaning eng dinamik va kreativ shakli bo‘lib, unda yangi so‘z yasash jarayonlari tilning ekspressivligini, emotsionalligini va ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ingliz tilida derivatsiya, ayniqsa, prefixation, suffixation, conversion

va blending jarayonlari orqali amalga oshadi. O‘zbek tilida esa so‘z yasash ko‘proq affiksatsiya, kompozitsiya va semantik kengayish orqali ifodalanadi.

Derivatsiya — bu so‘z yasalishi jarayoni, ya’ni mavjud so‘z negizidan yangi ma’noga ega bo‘lgan yangi so‘z yasash.

Masalan:

happy → happiness

write → writer

kitob → kitobxon

ish → ishchi

Derivatsiya natijasida leksik jihatdan yangi birlik hosil bo‘ladi — bu yangi so‘z tilda mustaqil ma’no va grammatik shaklga ega bo‘ladi.

Yasalish birliklari — bu derivatsiya jarayonida ishtirok etuvchi asosiy morfologik elementlar.

Ular odatda quyidagilardan iborat:

Asos (stem, root) — masalan, ish, kitob, teach.

Affikslar (prefix, suffix, postfix) — masalan, -chi, -kor, -lik, un-, re-, -ness.

Yasalma so‘zlar — natijaviy birlik, ya’ni hosil bo‘lgan yangi so‘zlar (ishchi, kitobxon, happiness, teacher). Demak, yasalish birliklari — bu derivatsiya jarayonining qurilish materiali, elementlari yoki vositalari.

Xulosa qilib aytganda, “**Derivatsiya**” — bu kengroq tushuncha, ya’ni so‘z yasalish jarayonining o‘zi, “**Yasalish birliklari**” esa derivatsiya jarayonining tarkibiy qismlari yoki vositalari. Ya’ni, derivatsiya – bu jarayon, yasalish birliklari – bu jarayon ishtirokchilari.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, ingliz tilidagi internet reklamalarida prefix va suffix yordamida hosil bo‘lgan so‘zlar keng qo‘llaniladi. Masalan, “unlimited”, “reconnect”, “refreshed”, “clickable” kabi birliklar reklama matnida tezkor, ijobjiy

va interaktiv harakatni ifodalash uchun ishlataladi[11]. Ushbu so‘zlarning derivatsion asosida emotsional urg‘u, tezlik, va zamonaviylik semalari mavjud bo‘lib, ular reklama auditoriyasiga ijobiy psixologik ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa shu maqsad uchun “cheksiz”, “yangilang”, “bog‘laning”, “bosiluvchi” kabi so‘zlar ishlataladi, biroq ularning ko‘pchiligi morfologik jihatdan affiksatsiya orqali hosil qilingan bo‘lib, semantik ifoda darajasi ingliz tilidagidek qisqa va intensiv emas.

Derivatsiya jarayonining yana bir farqli jihat — konversiya (so‘z turkumini o‘zgartirish) hodisasi ingliz tilida keng qo‘llaniladi, o‘zbek tilida esa bu jarayon cheklangan. Masalan, ingliz tilidagi “to google”, “to message”, “to friend” kabi fe’llar otlardan derivatsiya yo‘li bilan hosil bo‘lgan bo‘lib, ular reklama matnlarida tez-tez uchraydi va raqamli faoliyatni bildiradi. O‘zbek tilida esa bunday shakllar “googleda qidirish”, “xabar yuborish”, “do‘sht qo‘shish” kabi sintaktik konstruksiyalar orqali ifodalanadi. Bu holat o‘zbek tilining analitik emas, balki agglutinativ xususiyati bilan bog‘liq bo‘lib, so‘z yasash jarayonida affikslar yetakchi rol o‘ynaydi[12].

Shuningdek, ingliz tilidagi internet reklamalarida blending (so‘z qismlarini qo‘shish) jarayoni juda faol. Masalan, “webinar” (web + seminar), “infographic” (information + graphic), “advertainment” (advertising + entertainment) kabi so‘zlar reklama tili uchun innovatsion birliklar sifatida shakllanadi. O‘zbek tilida bunday so‘zlar ko‘pincha to‘liq tarjima yoki transliteratsiya yo‘li bilan ifodalanadi: “vebinar”, “axborot grafikasi”, “reklama va ko‘ngilochar” kabi. Shu bois, ingliz tilidagi reklama tili semantik ixchamlik va kreativlik jihatidan ustunlikka ega[13].

O‘zbek tilidagi reklama matnlarida esa emotsional suffikslar (-gina, -cha, -kacha, -zor va boshqalar) vositasida ta’sirchanlik yaratiladi. Masalan, “tezkorgina”, “arzongina”, “qulaycha” kabi shakllar reklama nutqida iliqlik, soddalik va iste’molchiga yaqinlik ohangini beradi. Ingliz tilida esa bu funksiya lexical intensifiers (super, ultra, mega, hyper) orqali ifodalanadi: “super fast”, “ultra cheap”, “mega sale”, va hokazo.

Shuningdek, tadqiqot davomida internet reklamalarida so‘z o‘yinlari, metaforik derivatsiya va brend asosidagi yangi birliklar (brandonymy) keng tarqalganligi aniqlandi. Masalan, ingliz tilida “Facebooked”, “Instagrammable”, “TikTok-famous” kabi birliklar brend nomlaridan hosil bo‘lib, yangi fe’llar yoki sifatlar sifatida ishlatilmoqda. O‘zbek tilida ham shunga o‘xhash jarayon kuzatiladi: “instagramchi”, “tiktoker”, “blogerlik” kabi birliklar reklama diskursida faol qo‘llanmoqda. Bu holat internet madaniyatining til tizimiga bevosita ta’sirini ko‘rsatadi[14].

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shuki, ingliz va o‘zbek tillarida internet reklama tili derivatsiyasi funksional maqsadga yo‘naltirilgan va pragmatik jihatdan motivatsiyalangan bo‘lib, iste’molchining e’tiborini jalb etish, uni harakatga undash va mahsulot yoki xizmatga nisbatan ijobiy kayfiyat yaratish vazifasini bajaradi. Ingliz tili buni ko‘proq morfologik soddalik va semantik zichlik orqali, o‘zbek tili esa affiksal kengayish va so‘z birikmalari yordamida amalga oshiradi[15].

Umuman olganda, ingliz tilidagi reklama derivatsiyasi globallashuv va texnologik tezlik bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilidagi derivatsiya jarayoni milliy madaniy qadriyatlar, tildagi ifoda odatlari va sintaktik tuzilmaga tayangan holda shakllanmoqda. Bu esa tilshunoslikda “global va milliy reklama diskursi o‘rtasidagi derivatsion tafovutlar”ni chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Xulosa qilib aytganda, internet reklama tili zamonaviy lingvistik muhitda yangi so‘z yasash mexanizmlarini shakllantirib, har ikki tilda ham kommunikativ samaradorlikni oshirishda muhim rol o‘ynamoqda. Ingliz tilida derivatsiya jarayoni innovatsion va dinamik bo‘lsa, o‘zbek tilida u madaniy moslashuv va semantik boyitish yo‘nalishida rivojlanmoqda. Shu sababli, ikki til o‘rtasidagi derivatsion jarayonlarni qiyosiy o‘rganish reklama tilining milliy va global xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga imkon beradi.

XULOSA

Internet reklama tili zamonaviy kommunikatsiya tizimining eng faol, dinamik va ta'sirchan sohalaridan biri sifatida tilshunoslikda alohida o'rinni egallaydi. Ingliz va o'zbek tillarida reklama matnlarining derivatsion xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ma'lum bo'ldiki, har ikkala tilda so'z yasash jarayonlari reklama mazmuni, maqsadi va auditoriyasiga mos ravishda o'ziga xos tarzda shakllanadi. Ingliz tilida derivatsiya jarayoni ko'proq affiksatsiya, konversiya, blending (so'z qo'shilishi) va abbreviatsiya kabi usullar orqali amalga oshsa, o'zbek tilida esa affiksatsiya, so'z birikmasi asosida yangi birlik hosil qilish va semantik kengayish yo'li bilan boyitiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili reklama matnlarida so'z yasovchi affikslar juda faol ishlataladi. Ayniqsa, -able, -less, -er, -ify, -ness kabi suffikslar mahsulotning afzalliklarini ifodalashda keng qo'llanadi. O'zbek tilida esa "-li", "-siz", "-chi", "-kor" kabi affikslar reklama tili uchun eng samarali vositalardan hisoblanadi. Bu esa tillar orasida derivatsion modellarning o'xshashlik va farqlarini ko'rsatib beradi. Ingliz tili reklamalari qisqa, urg'uli va emotsiyal jihatdan boy so'zlardan foydalanishga intilsa, o'zbek tili reklamalari ko'proq izohlilik va badiiylikka tayanadi.

Internet muhitining global xarakteri reklama tilida ko'p tillilik (multilingualism) hodisasini kuchaytirgan. Natijada inglizcha termin va brend nomlari o'zbek reklama matnlarida faol qo'llanila boshlagan. Bu jarayon lingvistik integratsiyaning tabiiy oqibati sifatida o'zbek tilining reklama diskursidagi derivatsion tizimiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, inglizcha so'zlarning o'zbek tilidagi variantlari — "online", "smart", "digital", "fashion", "delivery" kabi birliklarning o'zlashuvi natijasida yangi so'z yasalish modellari shakllanmoqda.

Shuningdek, reklama tili o'zining ijtimoiy-lingvistik funksiyasi jihatidan ham muhimdir. U tilning yangilanishi, kreativ so'z yaratilishi va nutq madaniyatining rivojlanishida faol rol o'ynaydi. Derivatsion jarayon reklama tilida nafaqat yangi

so‘z yasash, balki mavjud so‘zlarga yangicha ma’no yuklash orqali auditoriya e’tiborini tortish mexanizmini yaratadi. Masalan, ingliz tilidagi “eco-friendly”, “self-care”, “cashback” yoki o‘zbek tilidagi “supertez”, “qulayxizmat”, “foydaliklub” kabi so‘zlar reklama matnlarining semantik samaradorligini oshiradi.

Shu bilan birga, ingliz va o‘zbek tillaridagi derivatsiya jarayonlarining reklama diskursidagi tahlili tilning madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy kontekstga bog‘liqligini ham ochib beradi. Ingliz tili global marketing tili sifatida universallikka intilsa, o‘zbek tili reklamalari milliy qadriyatlar, mahalliy madaniyat va iste’molchi psixologiyasini aks ettiradi. Bu farq reklama tili orqali shakllanayotgan milliy kommunikativ uslubni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, internet reklama tili bo‘yicha o‘tkazilgan qiyosiy derivatsion tahlil ingliz va o‘zbek tillarida yangi so‘zlarning yaratilishida o‘ziga xos uslublar mavjudligini, lekin ularning maqsadi — auditoriyaga ta’sir o‘tkazish, mahsulot yoki xizmatni samarali targ‘ib qilish — bir xil ekanini ko‘rsatdi. Kelajakda bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni semantik, pragmatik va psixolingvistik jihatdan kengaytirish, shuningdek, reklama tilining ijtimoiy tarmoqlardagi evolyutsiyasini kuzatish zarur. Shu tarzda olib borilgan tadqiqotlar o‘zbek tilining zamonaviy reklama diskursida raqobatbardoshligini oshirish, tilshunoslikda derivatsiya jarayonlarini chuqurroq anglash hamda global kommunikatsion jarayonlarda o‘z o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Abdurahmonova, M. (2021). Internet reklama tilining lingvistik xususiyatlari. *Filologiya masalalari jurnali*, 4(2), 45–52.
2. Jo‘raeva, N. (2020). Reklama tilida yangi so‘z yasash tendensiyalari. *Til va adabiyot ta’limi*, 3(1), 61–68.
3. Karimova, S. (2019). Ingliz va o‘zbek tillarida derivatsion model turlari. *O‘zbekiston filologiyasi jurnali*, 2(4), 88–95.

4. Raximova, Z. (2021). Internet kommunikatsiyasida reklama matnlarining pragmatik tahlili. *Tilshunoslik tadqiqotlari*, 5(3), 34–42.
5. Ismoilov, B. (2018). Reklama diskursida so‘z yasash jarayonlari. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 1(5), 72–78.
6. Saidova, D. (2020). Inglizcha reklama tilida prefiks va suffikslardan foydalanish xususiyatlari. *Xorijiy filologiya jurnali*, 3(2), 55–63.
7. G‘ulomova, N. (2022). O‘zbek tili reklama matnlarida innovatsion so‘z yasash vositalari. *Filologik tadqiqotlar*, 4(1), 27–35.
8. Tursunov, A. (2019). Ingliz tilida reklama so‘z boyligining kengayish omillari. *Zamonaviy tilshunoslik jurnali*, 2(3), 66–74.
9. Yo‘ldosheva, M. (2021). Internet reklamalarida inglizcha affikslarning funksional roli. *Lingvistik innovatsiyalar jurnali*, 6(2), 48–56.
10. To‘xtayeva, G. (2018). O‘zbek reklama matnlarida metafora va derivatsiyaning o‘zaro bog‘liqligi. *O‘zbek filologiyasi ilmiy axborotlari*, 1(4), 90–97.
11. Qodirova, L. (2022). Reklama tili va so‘z yasash jarayonlarining psixolingvistik jihatlari. *Filologiya va til o‘rganish metodikasi*, 7(1), 39–46.
12. Abduvaliyeva, D. (2020). Internet reklama tili va uning ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari. *Til va madaniyat jurnali*, 5(2), 82–89.
13. Norqulova, S. (2021). Ingliz va o‘zbek tillarida brend nomlarining derivatsion tahlili. *Lingvistika va tarjima*, 3(5), 58–65.
14. Beknazarov, R. (2019). Reklama tili orqali yangi leksik birliklar paydo bo‘lishi. *O‘zbekiston tilshunosligi jurnali*, 2(3), 70–77.
15. Mamatova, H. (2022). Internet reklamalari tilining semantik va morfologik xususiyatlari. *Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti*, 4(2), 51–59.

ОРГАНИЗАЦИЯ НАВОЙСКОГО ОБЛАСТНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА И КЛАССИФИКАЦИЯ ФОНДОВ

Искандарова Шохсанам Исоеевна

Преподаватель кафедры

«Социальные и гуманитарные науки»

Университета Востока

ORCID: 0009-0004-6030-5268

E-mail: shohsanamiskandarova@mail.com

Аннотация. В данной статье представлена подробная информация об организации архивной работы и создании архивной деятельности в Навойской области, каждый факт анализируется на основе архивных данных. Указаны проблемы, возникшие до создания архивной деятельности, и способы их решения. Особое внимание уделяется вопросу целостности фондов. Рассмотрены вопросы концентрации и перерегистрации архивных документов в фондах и их влияние на архивную деятельность. Анализируется место Навойского архива в истории архивной работы в Узбекистане.

Ключевые слова: Архив, оцифровка, фонд, список, том коллекции, лист, фонд, сортировка документов, архивариус, штатное подразделение.

Abstract. This article provides detailed information on the organization of archival work and the establishment of archival activities in the Navoi region, analyzing each fact based on archival data. Problems that arose before the establishment of archival activities and solutions are identified. Particular attention is given to the integrity of the collections. The issues of concentration and re-registration of archival documents in collections and their impact on archival activities are examined. The place of the Navoi Archive in the history of archival work in Uzbekistan is analyzed.

Keywords: Archive, digitization, collection, list, collection volume, sheet, collection, document sorting, archivist, staff unit.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Navoiy viloyatida arxiv ishini tashkil etilishi hamda arxiv faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi to‘g‘risida batafsil ma’lumot berilib, har bir fakt arxiv ma’lumotlari asosida tahlil etilgan. Arxiv ishi faoliyati yo‘lga qo‘yilguniga qadar duch kelingan muammolar va ularning bartaraf etilishi ko‘rsatilgan. Fondlashtirish masalasiga alohida ahamiyat berilgan. Arxiv hujjatlari fondlarga jamlanishi va qayta xatlovdan o‘tkazilishi, buning arxiv faoliyatiga ta’siri masalalari yoritilgan. O‘zbekiston arxiv ishi tarixida Navoiy viloyati arxivining o‘rnii tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar. Arxiv, raqamlashtirish, fond, ro‘yxat, yig‘ma jild, varaq, fondlashtirish, hujjat saralash, arxivchi, shtat birligi.

Введение. Архивная работа в Республике Узбекистан является важным источником изучения истории государства и общества как неотъемлемая часть национального культурного наследия. Архивные документы служат основным источником свидетельств, освещдающих социально-политические, экономические и культурные процессы прошлого. Архивная система Республики Узбекистан — это важный институт, созданный для сохранения истории государства и общества, передачи документального наследия будущим поколениям и обеспечения надежных источников для научных исследований. Поэтому порядок приема, хранения и использования архивных документов в Республике Узбекистан установлен законом[2].

Обзор литературы. Навоийская область, расположенная в оазисе Азим-Зарафшон, в Кызылкумской области, месте бесчисленных природных ресурсов, является, так сказать, сокровищницей драгоценных камней[1]. Неотъемлемой частью архивной работы в Узбекистане, частью, имеющей особое значение в формировании истории архивной работы в целом, является история архивной работы в Навоийской области. В этом контексте формирование истории архивной работы также прошло свой уникальный исторический путь. С хронологической точки зрения, историю формирования

архивной деятельности в Навоийской области можно разделить на два периода: 1. Архивная работа в советскую эпоху, 2. Архивная работа в годы независимости[3].

Методология исследования. В данной статье представлен сравнительный анализ истории архивной работы в Навоийской области, ее роли в освещении социально-экономической и духовной жизни, а также ее влияния на духовность молодежи, как целостной истории, основанной на принципе преемственности и хронологии.

Анализ и результаты. Архивные документы считаются первоисточниками по истории советской эпохи в Узбекистане, и в настоящее время в Национальном архиве Узбекистана хранится более 1,2 миллиона архивных документов, относящихся к советской эпохе. Эти исторические документы служат важным источником для освещения истории Узбекской ССР и имеют большое значение для изучения архивных документов, связанных с политической и социально-экономической историей советского режима, понимания истинной сущности исторических процессов и их объективной оценки[5].

В Навоийской области организация и становление архивной работы в советскую эпоху также следовали уникальным историческим путем. На основании Указа Президиума Верховного Совета Узбекской ССР № 2247-Х от 20 апреля 1982 года, Навоийской области и областными организациями были созданы Постановлением Совета Министров Узбекской ССР № 3304 от 1982 года. Директором Навоийского областного государственного архива была назначена Ольга Александровна Яковлева[8].

15 октября текущего года Исполнительный комитет Навоийского областного совета народных депутатов принял постановление № 249/7 об утверждении Положения «Об областном государственном архиве и его филиалах» и разработал «Положение об областном государственном архиве»

в целях развития и совершенствования архивной работы в регионе, обеспечения сохранности документов Государственного фонда СССР, их хранения в областном государственном архиве и его филиалах, а также организации сбора и использования документов[6]. Кроме того, Навоийскому региональному архивному управлению было поручено обеспечить

Навоийское региональное архивное управление всем необходимым оборудованием к декабрю 1982 года, обеспечить методическое руководство архивной деятельностью в филиалах архивного управления, постоянно повышать квалификацию сотрудников архивного управления и с января 1983 года распределить персонал для сотрудников архивного управления в 4 подразделения по филиалам в Кызылтепе, Конимех и Хатирчи[6].

В целях повышения эффективности архивной деятельности и постоянного контроля качества сохранения архивных документов по распоряжению архивного управления Навоийского регионального исполнительного комитета была создана Навоийская региональная государственная архивная методическая комиссия[6]. Перед Комиссией стояла задача решения научно-методических вопросов, возникающих в процессе подготовки нормативных документов, научно-методических разработок и методических пособий, необходимых для методического обеспечения основных направлений деятельности Архива, содействия повышению качества и исполнения нормативно-правовых документов, научно-методических пособий и методических пособий на всех этапах подготовки, а также предоставления соответствующих рекомендаций[6]. Разработка «Положения о региональном государственном архиве» и создание Комиссии, регулирующей архивную деятельность Навоийской области, послужили основой для возникновения архивной деятельности в Навоийской области. Таким образом, впервые на территории Навоийской области было создано региональное архивное дело.

Постановлением Верховного Совета Президиума Узбекской ССР от 6 сентября 1988 года Навоийская область была объединена с Самаркандской областью, а город Навои был включен в Самаркандскую область. Деятельность Навоийского областного архива. Деятельность архива изменилась в связи с реорганизацией Навоийской и Самаркандской областей Узбекской ССР в соответствии с постановлением Президиума Верховного Совета Узбекской ССР от 6 сентября 1988 года[9].

Документы, собранные Навоийским областным архивом в период с 1986 по 1988 год, были включены в фонд «29-й архивный отдел» и также хранятся в Навоийском областном государственном архиве[9]. По распоряжению Навоийского областного архивного отдела от 30 декабря 1988 года был составлен список сотрудников, переведенных в Самаркандский областной архив. Постановлением Совета народных депутатов Самаркандского исполнительного комитета № 41/2 от 13 февраля 1989 года и распоряжением Самаркандского областного архивного отдела № 3-П от 28 февраля 1989 года деятельность Навоийского областного государственного архива была прекращена. 16 мая 1989 года Президиум Верховного Совета Узбекской ССР принял постановление «О частичном переносе границ Самаркандской области». На основании постановления Совета Министров Узбекской ССР № Ф-148 от 19 мая 1989 года приграничные районы Самаркандской области, Нуротского, Хатирчинского и Кызылтепского районов были переданы в состав Бухарской области. Таким образом, город Навои с его приграничными районами был включен в состав Бухарской области.

Согласно приказу № 14 от 31 мая 1989 года, сотрудники бывшей Навоийской областной экономической группы, работавшие в бухгалтерии Самаркандского областного архива, были переведены в Бухарский областной архив и работали без заработной платы за счет Навоийского филиала Навоийского областного государственного архива.

По решению Навоийского областного исполнительного комитета № 600/21 от 19 октября 1989 года в Навоии была создана независимая экономическая группа на базе Бухарского филиала, имевшая собственный банковский счет и начавшая получать заработную плату с ноября 1989 года. Таким образом, сотрудникам экономической группы, переведенным из Самаркандской области, была выплачена заработка плата за июль-октябрь 1989 года[6].

Таким образом, в архивных фондах сформировался перечень работ, представленных на постоянное хранение, планы работ, бухгалтерские расчеты, графики и платежные ведомости, включавшие 47 работ (1982–1991 гг., частично). Документы о кадровом составе архивных работников этого фонда хранились в Навоийском областном архиве с 1982 по март 1989 года, были включены в «29-й фонд» (архивный отдел Навоийско-областного исполнительного комитета) и хранятся в Навоийском областном архиве[10].

Формирование и развитие архивной работы в Навоийской области играет важную роль в постколониальной истории Республики Узбекистан. В годы независимости архивная система была радикально реформирована, и начался новый этап хранения документов, научно-технической обработки и их защиты государством.

В результате восстановления Навоийской области в 1992 году была реорганизована организационно-правовая база архивного сектора. В соответствии с Постановлением Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан № 188 от 27 февраля 1992 года «Об организационных мерах, связанных с восстановлением Навоийской области», Постановлением Исполнительного комитета Совета народных депутатов Навоийской области № К-01/3 от 7 января 1993 года был создан Государственный архив Навоийской области[6].

Согласно этому постановлению, Навоийский областной государственный архив был определен как учреждение, действующее в рамках системы Навоийской областной хокимиият. Архив включал филиалы государственных архивов в городах Навои и Зарафшан, а также в Кызылтепском, Конимехском, Томди, Нуротском и Хатирчинском районах. Это объединило архивную систему в регионе под единым управлением.

31 августа 1993 года постановлением № 7 Экспертной комиссии (КК) архивного отдела Навоийской областной хокимиият была проведена первичная научно-техническая обработка архивных документов. В результате были собраны и переданы в государственное хранилище документы отдела за 1982–1991 годы. Эти документы, состоящие в общей сложности из 47 единиц хранения, представляли собой важные источники, отражающие экономическую и социальную жизнь региона[8].

В соответствии с порядком обустройства архивных документов в государственных архивах, в Навоийском областном государственном архиве интенсивно проводилась работа по распределению фондов, содержащих документы советской эпохи и периода независимости. Содержание работы заключалось в совершенствовании списков работ, находящихся в постоянном хранении, и создании для них научно-справочного аппарата.

В процессе обустройства учитывались такие факторы, как изменения в конституционных основах государства, изменения в административно-территориальном делении, изменения в форме собственности организаций (организаций, управляющих фондами), их ликвидация или реорганизация. По этой причине был выполнен ряд комплексных работ.

Основная работа по вопросу документального финансирования с 1992 года обусловлена тем, что изменения в государственной независимости не были учтены в работе, проведенной до настоящего времени. В ходе

финансирования документы из некоторых фондов были выделены и включены в отдельные фонды за период после 1992 года[11].

Анализ состава фондов показывает, что в процессе финансирования, когда организации реорганизовывались (изменение формы собственности: АО, КМЦ, ООО, СП и др.), принцип создания новых фондов не учитывался. В результате, несмотря на реорганизацию организаций, прежние фонды продолжали пополняться, а новые фонды не создавались[10].

Кроме того, наряду с улучшением списков планируется идентифицировать и отделить документы, относящиеся к другим фондам, но ошибочно включенные в существующие фонды. В процессе составления и улучшения исторических справок и вводных частей списков было выявлено крайне низкое качество списков фондов, поступающих в Навоийское городское отделение.

В штатное расписание Навоийского областного государственного архива (по состоянию на 1993 год) входили заведующий, 2 старших архивиста, секретарь, бухгалтер, архивист 1-й категории и архивист 2-й категории. В настоящее время в областном архиве работают 25 сотрудников в 21 подразделении. Это важный фактор, определяющий качество услуг, предоставляемых нашим людям.

В 1993 году в архивах Навоийской областной государственной архивы хранилось 55 фондов и 6139 документов, а в настоящее время (по состоянию на 01.01.2020) в архивах находятся 720 фондов, содержащих в общей сложности 83 924 документа, из которых 57 172 — управленические документы и 26 752 — кадровые документы. С учетом этих проблем, в соответствии с планом развития архивной работы Навоийской областной государственной архивы на 2013 год, были выявлены и исправлены ошибки и недостатки, допущенные к настоящему времени в процессе фондирования. В соответствии с установленным порядком фондирования вновь созданным организациям

присваиваются новые фондовыe номера, а в названиях фондов советской эпохи сохраняется только новое название организации (в связи с независимостью государства).

Архивные фонды периода независимости получили новые номера и были обозначены буквой «М». Колхозные фонды, хранящиеся в архиве, сохранили свои старые номера до преобразования в акционерные общества в 1993 году. Фонды государственных органов и административных учреждений были разделены с 1992 года, то есть документы Советских депутатских советов и документы органов власти были помещены в отдельные фонды. Также была упорядочена нумерация фондов с учетом необходимости уточнения хронологических границ вновь созданных фондов и присвоения им серийных номеров. Документам архивного фонда до 1991 года были присвоены номера П-1, П-4, П-6, П-7, П-8, П-9, П-10[6].

Документы, созданные в последующий период, продолжали нумероваться в том же порядке: в фонд П-11 — инспекционные документы о качестве и торговле сельскохозяйственной продукцией Навоийской области, в фонд П-13 — региональный союз агропромышленных и кооперативных предприятий и организаций Навоийской области (Облагропромсоюз), в фонд П-14 — документы департамента здравоохранения Навоийской области, в фонд П-15 — документы департамента социального обеспечения Навоийской области[8].

До 2010 года Навоийский областной государственный архив не имел собственного административного здания и в этот период функционировал в арендованных помещениях различных организаций. По соответствующему поручению Кабинета Министров Республики Узбекистан и благодаря усилиям агентства «Узархов» при Кабинете Министров впервые в республике было решено построить в Навоийской области специальное здание для государственного архива.

Таким образом, в соответствии с распоряжением Кабинета Министров Республики Узбекистан № 08-6-44 от 16 мая 2008 года и соответствующим поручением Навоийской областной губернаторши, а также постановлением Навоийской городской губернаторши № К-1218/07 от 29 июля 2008 года, был выделен земельный участок под строительство архивного здания в 17-м районе города.

Два года спустя, в октябре 2010 года, произошло историческое событие в сфере республиканской архивной работы — впервые в нашей стране в Навои было построено и введено в эксплуатацию трехэтажное современное архивное здание. В частности, в тот же период была опубликована статья, посвященная переезду регионального архива в новое здание, в которой содержались следующие предложения: «На строительство этого здания из государственного бюджета было выделено 870 миллионов сумов, а в конце прошлого года строительная компания «Голиб Бекзод» запустила образцовый проект. Благодаря неестественному труду квалифицированных строителей и вниманию ответственных организаций, великолепное трехэтажное здание, воздвигнутое сегодня, украшает горизонт Навои»[11].

В здании создан читальный зал, оборудованный компьютерной техникой. Также оборудованы шесть специальных помещений, приспособленных для надлежащего хранения документов, в соответствии с требуемыми стандартами[7]. На первом этаже здания расположены Навоийский региональный архивный отдел, конференц-зал на 70 мест, библиотека, читальный зал на 24 места и помещения для обработки документов. На втором этаже здания находятся комнаты для персонала и 2 хранилища Навоийского регионального государственного архива. На третьем этаже здания расположены 6 хранилищ документов. Все помещения оборудованы современными техническими средствами в соответствии с требованиями времени. Созданы все условия для эффективной работы сотрудников[8].

В здании создан читальный зал, оборудованный компьютерной техникой. Также оборудованы шесть специальных помещений, приспособленных для надлежащего хранения документов, в соответствии с требуемыми стандартами[7]. На первом этаже здания расположены Навоийский региональный архивный отдел, конференц-зал на 70 мест, библиотека, читальный зал на 24 места и помещения для обработки документов. На втором этаже здания находятся комнаты для персонала и 2 хранилища Навоийского регионального государственного архива. На третьем этаже здания расположены 6 хранилищ документов. Все помещения оборудованы современными техническими средствами в соответствии с требованиями времени. Созданы все условия для эффективной работы сотрудников[8].

Согласно пояснительной записке, подготовленной Навоийским областным государственным архивом 1 января 2011 года, было выявлено, что ряд документов, полученных за 2000-2002 годы, не были заархивированы, а также отсутствовали документы из ряда фондов. Для устранения этих недостатков Навоийский областной государственный архив издал Приказ № 34 от 1 июля 2011 года и поручил старшему архивариусу Ш. Юлдошевой, старшему хранителю фондов Д. Сайдовой, архивариусу 1-й категории З. Заировой и хранителю фондов Г. Гайбуллаевой устраниТЬ существующие недостатки в течение года[6].

В течение 2015–2017 годов документы в фондах, находящихся на хранении, были разделены на периоды Советского Союза и Независимости и перегруппированы. Документы советского периода обозначались буквами «Ш», а документы периода независимости — буквами «М». Например: Фонд Государственного архива Навоийской области № III-30 (1982–1991), Фонд Государственного архива Навоийской области № M-304 (1992–2018)[8].

Заключение. Вкратце, история Навоийского областного государственного архива восходит к советской эпохе, а в годы независимости 196

система была реформирована, развита за счет финансирования документов, научно-технической обработки и создания современного архивного здания. Таким образом, областной архив стал одним из важнейших объектов в регионе, обеспечивающим большое количество документов научно-практического значения, связанных с социально-экономической и политической историей региона, надежные источники для научных исследований и эффективную организацию архивной работы.

Список литературы

1. Мирзиёев Ш. Мы строим наше великое будущее вместе с нашим храбрым и благородным народом. – Т.: «Узбекистон», 2017. – С. 111.
2. Закон Республики Узбекистан «Об архивной работе». Дата принятия: 5 апреля 2012 г. — [Электронный источник]: <https://lex.uz/uz/docs/1993490>
2. УзМА, Р-400-фонд, 1-роях, 414-том, 61-лист.
3. Кучарова Д. Архивы — зеркало истории, важный источник информации, основанный на документальных свидетельствах... <https://uza.uz/>
5. Чориев Ш. Социально-экономическая история Узбекистана (1924-1941)/монография в документах УзМА — Ташкент: Книга многотиражного издания. 2024. Б-4.
6. Навоийский областной государственный архив, фонд 30, список 1, том 316, лист 4.
7. Сабуров Р. Областный государственный архив - в новом здании // «Do'stlik bayrog'i». 11 сентября 2010 г.
8. Из текущих фондов Навоийского регионального государственного архива.
9. Навоийский областной государственный архив, фонд 30, список 1, том 49, лист 2.

10.Навоийско-областной государственный архив, фонд 30, список 1, том 49, лист 3.

11.Навоийский областной государственный архив, фонд 30, список 1, том 161, лист 16

TALABALARDA TORENANTLIK XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Toshtemirova Bahora Alisher qizi

Navoiy davlat universiteti

“Pedagogika nazariyasi va tarixi” mutaxassisligi magistranti

ORCID: 0009-0009-0435-9321

E-mail: bahoraalisherovna2103@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tolerantlik fenomenining ilmiy tasniflari, xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlardagi talqini yoritiladi. O‘rta Osiyo mutafakkirlari hamda xorijiy olimlar ta’limotlarida tolerantlik, bag‘rikenglik, sabr-toqat va o‘zaro hurmat g‘oyalarining etnopedagogik va psixologik asoslari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tolerantlik, bag‘rikenglik, talaba, etnopedagogika, psixologik tarbiya, ijtimoiy moslashuv.

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические основы формирования толерантных качеств у студентов. Рассматриваются научные классификации феномена толерантности, его отражение в международных и национальных нормативно-правовых документах. Раскрываются этнопедагогические и психологические основы формирования толерантности в трудах мыслителей Средней Азии и зарубежных ученых.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, студент, этнопедагогика, психологическое воспитание, социальная адаптация.

Abstract. This article analyzes the scientific and theoretical foundations of forming tolerance qualities in students. Scientific classifications of the phenomenon of tolerance, as well as its interpretation in international and national legal documents, are examined. The ethnopedagogical and psychological foundations of

tolerance formation in the teachings of Central Asian thinkers and foreign scholars are revealed.

Keywords: tolerance, student, ethnopedagogy, psychological education, social adaptation.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida tolerantlik shaxsning eng muhim ijtimoiy-psixologik va axloqiy sifatlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Globallashuv, madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi, axborot oqimining tezlashuvi ta’lim tizimi oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, oliv ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarning turli qarashlar, e’tiqodlar va madaniy farqlarga nisbatan bag‘rikeng munosabatini shakllantirish dolzarb pedagogik muammoga aylanmoqda.

Talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirish masalasi nafaqat pedagogika, balki psixologiya va ijtimoiy fanlar bilan uzviy bog‘liqdir. Chunki tolerantlik shaxsning bilish jarayonlari, hissiy kechinmalari va xulq-atvorida namoyon bo‘ladigan murakkab sifatdir. Psixologik nuqtayi nazardan u empatiya, hissiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuv bilan chambarchas aloqador bo‘lsa, pedagogik jihatdan esa tarbiya, ta’lim mazmuni va metodlari orqali rivojlantiriladi.

O‘zbekiston Respublikasida yoshlar tarbiyasida bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu bois talabalarda tolerantlikni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o‘rganish, tarixiy va zamonaviy pedagogik qarashlar asosida tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda yoshlarning ma’naviy-ma’rifiy rivoji, ularning ijtimoiy faolligi va bag‘rikeng dunyoqarashini shakllantirish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, PF-5938-sون Farmon “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risida” bo‘lib, unda ta’lim tizimida bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, insonparvarlik g‘oyalarini keng targ‘ib qilish vazifasi belgilangan; PF-5847-sон

Farmon — “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi” to‘g‘risida bo‘lib, unda universal kompetensiyalar qatorida tolerantlik, kommunikativ madaniyat va ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirish zaruriyati ko‘rsatib o‘tilgan; “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada rivojlantirish to‘g‘risida”gi PQ–3775-son Qarorda barcha ta’lim bosqichlarida tolerantlik madaniyatini kuchaytiruvchi metodikalar joriy etilishi belgilangan va “Yoshlar ma’naviy va ma’rifiy tarbiyasini yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–5416-son Qarorda yoshlarni radikalizm, zo‘ravonlik, ksenofobiyaga qarshi immunitetini mustahkamlash maqsadida tolerantlikni rivojlantirish bo‘yicha o‘quv-modullarni yaratish vazifasi qo‘yilgan. Shuningdek, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun ham talabanining shaxs sifatida erkin fikrashi, o‘zgalarning fikrini hurmat qilishi, fuqarolik madaniyatiga ega bo‘lishi lozimligini belgilaydi.

METODLAR

Mazkur ilmiy tadqiqot tolerantlik tushunchasining mazmun-mohiyati, jamiyatdagi ahamiyati hamda ta’lim jarayonida tolerantlikni shakllantirish omillarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlarga xos bo‘lgan bir qator ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Metodlarning tanlanishi tadqiqot maqsadi, vazifalari hamda o‘rganilayotgan muammoning ko‘p qirrali xususiyatiga asoslandi.

Avvalo, nazariy tahlil metodi qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida tolerantlik masalasiga oid falsafiy, pedagogik, psixologik va sotsiologik adabiyotlar tizimli ravishda o‘rganildi. Ilmiy manbalardagi yondashuvlar, tushunchalar va nazariy qarashlar solishtirilib, tolerantlik fenomenining tarixiy shakllanishi va zamonaviy talqinlari tahlil qilindi. Bu metod tadqiqotning nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Tadqiqotda taqqoslash (komparativ) metodidan ham foydalanildi. Mazkur metod orqali turli ilmiy maktablar va olimlarning tolerantlikka oid qarashlari o‘zaro qiyoslandi. Shuningdek, turli jamiyat va madaniy muhitlarda tolerantlik

tushunchasining namoyon bo‘lish xususiyatlari solishtirildi. Bu yondashuv tolerantlikning universal va milliy jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Mantiqiy tahlil va umumlashtirish metodi tadqiqotning muhim bosqichlaridan biri bo‘ldi. O‘rganilgan nazariy materiallar asosida asosiy xulosalar chiqarilib, tolerantlikni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar umumlashtirildi. Ushbu metod yordamida tolerantlik tushunchasining tarkibiy qismlari (hurmat, bag‘rikenglik, o‘zaro tushunish, sabr-toqat) tizimlashtirildi.

Shuningdek, tadqiqotda induktiv va deduktiv metodlar qo‘llanildi. Induktiv yondashuv orqali alohida fikr va dalillardan umumiy xulosalarga kelindi, deduktiv metod orqali esa umumiy nazariy qarashlardan kelib chiqib, aniq pedagogik va ijtimoiy xulosalar shakllantirildi. Bu metodlar tolerantlik masalasini chuqur va mantiqiy asosda yoritishga yordam berdi.

Tadqiqot natijalarini tizimli ko‘rinishga keltirishda tizimli yondashuv metodi asos qilib olindi. Tolerantlik shaxs, jamiyat va ta’lim tizimi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikda tahlil qilindi. Ushbu yondashuv tolerantlikni ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida yaxlit holda o‘rganish imkonini berdi.

Umuman olganda, tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar tolerantlik muammosini har tomonlama yoritish, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun yetarli metodologik zamin yaratdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tolerantlik masalasi Sharq va G‘arb ilmiy tafakkurida qadimdan muhim mavzu sifatida o‘rganib keltingan. Sharq mutafakkirlari tolerantlikni, avvalo, axloqiy yetuklik va insonparvarlik mezoni sifatida talqin etganlar.

Abu Nasr Forobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida ideal jamiyatni axloqan yetuk, bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo‘ladigan insonlar jamiyatni sifatida tavsiflaydi.⁹ Uning fikricha, insonlar o‘rtasidagi kelishmovchilik va nizolarning oldini olish uchun aql, axloq va bag‘rikenglik muhim vosita hisoblanadi.

⁹ Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Fan, 2004. – 256 b. – B. 45–62.

V.I.Dal lug‘atida “tolerantlik” rahm-shafqat, marhamat yuzasidangina kimgadir yoki nimagadir chidam bilan qarash xususiyati, sifati deb talqin etiladi. Ko‘pchilik zamonaviy lug‘atlar bu talqinni deyarli takrorlaydi.¹⁰ “Tolerantlik” so‘zi bilan ifodalanadigan sifatning zarurligi va ijobjiy mohiyatini ochib beruvchi kengaytirilgan ta’rifni biz “Kratkaya filosofskaya ensiklopediya” (qisqacha falsafiy qomus)da o‘qiyimiz: “Tolerantlik boshqa turdagি qarashlar, urflar, odatlarga nisbatan murosasozlikdir.

Alisher Navoiy esa o‘z asarlarida bag‘rikenglikni milliy va umuminsoniy qadriyat sifatida ulug‘laydi.¹¹ Uning “Mahbub ul-qulub” asarida insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat, kechirimlilik va hurmat jamiyat barqarorligining asosi ekanligi ta’kidlanadi. Bu g‘oyalari etnopedagogik yondashuvda muhim manba hisoblanadi.

Xorijiy olimlardan J. Lokk tolerantlikni vijdon erkinligi bilan bog‘lab izohlaydi.¹² UNESCO tomonidan qabul qilingan “Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi”da tolerantlik madaniyatlar xilma-xilligini tan olish va hurmat qilish sifatida e’tirof etilgan.

Tolerantlik atamasini 1953 yilda ilmiy muomalaga kiritgan P.Madevarning fikricha, tolerantlik immunitetiga ega bo‘lgan sog‘lom organizmning yot jismlarga qarshi immun ta’sirining susayishi yoki yo‘qolishidir.¹³ Tolerantlilik (lot. - chidamoq) – a) O‘zgalar turmush tarziga, hatti-harakatiga, urf-odatlariga, his tuyg‘ulariga nisbatan chidamlilik. b) Noqulay emotsional omillarga nisbatan chidamlilik. Rossiya sotsiologik ensiklopediyasida ham tolerantlik atamasiga xuddi shuday ta’rif beriladi. Tolerantlik masalasi zamonaviy jamiyatda faqat axloqiy yoki pedagogik muammo bo‘lib qolmasdan, balki muhim huquqiy ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy hodisaga aylangan. Xalqaro miqyosda tolerantlik g‘oyasi inson huquqlari, erkinliklar va demokratik qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq holda mustahkamlangan.

¹⁰ V.I.Dal lug‘at, 4-jilt. – Toshkent: Fan, 1866. – 457 b.

¹¹ Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2016. – 240 b. – B. 112–130.

¹² Lokk J. Tolerantlik haqida maktublar (A Letter Concerning Toleration). – London, 1689. – 152 p. – P. 28–41.

¹³ Medawar P. B., Billingham R. E., Brent L. Actively Acquired Tolerance of Foreign Cells. – London: Nature, 1953. – Vol. 172. – P. 603–606.

1995-yilda UNESCO tomonidan qabul qilingan “Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi” tolerantlik tushunchasiga aniq huquqiy-ta’rifiy asos berdi.¹⁴ Ushbu hujjatda tolerantlik – bu shaxslar, guruhlar va millatlar o‘rtasidagi farqlarni tan olish, hurmat qilish va qabul qilish madaniyati ekanligi ta’kidlanadi. Deklaratsiyada ta’lim tolerantlikni shakllantirishning eng samarali vositasi sifatida e’tirof etilgan.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”da barcha insonlarning irqi, dini, millati va e’tiqodidan qat’i nazar teng huquqliligi belgilangan. Ushbu huquqiy normalar tolerantlikning ijtimoiy-huquqiy poydevorini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham tolerantlik va millatlararo totuvlik masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida barcha fuqarolarning teng huquqliligi, diniy e’tiqod erkinligi va kamsitishga yo‘l qo‘yilmasligi mustahkamlab qo‘yilgan. “Yoshlar siyosati to‘g‘risida”gi Qonun hamda ta’limga oid davlat dasturlarida bag‘rikenglik, vatanparvarlik va fuqarolik mas’uliyatini shakllantirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Mualliflik yondashuviga ko‘ra, normativ-huquqiy hujjatlar talabalarda tolerantlikni shakllantirish uchun mustahkam tashkiliy asos bo‘lib xizmat qiladi, biroq ularni ta’lim jarayoniga mazmunan va metodik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qilish muhimdir.

MUHOKAMA VA NATIJLAR

O‘tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tolerantlik shaxsning ko‘p darajali sifatidir. Pedagogik jihatdan u ta’lim jarayonida bilim, qadriyat va munosabatlar orqali shakllantirilsa, psixologik jihatdan shaxsning empatiya darjasи, hissiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga bog‘liqdir.

Sharq mutafakkirlari tolerantlikni axloqiy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida ko‘rgan bo‘lsa, zamonaviy xorijiy tadqiqotchilar uni demokratik jamiyatning asosiy

¹⁴ UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. – Paris: UNESCO, 1995. – 18 p. – P. 1–7.

ko‘rsatkichi sifatida baholaydilar. Bu ikki yondashuvni uyg‘unlashtirish talabalarda tolerantlikni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda tolerantlik darajasi ularning ijtimoiy muhitiga, tarbiya usullariga va ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan pedagogik metodlarga bevosita bog‘liq. Interfaol mashg‘ulotlar, guruhli muhokamalar va psixologik treninglar tolerant xulq-atvorni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Olib borilgan nazariy tahlillar asosida quyidagi umumlashmalarni keltirish mumkin:

- tolerantlik shaxsning bilish, hissiy va xulqiy sohalarini qamrab oluvchi integrativ sifatdir;
- sharq mutafakkirlari tolerantlikni ma’naviy-axloqiy tarbiyaning asosi sifatida talqin qilgan;
- zamonaviy g‘arb olimlari tolerantlikni demokratik jamiyat va inson huquqlarining kafolati sifatida ko‘rsatgan;
- pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg‘unligi talabalarda tolerantlikni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Mazkur maqola natijalari oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar tizimini takomillashtirishda, pedagog va psixologlar faoliyatida metodik qo‘llanma sifatida foydalanish uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari innovatsion-integratsiyalashgan ta’lim yondashuvlari o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ta’lim mazmuni va metodlarining integrativ asosda tashkil etilishi o‘quvchilarning bilimlarni tizimli o‘zlashtirishi, mustaqil fikrashi hamda kreativ faoliyatga jalb etishiga xizmat qilishi aniqlandi. Natijada o‘quvchilarning ijodiy tafakkuri barqaror va izchil rivojlanishi uchun pedagogik shart-sharoitlar shakllanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirish murakkab va tizimli pedagogik-psixologik jarayon bo‘lib, u tarixiy

meros va zamonaviy ilmiy yondashuvlarning uyg‘unligini talab etadi. Sharq va G‘arb olimlari ta’limotlari tolerantlikni shaxs kamolotining muhim omili sifatida asoslab beradi.

Tadqiqotimiz natijalariga ko‘ra quyidagi takliflarni ishlab chiqdik:

- oliv ta’lim muassasalarida tolerantlik va madaniyatlararo muloqotga bag‘ishlangan maxsus kursslarni joriy etish;
- psixologik treninglar va interfaol pedagogik metodlardan keng foydalanish;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan tarbiyaviy dasturlarni ishlab chiqish.

Tolerantlik tamoyili shaxslar o‘rtasida, turli sivilizatsiyalarga ishlab jamiyatlar o‘rtasida, erkaklar bilan ayollar o‘rtasida, katta yoshdagilar bilan bolalar o‘rtasida, o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasida va hokazolar o‘zaro hurmatni nazarda tutadi. Talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Sharq va G‘arb olimlarining ilmiy merosi, shuningdek, xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlar tolerantlikni ta’lim jarayonida tizimli ravishda rivojlantirish zarurligini asoslab beradi. Turli ziddiyatlar sharoitida tolerantlik - atrofdagilarga zarar etkazmagan holda o‘zini-o‘zi qaror toptirishdir. Tolerantlik xis-tuyg‘ularni jilovlaydigan ongli sergak nuqtai nazaridir. Tolerantlik shunday bir qadriyatki u o‘zgalar bilan qarama-qarshi turishga emas, balki tinch-totuv yashashga, “o‘zgalar”ni inkor qilishga emas, balki tan olishga, zo‘ravonlikka itoatkorona sabr-toqat bilan qarashga emas, balki uni bartaraf etishga asoslanadi. Faol sabr-toqat – toqatsizlik, boshboshoqlik va har qanday qilmishlarni kechirib yuborishning haddan tashqari hukmlli shakllarini qabul qilmaslikdir.

Xulosa qilib aytganda, tolerantlik - bu har qanday jamiyat, har qanday ijtimoiy qatlam, har qanday fuqaro (uning jinsi, millati, yoshi, dini va irqidan qati nazar) ma’naviy, huquqiy, siyosiy madaniyati sifatidir. Tolerantlik turli shakllarga: ahloq, fe’l-atvor, ijtimoiy psixologiya, ongda aks etadigan shaxsiy, ijtimoiy shakllarga va qonunchilikda, siyosiy amaliyotda aks etadigan davlat shakliga egadir. Tolerantlik keng ma’noda - shaxsning ma’naviy normasi e’tiqodi, fe’l-atvor modeli sifatida (bunda og‘ir-vazminlik murosaga kelishga tayyorlik nazarida tutiladi), shuningdek,

turli ijtimoiy 17 xodisalarga, birinchi navbatda etnoslararo munosabatlarga shaxsiy yoki ijtimoiy javob shaklida ko‘rib chiqishi ma’qul deb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bo‘riyev B., Zokirov A. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 312 b. – B. 156–174.
2. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Fan, 2004. – 256 b. – B. 45–62.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 280 b. – B. 201–218.
4. Medawar P. B., Billingham R. E., Brent L. Actively Acquired Tolerance of Foreign Cells. – London: Nature, 1953. – Vol. 172. – P. 603–606.
5. Lokk J. Tolerantlik haqida maktublar (A Letter Concerning Toleration). – London, 1689. – 152 p. – P. 28–41.
6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2016. – 240 b. – B. 112–130.
7. Sotsiologik eksiklopedik lug‘at. – Toshkent: 1998.- 370 b. – B. 5
8. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. – Paris: UNESCO, 1995. – 18 p. – P. 1–7.
9. V.I.Dal lug‘at, 4-jilt. – Toshkent: Fan, 1866. – 457 b.
10. Vygotskiy L.S. Psixologik rivojlanish nazariyasi. – Moskva: Pedagogika, 1984. – 284 b. – B. 91–105.

NAVOIY G‘AZALLARIDA BADIYAT, BADIY SAN’ATLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Shirinova Xurshedra Sharifovna
Sharq universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0001-3393-485X
E-mail: shirinovaxursgeda963@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiyat san’atiga ta’rif berilgan. Navoiy g‘azalllarida badiyatning o‘rni xususida so‘z boradi. Navoiy bobomiz o‘zining “Xamsa” asari orqali badiiy mahoratini namoyish etgan. Shuningdek, g‘azallaridagi tasvirlar va she’riy san’atlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: badiyat, badiiy san’at, tashbeh, Xamsa, mubolag‘a, “Funun ul-balogs‘a”, g‘ulu, tamsil, husni ta’lil, turkiy til

Аннотация: В данной статье дается определение искусства художественной прозы. Рассматривается роль художественной прозы в газелях Навои. Наш дед Навои продемонстрировал свое художественное мастерство в своем произведении «Хамса». Также подчеркиваются образы в его газелях и специфические особенности поэтического искусства.

Ключевые слова: художественная проза, аллегория, Хамса, преувеличение, «Фунун уль-балога», цветок, метафора, прекрасная интерпретация, турецкий язык

Abstract: This article defines the art of fiction. It discusses the role of fiction in Navoi's ghazals. Our grandfather Navoi demonstrated his artistic skills through his work "Khamsa". It also emphasizes the images in his ghazals and the specific features of poetic art.

Keywords: fiction, fiction, allegory, Hamsa, exaggeration, "Funun ul-baloga", flower, metaphor, beautiful interpretation, Turkish language

O‘zbek adabiyoti va san’ati tarixida Navoiyning g‘azallari o‘ziga xos o‘rin tutadi. Alisher Navoiy, o‘zining betakror asarlari bilan nafaqat o‘z zamonida, balki

keyingi avlodlarga ham katta ta'sir ko'rsatgan shoirdir. Uning g'azallari, nafaqat badiiy ifoda, balki chuqur ma'no va hissiyotlar bilan boyitilgan bo'lib, san'at va adabiyotda o'ziga xos uslubni yaratgan.

Badiiyat – bu san'atning asosiy maqsadi bo'lib, inson ruhini, his-tuyg'ularini, hayotning go'zalligini ifodalashdir. Navoiy g'azallarida badiiyatning asosiy unsurlari juda yaxshi namoyon bo'ladi. U, o'z asarlarida, nafaqat so'zlarning go'zalligini, balki ularning ma'nolarini ham chuqur o'ylab, badiiy san'atning barcha imkoniyatlaridan foydalanadi. Navoiy g'azallarida ko'plab badiiy san'at turlari – metafora, taqqoslash, aliteratsiya, takrorlash va boshqalar keng qo'llaniladi. Bu san'at turlari orqali shoir o'z fikrlarini yanada ravon va jozibador tarzda ifodelaydi. Misol uchun, "Xamsa" asarida Navoiy o'zining badiiy mahoratini namoyish etib, turli obrazlar va tasvirlar orqali o'quvchini hayratda qoldiradi.

Tashbeh-biron predmet yoki hodisaning xususiyatini shu xususiyat bor boshqa narsa va hodisalar orqali tasvirlashga qaratiladi". Adabiyotshunosligimizda tashbeh san'ati mushabbah yoki o'xshamish (tasvirda fikr qaratilayotgan), mushabbahin bih yoki o'xshatilmish (tasvirda qiyoslanayotgan narsa yoki hodisa), vajhi sabab yoki o'xshatish sababi (nimaga o'xshatishning yuzaga kelganligi) odati tashbih(o'xshatish vositasi) kabi to'rt unsurga ega. Agar barcha unsurlar ishtirok etsa tashbihi mufassal, agar bir ikkitasi tushib qolsa tashbihi mujmal deyiladi. Kimki ko'rsa mushk-u nob ul sunbuli serob aro, Bir qaro tufroq degaykim tushdi mushki nob aro. Navoiy tashbehda o'xshayotgan timsollar hayotdagi oddiy, biz bilgan narsalardir. Shuning uchun biz Navoiy tilini tushunamiz, uning fikrini anglaymiz. Alisher Navoiy ijodida eng go'zal san'atlardan irsolı masaldan ham mohirona foydalanilgan. Bu san'at she'r baytining birinchi misrasida ifodalangan fikrga dalil sifatida ikkinchi misrada hayotiy bir hodisani misol qilib keltiradi.

"Navoiy ijodida mubolag'a san'atidan ustalik bilan foydalanilgan. Ma'lumki, Mubolag'a (ar. kattalashtirish, kuchaytirish) adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol harakati yoki holatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati bo'lib, o'quvchi ko'z oldida yorqinroq gavdalanadi." Funun ul-balobg'a asarida mubolag'a haqida

shunday deydi:"Bu san'at aningdek bo'lurkim, narsaning vasfida mubolag'ani had va g'oyatdin o'tkarurlar". Alisher Navoiy ijodida mubolag'aning uch turidan keng ko'lamda foydalanilgan". (Tablig'lar yetkazmoq) -aqlan ishonish mumkin bo'lgan hayotda yuz berishi mumkin bo'lgan mubolag'adir. "Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulru kelmadi, Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi" [2] . Visol va'dasini bergen yorning kelmaganini oqibatida oshiqning kechasi uxlamay chiqishi mubolag'ali tasvir, lekin bu holatni hayotda aqlan tasavvur qilish mumkin va ba'zan hayotda ham uchrab turadi. Ig'roq(ar. kamonni qattiq tortmoq)-aqlan ishonish mumkin bo'lsa ham, hayotda yuz bermaydigan mubolag'adir.Bunday tasvirda o'quvchi voqeа yoki xususiyatni hayolida tasavvur etib, ko'z oldiga keltiradi, biroq uning hayotda yuz berishi hayolga sig'maydi. Masalan "Farhod va Shirin"da Farhodning kuch quvvati shu san'atdan foydalanib bo'rttirilgan. 3)"G'ulu (ar. qo'lni boricha baland ko'tarish) aql bovar qilmaydigan, hayotda ham yuz berishi mumkin emas". "Har qil gulkim,yuzing shavqida olib isladi, Yetkach ohim shu'lasi, oni sorig' gul ayladim"[3]. Baytda keltirilishicha, oshiq o'z yorini sog'inib, gulni olib hidlagan ekan, qizil gul sariq gulga aylanibdi. Bu hayotda yuz berishi umuman mumkin emas. Navoiy ijodida mahorat bilan qo'llangan ma'naviy san'atlar orasida eng murakkablaridan biri bu husni ta'lildir. U arabcha "chiroyli dalillash " degan ma'noni bildiradi. U biror voqeа, narsa, holatni unga aloqasi bo'limgan bosh bir narsaga o'xshatish san'atidur. Bunda shoir go'zal bir ifoda keltirib o'tishi kerak: Nomai shavqum ne nav ul oyg'a yetkay, chunki men, El otin o'qir hasaddin yozmadim unga unvon. Alisher Navoiy husni ta'lil ifodasi uchun xizmat qiladigan hayotiy timsollarning ko'lmini kengaytirib, o'zigacha bo'lgan fors-tojik va turkiy tillarda qo'llanmagan badiiy timsollarni olib kiradi.

Irsoli masal (ar. – maqol yoki matal yuborish) – baytda maqol, matal va hikmatli so'zlarni keltirishga asoslangan she'riy san'at. Ilmi badi'ga doir deyarli barcha manbalarda ushbu san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Irsoli masal haqidagi nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us -sanoyi'" (15-a.) asarida keltirilgan bo'lib, unda ushbu san'atning ikki usul bilan hosil bo'lishi aytiladi: "Birinchi va afzali uldurkim, masalning so'z va tartibin o'zgartirmay

bergaylar... Ikkinchi yo‘li uldurkim, masalda o‘zgarish yuz berur”. Bunda muallif irsolı masal san’atining birinchi turida she’r tarkibida keltiriladigan maqol yoki hikmatli so‘zning hech o‘zgarishsiz berilishini, ikkinchi turida esa matnning mazmuni saqlangan holda she’r talabi bilan maqol yoki hikmatli so‘zning shakli bir oz o‘zgartirilishi mumkinligini ta’kidlaydi. Shuningdek, Atoulloh Husayniy irsolı masal san’atining lug‘aviy ma’nosiga ham e’tibor qaratib, “irlsol” so‘zi “yubormoq, jo‘natmoq” ma’nosini bildirishini, baytda masal keltirishdan maqsad esa uni muayyan kishiga jo‘natish ekanligini ham aytib o‘tadi: “Irlsol lug‘atta yubormoqdur... Aksar baytta masal keltirish, ani mahbub yo mamduh yoki o‘zga kishiga yubormoq uchun bo‘lur, aning uchun bu san’atni aning arzi e’tibori bilan irlsol ul-masal deb atapturlar”. Atoulloh Husayniy o‘z fikrini davom ettrib, irlsoldan murod irod (keltirish) ham bo‘lishi mumkin, shu sababli bu san’at nomini irod ul-masal deb ham atashlari haqida ham ma'lumot beradi. Alisher Navoiy ijodida ham irlsolı masal san’ati keng qo‘llanilgan. Shoир ijodida bu san’atning istifoda etilishini uch xil holatda ko‘rish mumkin: 1) bayt tarkibida qo‘llanilayotgan maqol, matal yoki hikmatli so‘z “masal”, “masaldur”, “masalkim”, “derlar” jumlalari yordamida keltiriladi:

Chun masal bo‘ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud

Mushk isin yashursa bo‘lmas, bu masal mashhur erur.

(G‘aroyib us-sig‘ar, 186-g‘azal)

Buki, derlar: “Bordurur devor keynida qulqoq”,

Ul fazo davrida ko‘z yetguncha devor o‘lmaq‘ay.

(G‘aroyib us-sig‘ar, 611-g‘azal)

Alisher Navoiy ijodida tamsil san’ati ham o‘zgacha bir ruhda tasvir etilgan. Ma’lumki, tamsil arabcha “misol keltirish, dalillash “ degan ma’nolarni bildiradi. Zaxmin ichra qoldi paykoning, ne yanglig‘ butkay ul, Chunki qo‘ymas yarag‘a yopishqali malham suv. Baytda oshiq o‘z yarasida yorning o‘qi (kiprigi) qolganini va uning bitishi amri mahol ekanini aytar ekan, bunga malham qo‘ymoqchi bo‘lsalar,suv unga yopishgani qo‘ymayotganini sabab qilib ko’rsatadi.

“Navoiy ijodidagi eng yuksak san’atlardan biri talmeh san’atidir. Bunda shoir baytlarda o’tmishda o’tgan yoki o’z zamondoshlarining eng mashhurlarining nomini, adabiy asar qahramonlarini, joy nomlarini keltirib o’tadi”. Rumu chin bo‘ldilar anga mahkum, Balki xoqoni Chin qaysar-i Rum. “Alisher Navoiy turfa xil san’atlardan mohirlik bilan foydalanilgan”. Bilib turib bilmaslikka olish” ma’nosini ifodalovchi she’riy san’atlardan biri bu tajohuli orif san’atidur. Bu san’at qo‘llangan baytlarda ko‘pincha mahbuba qiyofasi qiyosiy holda tasvirlanib, bir yoki bir nechta narsaga o‘xshatiladi lekin aniq gap aytilmaydi”. Buki ko‘nglum yarasidan oqadur qonmu ekin, Yo qizorib erigan suv kabi paykonmi ekan. Alisher Navoiyning ga’zalchilikdagi badiiy mahoratini uning badiiy san’atlar qo‘llashidan ham bilish mumkin. Chunki Navoiy badiiy san’atlarga shunchaki bir oddiy vosita deb qaramaydi. Aksincha, badiiy san’atlar g‘azalning bir qismi bo‘lib, undan mohirona foydalanish g‘azalning musiqiyligini, o‘quvchiga tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi. Alisher Navoiy badiiy san’atlarning hamma turidan, ma’naviy va lafziy san’atlarning har biridan unumli foydalanadi. Alisher Navoiy badiiy san’at qo‘llashda ham me’yorga rioya qilish kerakligini uqtiradi. Haddan ziyod badiiy san’atning qo‘llanishi g‘azalni qo‘pol va tushunarsiz qilib qo‘yadi.

Navoiyning g‘azallari o‘zining til va uslub jihatidan ham ajralib turadi. U, o‘z asarlarida arab, fors va turkiy tillarni birlashtirib, yangi badiiy muhit yaratdi. Bu esa uning asarlarini yanada boyitdi va o‘ziga xosligini oshirdi. Navoiy g‘azallarida badiiy san’atlardan foydalanish mahorati shundaki, u har bir so‘zni ehtiyyotkorlik bilan tanlaydi va ularning bir-biri bilan uyg‘unligini ta’minlaydi. Bu esa o‘z navbatida, uning asarlarini o‘qiyotgan insonni chuqr hissiyotlarga cho‘mdiradi.

Xulosa qilib aytganda, Navoiyning g‘azallari badiiyat va badiiy san’atning mukammal namunasidir. U, nafaqat so‘zlar bilan, balki hissiyotlar va tasvirlar bilan ham o‘quvchini hayratga soladi. Uning asarlaridagi badiiy san’atdan foydalanish mahorati esa adabiyotimizda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan bir qismdir. Navoiy g‘azallari bizga nafaqat go‘zallikni, balki hayotning chuqr ma’nolarini tushunishga yordam beradi. Shunday qilib, Alisher Navoiy badiiyat olamida o‘ziga xos yodgorlik qoldirgan buyuk shoirdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. “Hayrat ul-abror” Xamsa: MAT (Mukammal asarlar to‘plami). 7-jild. T.: Fan, 1991.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub / MAT. 14-jild. T.: Fan, 1998
3. Alisher Navoiy. Devoni Foniy /To‘la asarlar to‘plami. O‘n jiddlik. 4-jild. – T.: G‘.G‘ulom, 2011.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n uchinchi tom. Majolis un-nafois. Toshkent: Fan, 1997. – 300 b.
5. Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at. Ikkinchi jild. T-H. Toshkent:«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016. – 500 bet.

СОЛНЦЕ КАК ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ СИМВОЛ В ЛИРИКЕ

КОНСТАНТИН БАЛЬМОНТ

Фазлиддинов Шухрат Фахриддинович

Старший преподаватель

Университет шарк

ORCID: 0009-0002-9299-6732

E-mail: fazliddinovshuhrat093@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена анализу образа Солнца в лирике Константина Бальмонта как ключевого экзистенциального символа, определяющего философско-поэтическую модель мира поэта. На материале стихотворений разных периодов («Я в этот мир пришёл, чтобы видеть Солнце...», «Будем как Солнце», «Я мечтою ловил уходящие тени...» и др.) и программных эстетических высказываний («Элементарные слова о символической поэзии») рассматривается семантика солнечного образа в её онтологическом, аксиологическом и экзистенциальном измерениях. В сопоставлении с философскими концепциями Фридрих Ницше и Артур Шопенгауэр выявляется специфика бальмонтовского понимания бытия как утверждения жизни, света и творческой воли. В работе используются исследования И. М. Меркулова, Н. П. Крохиной, О. В. Епишевой, М. А. Дударевой и др.

Ключевые слова: К. Д. Бальмонт, русский символизм, солнечная символика, экзистенциальный символ, свет, воля, поэтическое бытие.

Проблема символа в поэтике русского символизма традиционно рассматривается как одна из ключевых для понимания художественного сознания Серебряного века. В этом контексте образ Солнца занимает особое место, выступая универсальным знаком света, жизни, истины и духовного откровения. Однако в лирике Константина Бальмонта солнечная символика

приобретает не только эстетическое и мифопоэтическое, но и ярко выраженное экзистенциальное измерение.

Исследователи неоднократно отмечали «солнечность» Бальмонта как доминанту его поэтического мироощущения [4]. Вместе с тем Солнце у поэта — не просто символ природного или космического порядка, а категория, через которую формулируется смысл человеческого существования, самоопределение личности и поэтическая миссия. Цель настоящей статьи — рассмотреть Солнце как экзистенциальный символ, сопоставив бальмонтовскую модель бытия с философскими концепциями Ницше и Шопенгауэра.

В программной статье «Элементарные слова о символической поэзии» Бальмонт подчёркивает, что задача символиста — не рациональное объяснение мира, а его «озарение», постижение через интуицию и чувство [2]. Свет здесь выступает универсальной метафорой познания и бытия.

Как отмечает В. М. Учакина, эстетические тексты Бальмонта строятся по тем же законам, что и его лирика: абстрактные философские идеи передаются через образно-символическую систему [7]. В этом контексте Солнце становится метасимволом самой поэзии как формы высшего, нерассудочного знания, что сближает бальмонтовскую поэтику с философией жизнетворчества.

Центральным текстом для понимания экзистенциальной семантики солнечного образа является стихотворение «Я в этот мир пришёл, чтоб видеть Солнце...»:

Я в этот мир пришёл, чтоб видеть Солнце
И синий кругозор...
Я заключил миры в едином взоре,
Я властелин. [3]

Формула «я пришёл, чтобы видеть Солнце» задаёт фундаментальную экзистенциальную установку: существование человека оправдывается актом созерцания света. Бытие мыслится не как страдание или абсурд, а как приобщение к космической полноте.

И. М. Меркулов отмечает, что свет в лирике Бальмонта выполняет функцию «онтологического ориентира», позволяющего лирическому субъекту противостоять хаосу и тьме [6]. Солнце в этом контексте становится символом устойчивости «я», его внутреннего центра и опоры в мире.

Экзистенциальный пафос солнечной символики у Бальмонта обнаруживает очевидные точки соприкосновения с философией Фридриха Ницше. Ницшевская идея утверждения жизни, «да-сказания» бытию и образ Солнца как метафоры избыточной силы и творчества находят художественный аналог в бальмонтовском призывае «Будем как Солнце».

Сборник с одноимённым названием программно утверждает активную, творческую модель существования. По наблюдению Н. П. Крохиной, солнечная символика у Бальмонта связана с мотивом «творящего огня» и восходит к архаическим представлениям о Солнце как источнике космического порядка и жизненной энергии [5].

Подобно ницшевскому сверхчеловеку, бальмонтовский лирический субъект стремится не к смирению, а к расширению границ бытия, к излучению света. Экзистенциальный выбор здесь однозначен: жизнь утверждается как высшая ценность, а Солнце становится её символическим выражением.

Вместе с тем экзистенциальная модель Бальмонта может быть осмыслена и через полемику с философией Артура Шопенгауэра. Если у Шопенгауэра мир предстает как проявление слепой и трагической воли, а человеческое существование окрашено пессимизмом, то у Бальмонта солнечный образ противостоит этой установке.

Даже в стихах, где присутствуют мотивы сумерек, тьмы и «уходящих теней», свет сохраняет статус высшей ценности. В стихотворении «Я мечтою ловил уходящие тени...» движение лирического героя вверх, к свету,

символизирует преодоление экзистенциальной тревоги через устремлённость к солнечному началу.

Таким образом, бальмонтовская солнечная символика может быть прочитана как художественный ответ философии пессимизма: бытие оправдано не отрицанием воли, а её светлым, творческим преображением.

Экзистенциальная семантика Солнца у Бальмонта тесно связана с осмыслением роли поэта. Поэт мыслится как медиатор между солнечным космосом и человеческим миром. В автопортретном стихотворении «Я — изысканность русской медлительной речи...» поэт определяет себя через образы энергии, движения и света, семантически соотносящиеся с солнечным началом [3].

О. В. Епишева подчёркивает, что музыкальность и звуковая организация стиха у Бальмонта выполняют функцию «внутреннего озарения» текста. Поэзия становится формой экзистенциального действия, способом «излучения» света в слове [4].

Образ Солнца в лирике Константина Бальмонта представляет собой сложный и многомерный экзистенциальный символ. Он выполняет следующие функции:

Онтологическую — утверждает бытие как свет и полноту жизни.

Экзистенциальную — задаёт смысл человеческого существования и самоопределение личности.

Аксиологическую — формирует ценностную вертикаль «свет — тьма».

Эстетическую и метапоэтическую — определяет миссию поэта как носителя солнечного начала.

В сопоставлении с философией Ницше и в полемике с пессимизмом Шопенгауэра солнечная символика Бальмонта предстает как художественное выражение жизнетворческого экзистенциализма, в котором поэзия становится формой утверждения бытия.

Список литературы

1. Бальмонт К. Д. Будем как Солнце. М., 1903.
2. Бальмонт К. Д. Элементарные слова о символической поэзии // Горные вершины. М., 1904.
3. Бальмонт К. Д. Стихотворения. М.; Л., 1991.
4. Епишева О. В. Музыка в лирике К. Д. Бальмонта: дис. ... канд. филол. наук. Иваново, 2006.
5. Крохина Н. П. Мотив «творящего огня» в поэзии К. Д. Бальмонта // Культура и текст. 2021. № 3.
6. Меркулов И. М. Поэтика света и тени в лирике К. Д. Бальмонта: дис. ... канд. филол. наук. М., 2011.
7. Учакина В. М. Эссеистическая природа «Элементарных слов о символической поэзии» К. Д. Бальмонта // Вестник Томского государственного университета. 2018.

SO‘NGGI AMIRNING VASİYATI

PhD. Mahmud Hamrayev.

Sharq universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi

ORCID:0009-0004-2037-2423

E-mail: mahmudhamrayev18111991@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligining so‘nggi hukmdori Amir Said Olimxonning vasiyati masalasi tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda amirning siyosiy faoliyati yakunidagi qarashlari, davlat va avlod taqdiri haqidagi mulohazalari hamda vasiyat mazmunining tarixiy-huquqiy va ma’naviy ahamiyati yoritiladi. Maqolada so‘nggi amir vasiyatining Buxoro amirligi inqirozi, mustamlakachilik jarayonlari va muhojirlikdagi hayot bilan bog‘liq jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonning XX asr boshlaridagi siyosiy tarixi va hukmdorlik an’analari haqidagi tasavvurlarni boyitishga xizmat qiladi.

Таянч сўзлар: **Amir Olimxon, Buxoro amirligi, so‘nggi amir, bolsheviklar, qizil armiya, muhojirlik, Afg‘oniston, vasiyatnama**, Nuriddin Hatinog‘lu, Hoji Ismoil.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и архивных документов анализируется вопрос завещания последнего правителя Бухарского эмирата — эмира Саид Алимхана. В исследовании рассматриваются его взгляды, сформировавшиеся на завершающем этапе политической деятельности, размышления о судьбе государства и династии, а также раскрывается историко-правовое и духовное значение содержания завещания. В статье освещаются аспекты завещания последнего эмира, связанные с кризисом Бухарского эмирата, колониальными процессами и жизнью в эмиграции. Результаты исследования способствуют расширению представлений о политической истории Узбекистана начала XX века и традициях правления.

Ключевые слова: Амир Алимхан, Бухарский эмират, последний эмир, большевики, Красная армия, эмиграция, Афганистан, завещание, Нуриддин Хатиноглу, Ходжи Исмаил.

Annotation. This article analyzes the issue of the testament of the last ruler of the Bukhara Emirate, Emir Said Alim Khan, on the basis of historical sources and archival documents. The study examines his views formed at the final stage of his political activity, his reflections on the fate of the state and the dynasty, as well as the historical, legal, and spiritual significance of the content of the testament. The article also reveals aspects of the last emir's testament related to the crisis of the Bukhara Emirate, colonial processes, and life in exile. The results of the study contribute to enriching the understanding of the political history of Uzbekistan in the early twentieth century and the traditions of rulership.

Keywords: Amir Olimkhan, Bukhara Emirate, last emir, Bolsheviks, Red Army, emigration, Afghanistan, will, Nuriddin Khatinoglu, Khoji Ismoil.

Yigirmanchi yuz yillikning boshlarida Markaziy Osiyo tarixida yuz bergan tub siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar Buxoro amirligidagi an’anaviy boshqaruv tizimining barham topishiga olib keldi. Shu jarayonlarning markazida turgan shaxslardan biri — Buxoro amirligining so‘nggi hukmdori Amir Said Olimxon bo‘lib, uning hayoti va faoliyati bugungi kunda ham tarixchilar, siyosatshunoslar hamda keng jamoatchilik e’tiborini tortib kelmoqda. Ayniqsa, amirning mag‘lubiyatdan so‘nggi hayoti, muhojirlik davridagi qarashlari va o‘z avlodlariga qoldirgan vasiyati tarixiy xotira va meros masalasida muhim manba hisoblanadi.

Said Olim To‘ra 1881-yil 18-dekabrda Buxoro amiri Abdulahadxon xonardonida Karmana bekligidagi Olchin saroyida dunyoga kelgan. Said Olim To‘raning to‘liq ismi Said Mir Muhammad Olimdir. Amir Said Olimxonni yoshligidan boshlab To‘rajon deb e’zozlashgan¹⁵. Onasining ismi Davlat Baxt oyim. Amir Said Olimxon

¹⁵ Ражабов Қ. Олимхон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 6. – Т: ЎзМЕ нашриёти, 2003. – Б. 509.

oilada ikkinchi farzand edi. Otasi Amir Abdulahadxon tomonidan Amir Said Olimxonning akasi Said Mir Abdullohol taxt vorisi etib tayinlangani uchun hech kim Olim To‘rani taxtga o‘tirishini kutmagan edi¹⁶.

1893-1896-yillarda Peterburgda harbiy talim olib qaytgan taxt vorisi, avval qarshi keyin esa Karmanada hokimlik vazifasini bajardi. Amir Olimxon 1910-yilda otasi Amir Abdulahadxon vafoti munosabati bilan Buxoro taxtiga o‘tirib uni 1920-yilgacha idora qildi. Hukumdorlik yillarida ko‘plab islohotlar o‘tkazdi. Bu islohotlardan bazilari mamlakatda qadimchilarning nufuzi balandligi va amirga taziyqi tufayli amalga oshmay, bazilari esa oxiriga yetmay ham qoldi.

O‘tgan yuz yillikning 20-yillarida Turkiston tarixida ikki muhim vojeaviy voqeа bo‘lib o‘tdi. 1920-yil 1-fevralda Xivada xonlik, 2-sentabrda Buxoroda amirlik tizimi bolsheviklar tarafidan ag‘darildi. Buxoro amirligini ham Xiva xonligining fojiaviy qismati kutayotganligini yaxshi tushungan Amir Said Olimxon shoshilinch ravishda o‘z mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga urunardi.¹⁷

Tukkomissiya Buxoro davlatiga qarshi harbiy jang amaliyotlari o‘tkazilishining butun tafsilotlarini Turkiston fronti qo‘mondoni M.V.Frunze bilan birgalikda ishlab chiqqan edi. 1920-yil yozida Buxoro amirligida siyosiy vaziyat juda keskinlashdi. 25-avgustda Frunze Turkiston fronti askarlariga “qo‘zg‘olon ko‘targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko‘rsatish to‘g‘risida” buyruq berdi. Bosqinchilar guruhining ko‘pchiligidagi 29-avgustga o‘tar kechasi faol harakatlarni boshlash buyrug‘i berildi¹⁸.

Harbiy harakatlarga siyosiy jihatdan rahbarlik qilish uchun Yangi Buxoro (Kogon) shahriga Turkiston komissiyasi va Turkiston byurosining yangi a’zosi G. Safarov va Yosh buxoroliklar partiyasi rahbarlari jo‘natildi. Buxoroning bosib olinishiga M.V.Frunze Samarcand shahridan turib telegraf orqali bevosita rahbarlik

¹⁶ Nurettin Hatinoğlu. Türkistanda son türk devleti Buhara emirliği ve Alim Han. – Istanbul: Ötüken, 2011. – S. 109.

¹⁷ Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳарир: М.Жўраев. - Тошкент: “Шарқ”,2000. - Б. 124.

¹⁸ Ражабов.Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши қуролли кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). Тошкент ., “Маънавият”, 2002, 11-12 б.

qildi. Qizil armiya tomonidan Buxoroga bosqin 29-avgustga o‘tar kechasi boshlandi. Hal qiluvchi janglar esa Buxoroyi sharif darvozalari yaqinida ro‘y berdi¹⁹.

Ushbu hodisalarning bevosita shohidi bu haqida quyidagicha yozadi: “shahar markazi yer bilan yakson qilindi. Jang davomida ko‘plab samolyotlar va zambaraklar ishga solindi. Minglab snaryadlar va bombalar Eski Buxoro ustiga yog‘dirildi. Shahar himoyachilaridan tashqari ko‘plab begunoh keksalar, ayollar va bolalar halok bo‘lishdi. Yuzlab aholi uy-joylari, me’morchilik va tarixiy obidalar yer bilan yakson bo‘ldi. Registon yondirildi”²⁰.

Urushning to‘rtinchi kunida Buxoroning qarshiligi butunlay sindirildi. Vaziyat shu darajaga yetdiki, Olimxonning shaharni tark etishdan boshqa chorasi qolmadi. Poytaxt qizillar tomonidan egallangach Amir Said Olimxon sharqiy mintaqalarga, so‘ng esa Afg‘oniston hududiga o‘tib ketdi. Afg‘oniston hududiga harbiy madat olish maqsadida borgan Said Olimxon xalqaro doiradagi rus-afg‘on maxfiy kelishuvidan bexabar edi. Afg‘on hukumati va bolsheviklar o‘rtasida do‘stlik²¹ shartnomasiga ko‘ra Omonullaxon sobiq amirga na harbiy madat beradi va na vatanga qaytishga imkoniyat. Omonulloxon Said Olimxonni Kobulga taklif qilgach, ruslar Buxoroda ishonch bilan harakatlana boshlaydilar. Buxoro amiri Kobulga kelgach, Omonulloxon betaraf bo‘lishini ma’lum qildi. Biroq u ruslar bilan do‘stona munosabatga kirishdi. Amir Said Olimxonning 18 o‘g‘il va 16 nafar qiz, jami 34 nafar farzandi bo‘lgan²².

Bu farzandlardan 3 nafari amirlik ishg‘ol qilingach ruslar tominidan asir olingan. Qolgan farzandlari esa Qobulda dunyoga kelgan. So‘nggi amir shaxsiyati har doim odamlarda qiziqish uyg‘otgan. Ayniqsa Buxoroning oltinlari taqdiriga hali hamon qiziquvchilar bisyor. Amir Olimxon Afg‘onistonda Qorako‘lteri va o‘zining zargarlik do‘konidan tushgan foyda hisobidan kun ko‘rgan. Savdodan tushgan mablag‘lardan bir qismini Britaniya Hindistonidagi banklarga omonat sifatida qo‘yadi. Afsuski juda ko‘p marotaba ishonchli qilib yuborilgan vakillar tomonidan

¹⁹ Ражабов.Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши қуролли кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). Тошкент „, “Маънавият”, 2002, 12 б.

²⁰ Генис В. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году // “Вопросы истории”, 1993. № 7. –С.49-50.

²¹ Nurettin Hatunoğlu Türkistanda son Türk devleti Buhara yemirliği ve Alim Han. – I.: Ötüken, 2016. – S. 237.

²² Nurettin Hatunoğlu Türkistanda son Türk devleti Buhara yemirliği ve Alim Han. – I.: Ötüken, 2016. – S. 366.

bu mablag‘larni o‘zlashtirish, ishlatib yuborish yoki talon-taroj qilish xolatlari kuztiladi.

Quyida biz Amir Said Olimxon tomonidan umrining oxirlarida yozilgan vasiyatnomani ye’tiboringizga havola yetamiz. Ushbu vasiyatnomaning asil nusxasi hozirgi vaqtida AQShda istiqomat qilayotgan Amir Said Olimxonning nabirasi Aliy Olimiyning shaxsiy arxivida saqlanmoqda. Biz bu vasiyatnoma nusxasini hozirda Turkiyaning Zo‘ng‘uldoq viloyatida istiqomat qilayotgan tarix fanlari doktori, professor Nuriddin Hatinog‘ludan oldik. Nuriddin Hatinog‘lu nafaqat Amir Said Olimxon hayoti va faoliyatini o‘rgangan olim, balki amirning farzandlaridan biri Abdulkabir Azmiy²³ga kuyov ham hisoblanadi.

Bismillahir rohmanir rohim

Barcha jonlar o‘limni tatib ko‘radi. Dunyo abadiy yemas, uning hech kimga vafosi yo‘q va hammadan qoladi. Va hamma narsa Alloh yaratuvchi yekanligining dalilidir. O‘lim hamisha Allohnинг bandalarini kutadi. Bu nochor odam²⁴ uzoq vaqtdan beri kasal yedi. Shu haqiqatdan kelib chiqib, hayot omonat yekanligini, bu jonne xohlaymizmi yo‘qmi Allohga topshirish kerakligini angladim. Shu sababli, oilamga kelajakdagi vakil va masul bo‘lishi uchun o‘rnimga kimnidir tayinlashim zarur deb hisoblayman. Men aqli raso va ongli bo‘lib, hali ham o‘ng va chapimdagilarni taniydigan holatdaman. Atrofimni payqay oladigan darajada yekanman, o‘z o‘rnimga katta o‘g‘lim Said Mir Umarni to‘liq vakolatli qilib tayinladim. Agar Alloh taoloning izni bilan yurtimiz Buxoroi sharif mustaqillikka yerishib, u yerda bir islomiy davlat barpo yetilsa, omon qolgan sodiq xalq menga bo‘lgan sadoqati tufayli to‘ng‘ich o‘g‘lim Said Mir Umarni Buxoro amirligiga saylasinlar.

Ikkinchidan, mening shaxsiy ishlarim shu yerda qabul qilingan qarorga va aytilgan raqamlarga muvofiq amalga oshirilsin. Hijriy-Qamariy 1338-yilda²⁵ amir

²³ Abdulkabir Azmiy –shoir. (1938 Afg‘oniston,Kobul-2013 Turkiya,G‘aziantep). Amir Olimxonning farzandlaridan biri.

²⁴ Said Olimxon bu yerda o‘zini nazarda tutayapdi.

²⁵ 1920-yil

bo‘lganimda xizmatimdagи Musulmon To‘raqulboy To‘qsoba, Safarboy Qori Mirzap Miroxur va Qori Muhiddin ismli uch kishi orqali Londonga²⁶ 119300 jild qorako‘l terisi va 15376 jild takar²⁷ terisini (631 bog‘lam) jo‘natdim. Afsuski, ushbu paytda yurtimda inqilob ro‘y berdi va bu voqeа natijasida men qardosh yurt Afg‘onistonga ko‘chib ketishga majbur bo‘ldim. Bu orada menga Angliyadan xabar keldi. Aytib o‘tilgan tovarlar xizmatkorlarim orqali sotilgan va taxminiy miqdori 2 million hind rupisi bo‘lgan bu mablag‘ odamlarim tomonidan Hindiston banklariga deposit (omonat)sifatida qo‘yilgan. Yonimdagи yordamchilarim xat yozib, tegishli pulni menga yuborishni talab qilishdi. Ammo ular (Londonga yuborilgan odamlar) bu pulni rad yetishdi. Shundan so‘ng, men ularga qarshi (ular Hindistonda yedi) sudga da’vo qo‘zg‘atdim va taxminan ikki yil davom yetgan da’vodan so‘ng ular mening haqqimni to‘lashga rozi bo‘lishdi. Ular jami 2 million rupiyidan 400 ming rupiyni xarajatlar sifatida ko‘rsatdilar. Qolgan 1 million 600 ming rupiy quyidagi tarzda taqsimlangan: men To‘raqulboyga xizmatlari yevaziga 200 ming rupiy to‘lashni tasdiqladim. Xizmatlari yevaziga Qori Mizrap Miroxurga 60 ming, Qori Muhiddinga 40 ming rupiy berdim. Bu xarajatlardan keyin 1 million 300 ming mening haqqim yedi. Bu pulning 500 ming rupiyini “Saodati vatan”²⁸ hisobiga o‘tkazishni buyurdim. Men bu pulning savdo yuli bilan ko‘payishini va olingan foydani o‘sha pulga qo‘shishini xohladim. Qolgan 800 ming rupiyni janob Hoji Ismoil²⁹ga topshirdim va undan foydadan tushgan mablag‘ni mening xarajatlarimni qoplash uchun Kobulga yuborishini iltimos qildim. Ammo afsuski Hoji Ismoil Peshovarda vafot yetdi. Shundan keyin mening pullarim Hoji Ismoilning sheriklariga o‘tib ketdi. Hoji Abdulmajit, Hoji G‘ulomhaydar va ismlari yodimda bo‘limgan ikki kishi Hoji Ismoilning sheriklari yedi. Shu paytgacha ko‘p marta xat yozib yuborsam ham, bu odamlar mening pulimni ham, shu puldan topgan foydani ham qaytarishmagan. “Saodati Vatan” puliga kelsak, bu pullar mening

²⁶ Bu jumlada Britaniya Hindistoni nazarda tutilgan bo‘lsa kerak. Chunki tovarlar qiymati funt cterlingda emas hind rupiysida qayt qilingan.

²⁷ Qo‘y terisi navi

²⁸ Buyuk Britaniyaning Hindistondagi “Imperial Bank” va “Grandley Bank” banklaridagi amir nomiga ochilgan hisob raqam nomi. Bu hisob raqamdagи pullar Buxoro mustaqillikka erishgach davlat uchun ishlatalishi kerak bo‘lgan.

²⁹ Hoji Ismoilbey. Amirning savdo vakili. 1932 yil 25 yanvarda Hozirgi Pokistonning Peshovar viloyatida vafot etgan.

yordamchilarim tomonidan 660 ming Rupi sifatida ko‘rsatilgan. Imperial Bank va Grandley Bank nomidagi banklarning Peshovar filiallariga joylashtirilgan.

Ikkinchidan, tilga olingan odamlar mening roziligidan bilan ushbu kapitalning bir qismini ishlatib, Qorako‘l terilarini sotib olib, Londonga jo‘natishgan. Bu terilar sotilayotgan paytda Ismoil hoji kasal bo‘lib, Hindistonga qaytishni xohlaydi. Hoji Ismoil Londondagi bir yahudiy brokerga mening nomimdan terilar uchun pulning hammasini Hoji To‘raqulbiy³⁰ning Londondagi Grandley Bank hisobiga qo‘yishni aytadi. Hoji Ismoil Peshovarga qaytgach, Allohning izni bilan vafot yetdi. Hoji Ismoil vafotidan keyin Hoji To‘raqulboy Qobulga, mening oldimga kelib, Hoji Ismoilning vafoti haqidagi xabarni yetkazdi. Tijorat ishlari yomonlashib ketishining oldini olish uchun avval Hoji Ismoilga bergan vakolat (ishonchnomam)ni berishimni so‘radi. Lekin men Hoji Ismoilga bergan vakolat (ishonchnomam)ni avvalroq Hoji Toshpo‘latga bergandim. Lekin oradan biroz vaqt o‘tgach, Hoji Toshpo‘latning bu yangi ishga layoqatsizligini angladim va bu odamni ishdan bo‘shatdim. Keyinroq yana oldimga Hoji To‘raqulboy kelib, vakolat (ishonchnomam)ni berishimni so‘radi. Bu masalalar bilan bevosita shug‘ullanishni o‘zimga munosib ko‘rmaganim uchun, yaxshilab o‘ylab ko‘rganimdan so‘ng, Peshovardagi ushbu shaxsga majburiy ravishda ishonchnomamni yubordim. Ishonchnoma orqali bu shaxs tijorat faoliyatini boshladi va menga oyiga 3 ming rupiy yubora boshladi. Biroz vaqt o‘tgach, Jahon urushi³¹ boshlanganligi uchun Hoji To‘raqulning tijorat faoliyatidan bexabar qoldim. Ancha kutdim va keyin bildimki, Hoji To‘raqul ishonchnomamni suiistemol qilib, pulimni sovurib yuborgan. Ayni damda sog‘ligim yaxshi yemasligi sababli davolanish bilan bandman va bu borada hech qanday chora ko‘ra olmayman. Umid qilamanki, kasallik o‘tib ketadi, shunda men biror chora ko‘raman.

O‘lim menga juda yaqin yekanini his qilganim uchun, mendan so‘ng to‘ng‘ich o‘g‘lim Said Mir Umarni shaxsiy ishlarimda o‘rinbosar qilib qoldiraman. Lozim deb

³⁰ Hoji To‘raqulbey. Amirning savdo vakili. 1945 yil 27 dekabrda vafot etgan.

³¹ Bu yerda Birinchi jahon urushi nazarda tutilayapdi. Urush 1914-1918 yillarda asosan Antanta va Uchlar ittifoqi o‘rtasida bo‘lib o‘tgani.

bilsa, Hoji To‘raqulboy va uning atrofidagilar bilan hisob-kitob qilib, “Saodati vatan”dagi pulni savdo-sotiq uchun ishlatsin. Ushbu pulning asosiy qismini to‘ldirgandan so‘ng, foydasining o‘ndan bir qismini o‘zi olsin. Makkai Muazzama va Madinai Mukarramada joylashgan va amakimning o‘g‘li Said Abdulmubin nazorati ostidagi vaqflarimni ham Said Umarga o‘tkazaman. Ularga islomiy tamoyillar asosida muomala qilsin.

Rahmatli otam Fransiyadagi bir yahudiyga savdo qilish uchun bergan taxminan 300 million funt sterlingning (agar u hujjatlari topilsa) yagona merosxo‘ri ham Said Umardir. Kimdir bu masala bo‘yicha sudga murojaat qilsa, u haqsizdir. Said Umar bu pullarni xohlagancha ishlatishi mumkin.

Ushbu vasiyatnama Abdullohbek va Abdulrahim Rahimiyning guvohligida 10 shahri Rabiulavval 1363-yilga teng keladigan³² 16 Hud³³ (baliq burji)³⁴ 1322-yil seshanba kuni zoti oliy Buxoro amiri tomonidan yozildi.

Imzo va Muhr.

Xulosa qilib aytganda, “So‘nggi amirning vasiyati” Buxoro amirligi tarixining so‘nggi sahifalarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib, u hukmdor shaxsiyati, davr ruhiyati va tarixiy tanazzul saboqlarini bir butun holda yoritadi. Ushbu vasiyatni tanqidiy yondashuv asosida o‘rganish, uni boshqa arxiv manbalari va zamondoshlarning xotiralari bilan qiyosiy tahlil qilish Yigirmanchi yuz yillikning boshlaridagi siyosiy jarayonlarni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi hamda tarixiy xotirani ilmiy asosda tiklashga xizmat qiladi.

³² Jaloliy taqvimi – Afg‘oniston va Yeron hududlarida foydalilaniladigan taqvim nomi. Bu taqvimda fasllar uchun yeng mos keladigan va aniq vaqt belgilash imkonini bergan birinchi dastur. Bu taqvim Umar Xayyom raisligidagi qo‘mita tomonidan quyosh yili asosida ishlab chiqildi va saljuqiylar sultonı Jaloliddin Malikshoh ye’tiboriga havola qilingan. Bir yil 365 kun, 5 soat, 49 daqqa, 15 soniya va 48 millisekunddan iborat. Bog‘doddagi Nizomiya madrasasida 1079-yil 15-martda quyosh botishi boshlanishi deb belgilangan. Yangi yil bayrami 21-mart, Navro‘z kuni bo‘lib, yil har biri 30 kundan iborat 12 oyga bo‘linadi.

³³ Baliq (21 fevral - 20 mart).

³⁴ Burj — Quyoshning yillik ko‘rinma harakati doirasidagi o‘n ikki yulduz turkumining nomlari.

SPORT O‘YINLARI ASOSIDA JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Oblayev Shaxzodbek Shamsiddin o‘g‘li,
Sharq universiteti “ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0001-7492-2118
E-mail: oblayevshaxzod1993@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sport o‘yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasining nazariy va amaliy jihatlari IMRAD modeli asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida sport o‘yinlarining o‘quvchilarda kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirishdagi samaradorligi o‘rganildi. Olingan natijalar sport o‘yinlariga asoslangan mashg‘ulotlar an’anaviy jismoniy mashqlarga nisbatan yuqori motivatsiya va ijobjiy jismoniy rivojlanishni ta’minlashini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: sport o‘yinlari, jismoniy sifatlar, jismoniy tarbiya, metodika,
Hozirgi globallashuv sharoitida yosh avlodni jismonan sog‘lom va ma’naviy barkamol etib tarbiyalash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ta’lim tizimida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning jismoniy faolligini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, sport o‘yinlari jismoniy tarbiya jarayonining eng samarali vositalaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Sport o‘yinlari o‘quvchilarning harakat faolligini oshiribgina qolmay, balki ularda jamoaviylik, intizom, mas’uliyat, o‘zaro yordam kabi ijtimoiy-psixologik sifatlarni ham shakllantiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sport o‘yinlari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda yuqori natijalarni beradi. Sport o‘yinlari jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik vosita hisoblanadi [1]. Ilmiy

manbalarda sport o‘yinlarining o‘quvchilarning harakat faolligini oshirishdagi ahamiyati alohida ta’kidlangan [3].

Mazkur maqolaning maqsadi sport o‘yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasini ilmiy jihatdan asoslash va uning samaradorligini tahlil qilishdan iborat

Mazkur tadqiqot sport o‘yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy va ehtimoliy (empirik) tadqiqot metodlarining uyg‘unlashuvi ta’mindandi. Tadqiqot jarayonida jismoniy tarbiya va sport sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinib, ularning natijalari amaliy mashg‘ulotlar bilan taqqoslab o‘rganildi.

Avvalo, nazariy tadqiqot metodlari asosida sport o‘yinlarining jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan ilmiy manbalar tahlil qilindi. Jumladan, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi bo‘yicha yetakchi olimlarning ilmiy qarashlari, sport pedagogikasi sohasidagi konsepsiylar hamda o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishiga oid zamonaviy yondashuvlar tizimli ravishda o‘rganildi. Ushbu nazariy tahlil sport o‘yinlari orqali jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirish mumkinligi haqidagi ilmiy farazni shakllantirishga xizmat qildi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijalari sport o‘yinlari jismoniy sifatlarni rivojlantirishda samarali metod ekanligini ko‘rsatadi [4].

Nazariy tahlil natijalarini tasdiqlash maqsadida ehtimoliy (empirik) tadqiqot metodlari qo‘llanildi. Empirik tadqiqotlar pedagogik kuzatish, solishtirish va tajriba-sinov ishlari orqali amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida an‘anaviy jismoniy mashqlar asosida olib borilgan mashg‘ulotlar natijalari sport o‘yinlari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar bilan taqqoslandi. Bu jarayonda o‘quvchilarning kuch, tezkorlik, chidamlilik va chaqqonlik ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlar tahlil qilindi. Nazariy xulosalarni empirik tadqiqotlar orqali tekshirish zarurligi ilmiy manbalarda asoslab berilgan [7].

Nazariy tadqiqotlarda ilgari surilgan ilmiy g‘oyalar empirik tadqiqotlar orqali sinovdan o‘tkazildi. Xususan, sport o‘yinlari o‘quvchilarning jismoniy faolligini oshirishi, mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirishi va jismoniy sifatlarning

rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi haqidagi nazariy xulosalar amaliy tajribada tasdiqlandi. Taqqoslash natijalari sport o'yinlariga asoslangan mashg'ulotlar an'anaviy mashqlarga nisbatan samaraliroq ekanligini ko'rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot davomida olingen natijalar ilmiy-statistik tahlil elementlari yordamida umumlashtirildi. Nazariy va empirik tadqiqotlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik sport o'yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasining ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

Tadqiqot jarayonida sport o'yinlari asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining o'quvchilarining jismoniy sifatlariga ta'siri o'rganildi va olingen natijalar an'anaviy mashqlar asosida olib borilgan mashg'ulotlar bilan taqqoslandi. Natijalar nazorat va tajriba guruhlari kesimida tahlil qilindi.

Tadqiqot boshida har ikki guruh o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil ekanligi aniqlandi. Bu holat keyingi o'zgarishlarni ob'ektiv baholash imkonini berdi. Tajriba yakunida esa sport o'yinlari asosida mashg'ulot olib borgan guruhda jismoniy sifatlarning rivojlanishida sezilarli ijobjiy o'zgarishlar kuzatildi.

Tezkorlik ko'rsatkichlari tahlili shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi o'quvchilar qisqa masofaga yugurish va tezkor harakatlarni bajarishda nazorat guruhiga nisbatan yuqori natjalarga erishdilar. Sport o'yinlari jarayonida tez-tez takrorlanadigan tezkor harakatlar, yo'nalishni o'zgartirish va qaror qabul qilish tezkorlik sifatining rivojlanishiga ijobjiy ta'sir ko'rsatdi.

Chidamlilik sifatining rivojlanishi ham tajriba guruhida yaqqol namoyon bo'ldi. Futbol, basketbol va estafeta o'yinlari davomida uzoq vaqt harakatda bo'lish o'quvchilarining umumiyligi va maxsus chidamliligin oshirdi. Nazorat guruhida chidamlilik ko'rsatkichlarida ma'lum o'sish qayd etilgan bo'lsa-da, bu o'sish tajriba guruhiga nisbatan past darajada bo'ldi. Sport o'yinlari asosida olib borilgan mashg'ulotlar natijasida tajriba guruhida tezkorlik va chidamlilik ko'rsatkichlarining oshishi kuzatildi [5].

Kuch sifatining rivojlanishida ham sport o'yinlarining samaradorligi aniqlandi. Tajriba guruhida sakrash, to'p uloqtirish va qarshilik bilan bajariladigan

harakatlar orqali mushak kuchi sezilarli darajada mustahkamlandi. Ayniqsa, jamoaviy o‘yinlar jarayonida tabiiy kuch mashqlarining bajarilishi o‘quvchilarining jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu holat sport o‘yinlarining uzluksiz harakat faolligiga asoslanganligi bilan izohlanadi [9].

Chaqqonlik va koordinatsiya sifatlari bo‘yicha olingan natijalar sport o‘yinlarining ustunligini yana bir bor tasdiqladi. Tajriba guruhidagi o‘quvchilar murakkab harakatlarni tez va aniq bajarish, vaziyatga moslashish va muvozanatni saqlashda yuqori natijalarni namoyon etdilar. Bu esa sport o‘yinlarida tez-tez uchraydigan o‘zgaruvchan vaziyatlar bilan izohlanadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida o‘quvchilarining mashg‘ulotlarga bo‘lgan munosabati ham o‘rganildi. Tajriba guruhida sport o‘yinlariga asoslangan mashg‘ulotlar o‘quvchilarda yuqori motivatsiya, faol ishtirok va ijobiy hissiy holatni shakllantirgani aniqlandi. Nazorat guruhida esa mashg‘ulotlarga qiziqish nisbatan barqaror, ammo pastroq darajada bo‘ldi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari sport o‘yinlari asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarining jismoniy sifatlarini rivojlantirishda an’anaviy mashqlarga nisbatan samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar ilgari surilgan ilmiy farazning to‘g‘riligini tasdiqladi va sport o‘yinlaridan ta’lim jarayonida keng foydalanish maqsadga muvofiqligini asoslab berdi.

Tadqiqot natijalari sport o‘yinlari asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining o‘quvchilarining jismoniy sifatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu natijalar jismoniy tarbiya va sport sohasida olib borilgan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar xulosalari bilan uyg‘unlikda namoyon bo‘ldi.

Ilmiy adabiyotlarda sport o‘yinlarining jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanligi ta’kidlanadi. Xususan, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda sport o‘yinlari tezkorlik, chaqqonlik va chidamlilik sifatlarini tabiiy va samarali rivojlantirishi qayd etilgan. Mazkur tadqiqotda olingan natijalar ham ushbu ilmiy qarashlarni tasdiqladi. Tajriba guruhida qayd etilgan tezkorlik va chidamlilik ko‘rsatkichlarining o‘sishi

sport o‘yinlarining harakat faoliyatiga boyligi bilan izohlanadi. Olingan natijalar sport o‘yinlarining jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi samaradorligi haqida ilgari surilgan ilmiy qarashlar bilan mos keladi [6].

Ayrim tadqiqotchilar an’anaviy jismoniy mashqlarning jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi ahamiyatini inkor etmagan holda, ularning motivatsion jihatdan cheklanganligini ta’kidlashadi.Ushbu tadqiqotda ham nazorat guruhi natijalari buni tasdiqladi: an’anaviy mashqlar asosida mashg‘ulot olib borilgan guruhda jismoniy sifatlarning o‘sishi kuzatilgan bo‘lsa-da, mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqish va faol ishtirok darajasi tajriba guruhiga nisbatan pastroq bo‘ldi. Bu esa sport o‘yinlarining psixologik va emotsiyal jihatdan qulay muhit yaratishini ko‘rsatadi [12].

Sport o‘yinlari asosida mashg‘ulotlar tashkil etish o‘quvchilarning nafaqat jismoniy, balki ijtimoiy va ruhiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ilmiy manbalarda jamoaviy o‘yinlarning o‘zaro hamkorlik, mas’uliyat va intizom kabi sifatlarni shakllantirishdagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Tadqiqot natijalari ushbu nazariy fikrlarni amaliy jihatdan tasdiqlab, sport o‘yinlari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini va jamoada ishslash ko‘nikmalarini mustahkamlashini ko‘rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot natijalarini tahlil qilish sport o‘yinlarini jismoniy tarbiya mashg‘ulotlariga tizimli va maqsadli joriy etish zarurligini ko‘rsatdi. Ba’zi ilmiy tadqiqotlarda sport o‘yinlaridan foydalanishning samaradorligi mashg‘ulotlarning to‘g‘ri rejlashtirilishi va metodik yondashuvga bog‘liqligi ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqotda o‘yinlar bosqichma-bosqich murakkablashtirilib, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlari hisobga olingani natijalarning ijobiy bo‘lishiga xizmat qildi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari sport o‘yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasining ilmiy asoslanganligini tasdiqlaydi. Olingan natijalar ilgari surilgan ilmiy farazni qo‘llab-quvvatlaydi hamda sport o‘yinlaridan jismoniy tarbiya jarayonida samarali foydalanish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqot sport o‘yinlari asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasining samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqot natijalari sport o‘yinlariga tayangan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarning kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarini kompleks rivojlantirishda yuqori natija berishini ko‘rsatdi.

Nazariy tahlillar asosida ilgari surilgan ilmiy faraz empirik tadqiqot natijalari orqali tasdiqlandi. Tajriba guruhi o‘quvchilarida jismoniy sifatlarning rivojlanish darjasini nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori bo‘lib, bu sport o‘yinlarining harakat faolligi, emotsiyal jozibadorligi va jamoaviy xususiyati bilan izohlanadi.

Tadqiqot davomida sport o‘yinlari o‘quvchilarning mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqishini oshirishi, faol ishtirokni ta’minlashi va sog‘lom turmush tarziga ijobiy munosabatni shakllantirishi aniqlandi. Bu esa sport o‘yinlarining jismoniy tarbiya jarayonida nafaqat jismoniy, balki tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, sport o‘yinlari asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda samarali vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya darslarini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, 2008.
3. Axmedov B.B. Sport pedagogikasi asoslari. – Toshkent, 2020.
4. Xodjayev N.X. Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari metodikasi. – Toshkent, 2019.
5. Weineck J. Optimales Training. – Germany: Spitta Verlag, 2010.
6. Bompa T., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Human Kinetics, 2019.
7. Platonov V.N. Teoriya sporta. – Kiev, 2015.

8. Zatsiorsky V.M. Science and Practice of Strength Training. – Human Kinetics, 2006.
9. Malina R.M. Physical Activity and Fitness in Youth. – USA, 2017.
10. Balyi I. Long-Term Athlete Development. – Canada, 2013.
11. O‘zbekiston Respublikasi “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni.
12. Siedentop D. Introduction to Physical Education. – McGraw-Hill, 2018.
13. Kirk D. Physical Education Futures. – Routledge, 2010.
14. Bailey R. Physical Education and Sport in Schools. – London, 2006.
15. UNESCO. Quality Physical Education Guidelines. – Paris, 2015.

MIKROKOOPDINATSIYA MASHQLARINING YENGIL ATLETIKADAGI SAMARADORLIGI

Abdullayeva Shahlo Asqar qizi
Sharq Universiteti “Ijtimoiy-gumanitar
fanlar” kafedrasи o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0002-3109-011X
E-mail: Saabdullayeva997@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yengil atletikaning texnik jihatdan murakkab turlaridan biri bo‘lgan 400 metr masofaga g‘ovlar osha yugurishda sportchi qizlarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotning asosiy yangiligi sport mashg‘ulotlariga "mikroordinatsiya" tushunchasini va uning maxsus mashqlar majmuasini tatbiq etishdan iborat. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan haftalik mikrotsikllar sportchilarning harakat trayektoriyasini mikrodarajada boshqarish va neyromushak sinxronizatsiyasini oshirishga yo‘naltirilgan. Pedagogik tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, mikroordinatsiya mashqlarining qo‘llanilishi tajriba guruhidagi sportchilarning 400 metrga g‘ovlar osha yugurish natijalarini va portlovchi kuch ko‘rsatkichlarini nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yaxshilanishiga xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar. Mikroordinatsiya, yengil atletika, g‘ovlar osha yugurish, 400 metr, jismoniy tayyorgarlik, neyromushak sinxronizatsiyasi, mikrotsikl, pedagogik tajriba.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования физической подготовки спортсменок в беге на 400 метров с барьерами. Основная новизна исследования заключается во внедрении понятия «микроординация» и комплекса специальных упражнений в тренировочный процесс. Разработанные еженедельные микроциклы направлены на управление траекторией движения на микроуровне и повышение нейромышечной синхронизации. Результаты педагогического эксперимента показали, что использование упражнений на микроординацию

способствовало значительному улучшению результатов в беге на 400 метров с барьерами и показателей взрывной силы у спортсменок экспериментальной группы по сравнению с контрольной.

Ключевые слова. Микроординация, легкая атлетика, бег с барьерами, 400 метров, физическая подготовка, нейромышечная синхронизация, микроцикл, педагогический эксперимент.

Abstract. This article discusses the issues of improving the physical fitness of female athletes in the 400-meter hurdles. The main novelty of the research lies in the introduction of the concept of "microcoordination" and a complex of special exercises into the training process. The developed weekly microcycles are aimed at managing the movement trajectory at the micro-level and increasing neuromuscular synchronization. The results of the pedagogical experiment showed that the use of microcoordination exercises contributed to a significant improvement in 400-meter hurdles results and explosive power indicators in the experimental group compared to the control group.

Key words. Microcoordination, athletics, hurdles, 400 meters, physical fitness, neuromuscular synchronization, microcycle, pedagogical experiment

Kirish. Zamonaviy yengil atletika sport turlarida natijalarining muttasil o'sib borishi sportchi organizmidan nafaqat yuqori jismoniy tayyorlarligini, balki harakatlarni boshqarishning takomillashgan tizimini ham talab etmoqda. Bugungi kunda yugurish, sakrash va uloqtirish kabi texnik murakkab yo'naliishlarda g'alaba va mag'lubiyat orasidagi farq soniyaning ulushlari yoki millimetrlar bilan o'chanmoqda. Bunday sharoitda an'anaviy umumiy koordinatsion mashqlar bilan cheklanib qolish sportchining mahoratini oshirishda yetarli bo'lmayapti. Shu sababli, sport mashg'ulotlari tizimiga mikrokoordinatsiya tushunchasini va uning maxsus mashqlarini tatbiq etish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, ayniqsa, xalqaro maydonlarda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash bugungi kunda 235

davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-dekabrdagi "Ta’lim, sog‘liqni saqlash va sport tizimini barqaror rivojlantirishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-398-sonli qarori [6] ushbu sohalarni yangi sifat bosqichiga olib chiqishda muhim poydevor bo‘ldi. Mazkur qarorda sport ta’limi muassasalarida o‘quv-mashg‘ulot jarayonlarini zamonaviy fan yutuqlari va innovatsion metodikalar asosida tashkil etish, sportchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligini ilmiy asoslangan holda monitoring qilib borish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berilgan.

Yengil atletika sport turida yuqori natijalarga erishish nafaqat an’anaviy mashg‘ulot tizimi, balki harakat faoliyatini boshqarishning mikro-darajadagi samaradorligiga bevosita bog‘liqdir. Yuqorida qayd etilgan PQ-398-sonli qaror ijrosini ta’minlash doirasida sportchilarni tayyorlashning sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash, ularning harakat texnikasidagi "mikro-nuqsonlar"ni bartaraf etish metodikasini takomillashtirish zarurati tug‘ilmoqda. Shu nuqtai nazardan, mikrokoordinatsiya mashqlarini mashg‘ulot jarayoniga tatbiq etish masalasi bugungi sport pedagogikasida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Sport fani va biomexanika chorrahasida yuzaga kelgan mikrokoordinatsiya tushunchasi jismoniy tarbiya nazariyasidagi an’anaviy koordinatsiya tushunchasidan o‘zining lokal va o‘ta aniqlikdagi harakatlarni boshqarish xususiyati bilan ajralib turadi. N.A. Bernshteyn o‘zining ko‘p yillik tadqiqotlarida harakatlarni boshqarishning ko‘p darajali tizimini asoslab berar ekan, eng nozik harakat regulyatsiyasi propriozeptiv sezgilarining o‘ta aniqligi bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi [1].

Yengil atletikada mikrokoordinatsiya – bu harakat aktida ishtirok etuvchi alohida bo‘g‘inlar va kichik mushak guruhlarining mikrosekundlar ichidagi uyg‘unligidir. L.P. Matveyevning qayd etishicha, yuqori malakali sportchilarda harakatning tejamkorligi aynan differensiallashgan mikromodulyatsiyalar hisobiga amalga oshadi [3]. Bu jarayon, ayniqsa, tayanch fazasida oyoq kafti mushaklarining yer bilan aloqasi jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Zamonaviy sport 236

mashg‘ulotlari tizimida mikrokoordinatsiyani rivojlantirish uchun neyromushak stimulyatsiyasi va qisqa muddatli sensor-motor reaktsiyalarga asoslangan mashqlar majmuasi qo'llaniladi. V.N. Platonov o'z asarlarida ta'kidlaganidek, sportchining harakat barqarorligi uning tashqi muhitdagi kichik o'zgarishlarga adaptatsiya hosil qilish qobiliyati bilan belgilanadi [7]. Shu bilan birga, mahalliy tadqiqotchilar tomonidan sport turlarida harakat aniqligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslari ishlab chiqilgan bo'lib, unda harakatning kinematik va dinamik tavsifnomalarini uyg'unlashtirish masalalari yoritilgan [2].

Adabiyotlar tahlili. Yuqori malakali sportchilarni tayyorlashning nazariy va uslubiy asoslari, xususan, ko‘p yillik tayyorgarlik jarayonini davrlashtirish hamda mashg‘ulot yuklamalarini rejalshtirish masalalari bir qator yetakchi mutaxassislar tomonidan fundamental tarzda o‘rganilgan. Jumladan, Yuriy Verxoshanskiy tomonidan taklif etilgan mashg‘ulotlarni dasturlash va tashkil etish konsepsiysi sportchining funksional imkoniyatlarini bosqichma-bosqich oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, Nikolay Ozolin sportda yuksak natijalarga erishishning ko‘p qirrali omillarini, jumladan, jismoniy sifatlar va texnik mahoratning uzviy bog‘liqligini asoslab bergen.

Yengil atletika sohasida Viktor Zelichenok va Vladimir Filin kabi olimlar yosh sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tayyorgarlik tizimini takomillashtirish, ayniqsa, tezkorlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha muhim ilmiy xulosalar berishgan. Sport mashg‘ulotlarining mikro-, mezo- va makrotsikllarini boshqarishda Farxod Kerimov va Mansur Umarov tomonidan ishlab chiqilgan uslubiy tavsiyalar milliy sport maktablarida o‘quv-mashg‘ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etishga xizmat qilmoqda. Biroq, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Viktor Nikitushkin va Georgiy Maksimenko kabi tadqiqotchilar Bolalar va o‘smlar sport maktablari (BO‘SM) tizimida yosh yengil atletikachilarning zaxirasini tayyorlashda nazariy va amaliy yuklamalar mutanosibligini saqlash zarurligini ta'kidlagan bo‘lsalar-da, aynan mikrokoordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi maxsus tadqiqot ob’ekti

sifatida yetarli darajada ko‘rib chiqilmagan. Ayniqsa, Fedor Suslov ta’kidlaganidek, musobaqaoldi tayyorgarlik bosqichida ish qobiliyatini saqlab turish va sport formasini shakllantirishda harakatlarning "mikro-tuzilishi" — ya’ni mikrokoordinatsiyaning ahamiyati beqiyosdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot doirasida yengil atletikachilarning harakat trayektoriyasini mikrodarajada boshqarish va tana a’zolarining neyromushak darajasidagi muvofiqligini ta’minlash maqsadida mikroordinatsiya imkoniyatlarini kengaytirishga yo‘naltirilgan metodika ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuv uchta asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi: umumiylaytayyorgarlik, maxsus-texnik vositalar va funksional sinxronizatsiya.

Dastlabki bosqichda sportchilarning umumiylaytayyorgarlik sensor-motor funksiyalarini takomillashtirishga qaratilgan mashqlar majmuasi tatbiq etildi. Bunda sakrash arqoni yordamida qo‘llarni chatishtirish va tizzani yuqori amplituda bilan ko‘tarish orqali bajariladigan murakkab mikroordinatsion sakrash sikllaridan foydalanildi. Shuningdek, harakat dinamikasida koptokni turli proeksiyalarda (orqa tomondan, keskin burilish soniyasida) uzatish va qabul qilish orqali reaksiyaning mikrosekundlik aniqligi ustida ishlanildi. Vestibulyar barqarorlikni oshirish maqsadida "daraxt" va "qaldirg‘och" kabi propriozeptiv pozalar hamda beqaror platformalarda (muvozanat disklari) statik ushlab turish mashqlari metodikaga kiritildi. Kor mushaklarining izometrik chidamlilagini ta’minlash uchun klassik va yonlama plankalarning turli modifikatsiyalari qo‘llanildi.

Metodikannig ikkinchi qismi bevosita yugurish va sakrash texnikasidagi mikromotorikani optimallashtirishni ko‘zda tutadi. Buning uchun tizzani yuqori ko‘tarib yugurish va boldirni orqaga maksimal bükish orqali harakatning mikroordinatsion bog‘liqliklari mustahkamlandi. "L" shaklidagi trayektoriya bo‘ylab, kognitiv yuklama (signal konuslariga tegish) bilan bajariladigan reaktiv yugurishlar orqali manevrlik qobiliyati tahlil qilindi. Pliometrik yuklamalar sifatida "baqa" usulida sakrash va havoda tana holatini mikroordinatsiya qilgan holda zarba harakatlarini imitatsiya qilish usullari qo‘llanildi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida tana a'zolarining o'zaro sinxronizatsiyasini ta'minlovchi murakkab ko'p bo'g'imli harakatlar majmuasi qo'llanildi. Bunda "Bird dog" mashqi orqali diagonal barqarorlik, bir oyoqda bajariladigan stano tortishlari va qo'llar yuqori pozitsiyada qayd etilgan qadam tashlab cho'kkalash mashqlari orqali og'irlik markazini boshqarish ko'nikmalari shakllantirildi. Metodikani amaliyotga joriy etishda maxsus texnik inventarlardan tizimli foydalanildi. Xususan, oyoq panjalarining mikromotorikasini oshirish uchun koordinatsion narvon, fazoviy mo'ljal olish va yo'nalishni tezkor o'zgartirish uchun signal konuslari hamda mushaklarning qarshilik sharoitida ishlash qobiliyatini yaxshilash uchun mashg'ulot lentalari qo'llanildi. Tadqiqot davomida asosiy e'tibor mashqlarning miqdoriy ko'rsatkichlariga emas, balki ijro texnikasining mikrodalajadagi aniqligi va tananing elastik barqarorligiga qaratildi.

1-rasm Mikroordinatsiya rivojlanishi uchun umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlari [4]

Bu mashqlar to‘plami o‘ziga xos vazifasi kuch, tezlik, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik kabi sifatlarni tarbiyalashdir. Bu vazifa har tomonlama komil shaxsni tarbiyalash bilan chambarchas bog‘liqdir.

Yengil atletika barcha insonlar uchun, sog‘liq darajasi va sport turlari bo`yicha jismoniy tayyorgarlik holatini yaxshilashga taklif qila oladigan sport turi: Tanlash va xususiy holatdagi xilma-xillik imkoniyatlarni turli tana shakli, turli darajadagi jismoniy va aqliy qobiliyatli talabalar shug‘ullanishiga taklif qiladi.

Yengil atletika bilan shug‘ullanish orqali sportchilar va talabalar yuqori darajaga erishishda uzoq yillar mashg‘ulotlarni olib borishga odatlanishgan hamda moslashishgan. O`zлari uchun musobaqalarga to`la tayyorgarlik ko`rish maqsadida eng mos bo`lgan maxsus jismoniy holatlarga butun yil davomida ular uzoq va qiyinchiliklarga to`la mashg‘ulotlarni bajarishadi hamda tayyorgarlik ko`rib borishadi.

Bu mashg‘ulotlarning muhimligini inkor etish emas, aksincha istiqbolga qarab ya‘ni shu sport bilan shug‘ullanish orqali yuqori sport darajasiga erishishga yo`naltirilgan yengil atletika turlari texnikasini egallashga qaratilgan bo`ladi. Yengil atletikada sport turi jamoaviy emas balki shaxsiy kurash hamdir. —SHaxsiy zo`rlik tushunchasi ma‘lum vaqt davomida o‘ziga qarshilikni o`lchash uchun ishlataladi.1

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchi sportchi qizlarning jismoniy tayyorgarligi va mikroordinatsiya darajasini aniqlash maqsadida pedagogik test sinovlari o‘tkazildi. Tadqiqot boshida nazorat va tajriba guruhlari ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik jihatdan sezilarli farq kuzatilmadi.

Dastlabki nazorat o‘lchovlarida tajriba guruhining 100 metrga yugurishdagи o‘rtacha natijasi 15,5 soniyani, 400 metrga g‘ovlar osha yugurishda esa 1.09 daqiqani tashkil etdi. Nazorat guruhida esa ushbu ko‘rsatkichlar mos ravishda 15,3

soniya va 1.08 daqiqaga teng bo‘ldi. Bu holat har ikki guruh sportchilarining boshlang‘ich jismoniy tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil ekanligini tasdiqladi.

Tajriba guruhi uchun ishlab chiqilgan, mikroordinatsiya va neyromushak sinxronizatsiyasiga asoslangan haftalik mikrotsikllar tizimi 4 hafta davomida qo‘llanildi. Ushbu tizim doirasida sportchilarning to‘silalar ustidan o‘tish texnikasidagi mikromotor harakatlari va ritm barqarorligi ustida ish olib borildi.

Tadqiqot yakunida olingan natijalar ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini ko‘rsatdi:

- Tezkorlik va mikroordinatsiya: Tajriba guruhida 100 metrga yugurish ko‘rsatkichi o‘rtacha 14,5 soniyagacha (o‘sish 1,0 sek) yaxshilandi. Nazorat guruhida esa ushbu ko‘rsatkich 14,8 soniyani tashkil etdi.
- Maxsus chidamlilik: 400 metrga g‘ovlar osha yugurishda tajriba guruhi 1.06 daqiqa natija qayd etib, yuqori darajadagi harakat sinxronizatsiyasini namoyish etdi. Nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 1.07 daqiqa darajasida saqlanib qoldi.
- Portlovchi kuch va muvozanat: Joyidan turib uzunlikka sakrashda tajriba guruhi sportchilari o‘rtacha 238 sm natija ko‘rsatdi (dastlabki 203 sm dan sezilarli o‘sish). Bu ko‘rsatkich sportchilarning tayanch-harakat tizimidagi mikroordinatsiya va dinamik muvozanatning yaxshilanganidan dalolat beradi.

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlarining tadqiqotdan keyingi o‘rtacha ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi (tadqiqotdan keyin)	Nazorat guruhi (tadqiqotdan keyin)
100 metrga yugurish (sek)	14,5 ¹⁰	14,8 ¹¹
400 m g‘ovlar osha yugurish (daq)	1.06 ¹²	1.07 ¹³
Joyidan t. uzunlikka sakrash (sm)	238 ¹⁴	231 ¹⁵

2 kg li yadro uloqtirish (m)	8,30 ¹⁶	8,24 ¹⁷
------------------------------	--------------------	--------------------

Olingen natijalar shuni ko'rsatadiki, mikroordinatsiya mashqlarini (koordinatsion narvon, signal konuslari, maxsus to'siq mashqlari) o'z ichiga olgan haftalik mikrotsikllar an'anaviy tayyorgarlik usullariga qaraganda yuqori samaradorlikka ega. Ayniqsa, sportchilarning to'siqlar osha harakatlanish paytidagi tana holatini mikrodarajada boshqarishi sport natijalarining barqaror o'sishiga xizmat qildi.

Xulosa va tavsiyalar. Mikroordinatsion mashqlar to'plaminibajarish davomiyligida mashg'ulotlarini rejalashtirish va ularning jismoniy sifatlarini rivojlantirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari bir qator ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Avvalambor, sohadagi mavjud holat tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda ushbu yo'nalishdagi sportchilarni tayyorlash rejalarini zamон talablariga to'liq javob bermaydi va o'quv-mashg'ulot jarayonida harakatlarning mikrodarajadagi aniqligini ta'minlovchi mikroordinatsiya tizimi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shuningdek, sportchilarni saralab olish jarayonida ularning jismoniy rivojlanish darjasini g'ovlar osha yugurishning o'ziga xos texnik talablariga har doim ham mos kelmasligi yuqori malakali sportchilar tayyorlash samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan, tarkibiga maxsus mikroordinatsion va neyromushak sinxronizatsiyasini oshiruvchi yuklamalar kiritilgan haftalik mikrotsikllar sportchilarning jismoniy tayyorgarligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Pedagogik tajriba yakunida tajriba guruhi sportchilarining 400 metrga g'ovlar osha yugurish ko'rsatkichi o'rtacha 1.09 daqiqa dan 1.06 daqiqa gacha yaxshilandi, bu esa nazorat guruhidagi (1.07 daqiqa) natijalardan statistik jihatdan ustun ekanligini tasdiqladi. Joyidan turib uzunlikka sakrash testida qayd etilgan 238 sm li natija esa sportchilarning portlovchi kuchi va dinamik muvozanati sezilarli darajada oshganidan dalolat beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, amaliyotchi murabbiylar va mutaxassislar uchun quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi. Mashg‘ulot jarayoniga harakatlarning mikrodarajasidagi aniqligini rivojlantiruvchi vositalarni, xususan, koordinatsion narvon va g‘ovlar ustida bajariladigan maxsus yugurish mashqlarini (masalan, 4x120m yoki 3x65m) tizimli ravishda kiritish lozim. Haftalik mikrotsikllarni rejalahshtirishda tezkorlik va chidamlilik yuklamalarini navbatma-navbat almashlab turish, dushanba va seshanba kunlari asosiy texnik ishlarni bajarish, chorshanba va shanba kunlarini esa maxsus chidamlilik hamda tiklanish jarayonlariga ajratish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, sportchilarning tayyorgarlik darajasini muntazam ravishda 100m va 200m yugurish hamda yadro uloqtirish kabi testlar yordamida monitoring qilib borish va olingan natijalar asosida mashg‘ulot yuklamalarini doimiy optimallashtirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бернштейн Н.А. О построении движений. — Москва: Медгиз, 1947. — С. 142-158.
2. Kerimov F.A. Sport sohasida ilmiy tadqiqotlar. — Toshkent: Zarqalam, 2018. — В. 210-218.
3. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. — Москва: Физкультура и спорт, 1991. — С. 118-125.
4. Norqobilov M.N. va F.V.Odilova. YENGIL ATLETIKA TURLARI TEXNIKASINI ORGATISH Uslubiy qo‘llanma. — TOSHKENT IRIGATSIYA VA QISHLOQ XO‘JALIGINI MEXANIZATSIYALASH MUHANDISLARI INSTITUTI
5. Olimov M.S. Fovlar osha yuguurvchilarning mashqulot жараёнида юкламаларни тақсимлашни ўрганиш.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-dekabrdagi "Ta’lim, sog‘liqni saqlash va sport tizimini barqaror rivojlantirishni ta’minalash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-398-sonli qarori.
<https://lex.uz/ru/docs/7962935>

7. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения. — Киев: Олимпийская литература, 2015. — Том 1, С. 340-352.